

К-53,
М И Х А Й Л О
К О З О Р І С

ГОЛУБА
КРОВ

Д В О У — Л І М

МИХАЙЛО КОЗОРИС

ГОЛУБА КРОВ

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

Редактор *Кравченко*
Техкер *М. Гулак*
Коректор *Качуровський*
Обкладинка роботи *П. Дей*

I.

1.

Повітове місто під горбом, хмурим від старого букового лісу. Зелень садків продирають місцями почорнілі криші з закуреними димарями. Де-не-де сіріють стіни одноповерхових будинків.

У повітрі сонний настрій. Торохкотить по мурованій дорозі розсохлий селянський віз. На смітнику витягнувся джигорний півень і високим дишкантом доводить до захвату курячу громаду. З рівчачка вилазить замурзана по сам хребет свиня, волочить по землі обвислий живіт і, хрукаючи, йде повагом в бур'яни під парканом, де наміщується вигідно.

Близько до центру «Панська» вулиця. Відрізняється одноповерховий дім з блідожовтим фасадом й пощербленою гіпсовою ліпкою. Відкритий балкон трома ступенями врізався в доріжку, обсажену розами. Вони сміються всіма кольорами від білого до криваво-червоного, а на кльомбах левкої, гвоздики й інші квіти випулили очі на ясне літнє сонце й дивуються, чого це воно так прилипло до них й не дає спокою.

2.

Кабінет. Сірі штори впали сонно на білий підвіконник. Боком вривається попри штору вузька, блискуча смуга світла, паде золотим прутом на підлогу і прорізує гостро тьмавий блиск паркету. На отомані в скарпетках, без блюзи лежить нотар Товарницький.

Спати не хочеться, але полежати в холодку, помріяти, і приємно, і бажано. Йому перешкоджають крикливі горобчики, що скублять один одного в листі дикого винограду на веранді. Нотар не сердиться на них, він зайнятий своїми думками. Він взагалі ніколи не сердиться, він відвик, хоча тепер він міг би вже сердитись. Йому часом самому дивно, що він тепер ніколи не сердиться.

Колись, що інше! Треба було протискатися поміж людей, ходити на пальцях. Тоді, таким як він, не вільно,

заборонено сердитись. А тепер він «пан коморник»¹, тепер можна би, але забув, як це робиться. І що сказала би на це Стефа, його дорога Стефа, коли б він так колись ногою...

Думка здригається, не може закінчити — словом: «ступнув». Відхилиються двері лиш крихітку. Через отвір видно кінчик гарненького носа.

— Славку, ти дримаєш? — влітає гомін срібного дзвінка.

Нотар заплющує очі, мовчить, — хочеться бути з своїми думками.

Двері тихо зачиняються. Нотар розплющує очі, позіхає тихо, закладає руки за голову, мріє, дримає.

3.

У гостинну кімнату сонце вривається якими плямами. Його січе на шматки виноградне листя веранди й наливає зеленим відтінком.

При відкритому вікні заслоненому плюшевою, зеленою порт'єрою, крісло-гойдалка, що прикутило в собі пружливе тіло дружини нотаря; вона сперла голову на гаптовану подушку, а очі під кучерями блистять, як волошки, в золоті пшениць.

Через відкриті на балькон двері влітає теплий подих вітру, торкає краї порт'єри, летить на стіл і здуває запах з левкой, що стулилися в порцеляновій вазі.

— Повій, вітрику легенький, подуй запашний, цілуй моє обличчя, розвівай золоті кучері, пести мої обнажені рамена, пести, бо ти такий м'який, такий теплий! — мріє пані Стефа. — Колись ти дув на мене твердо — буйно, колись бив своїми крилами влізливо, колись це було, а тепер ти золотий.

Вона цілує поглядом цілу гостинну, всі кутки, бо вони такі теплі і м'які як той легіт.

Вона любить їх, любить кожну окрему річ в кімнаті, бо це її мрія, її гордість. Вони всі пройшли через її думки і серце.

Надворі хмарка затулює сонцеві очі на хвилину.

У кімнаті темніє, кутки чорніють. З них вертливими мишенятами вибігають сірі думки-спогади.

Батько, мати померли, осталася сирота, як одрубаний палець. Далекі свояки прикутили, годували ласкавим хлібом. А ласкавий хліб — як сонце зимою.

¹ Нотар. *Прим. авт.*

Розквіла, пишна стала, притягала на себе очі всіх, як лихварів золото.

Любувалися нею, але ніхто не простягав до неї палкої молодечої руки. Бідна була, така як стояла. А літа пливли, а краса повним квітом пахла, полум'ям горіла, перші пелюстки одсипала вниз. Ще день, ще два, місяць, ще рік — а потім? А женихи шукали корів, подушок, тисяч, а в неї драгтивенькі сорочечки.

А потім зустрілася з ним, теж бідним кандидатом нотаріальним. Він розтопився, як віск, як сніг на палкому сонці від її очей і обличчя. А вона свої пишні мрії зв'язала в брудну торбину, заховала далеко під важкою плитою, а потім дала йому свою руку, як пелюсток вишневого квіту, і пішла з ним...

Він був щасливий, а вона...

Жили бідно...

Він став потім нотарем, справи поправлялися. Робилося з кожним днем як на весні, після того, коли сніг розгубить свої білі полотна у бистрих струмках, і як жайворонки почнуть дзвонити високо.

Обростали добром і любились...

Але сонце поцілувало палко хмарку, а вона засоромилася і втекла, побігла по голубій стежці, аж кімната засміялася золотом.

Спогади урвалися, фуркнули через вікно й згубилися в винограді.

4.

Через одкриті двері з веранди з лунким сміхом вбігає до гостинної хлопчина літ п'яти. Портрет мами в мініятурі. З малого ротика бурхливим потоком розливається сміх. Хлопчина падає на пухкий килим на підлозі і качається, як мале котеня.

За ним вбігає задихана гувернантка. Пасми волосся з срібними нитками падають безладно на пооране, запудрене чоло. Видно, хтось її розпатлав. Вона нашвидку згортає з чола волосся й віддихає важко, odkриваючи уста з пожовклими, щербатими зубами.

— Володчику, синочку дорогий, що ти робиш? Будь чемний! Дивись, мамуся загнивається.

А він зривається, смикає її за плаття і з розмахом біжить до мами і кидається їй на коліна. Мати пестливо обіймає обома руками кучеряву голівку й цілує золотий

шовк. Гувернантка віддихає важко, сідає на крісло, бо ноги дрижать під нею. Напудрене, рябе обличчя блищить від поту.

— Що він?..

— Нічого, пані добродійко, нічо... Він тільки такий бистрий, буйний. Усі гребінчики покидав мені в траву. Нічо...

— Володчику!.. — мати ніби з докором.

А гувернантка складає молитовно сухі з жилами руки й благає:

— Ні, пані добродійко, він такий коханий.

А хлопчина виривається вмить від мами і біжить вітром до другої кімнати, аж порт'єри коливаються від розгону.

— Така кохана, а така розумна! — скиглить гувернантка.

— Скільки я не бачила дітей, а такого розумного не зустрічала. Прямо диво!

— Здається, добродійко, він буде колись міністром.

Вона витирає платком спітніле, довгасте обличчя й спішить за дитиною.

А мати дивиться кудись угору, там де мигтить золота плямка на стелі, і посміхається щасливо, мрійливо.

Йй здається наче горобці на веранді підхопили те слово, що його кинула гувернантка, і верещать у весь голос:

— Він буде міністром, він буде міністром!..

— Він буде... — хоче повторити й мати, але в тій хвилі дмухає знадвору вітер, здуває порт'єри, як вітрила, і котиться по м'яких кріслах. Стефа зривається й замикає нашвидку двері й вікна.

5.

Місцевий клуб урядовців. За вікнами літній вечір п'є холод з листя дерев і тонкими струмками вливає до клубу через одчинені вікна.

Біля зеленого столика сидять: начальник суду, довгий і блідий як глиста, комісар скарбової сторожі, з животом як бочка і повітовий секретар, виголений, підстрижений, акуратно одягнений. Грають преферанса. В другій кімнаті при газетному столі різний нарід, чоловіки й жінки.

Часом чути придавлений жіночий сміх, часом дехто з другої кімнати приходять до грачів, приглядається.

Начальник суду попиває чайок з коньяком, комісар сторожі скарбової п'є пінистий пільзнер з великої гальби і кожний раз обтирає вуса, а повітовий секретар п'є зельтерську воду з червоним вином.

Карти гладко сковзають по столі і лягають на купу. Грачі грають спокійно, впевнено. Комісар скарбової сторожі від часу до часу поправляє комір, через який переживається поморщена шия.

Холод, що спливає через вікно, не може дібратися до грубої туші комісара. Відскакує від неї, як гумовий м'яч від стіни.

Від комісара б'є, наче від розпаленої печі. Краплі поту дрібно обсідають чоло і шию. Він дуже радо розіп'яв би свою уніформову блюзу, щоб облегшити натиск, з яким сало вперто налягає на блюзу, але присутність жінок не дозволяє.

Він мучиться, як собака в наморднику, і сопе глухо.

— Сім других, сім третіх, вісім перших, — летять спокійні визови. Грає начальник суду. Він уважно допасовує карти.

З читальні через двері заглядає до грачів нотар.

— А а а!.. Моє поважання панам.

— Просимо на четвертого, пане коморнику, просимо! Але нотар оправдується браком часу і зникає в читальні.

— Його не затягнете, пуста робота! — бурмоче комісар.

— Мусить жінки пильнувати! — додає секретар.

— Ще б! Мати таку жінку й не жалко пильнувати.

Є біля чого посидіти, ге, ге! — сміється начальник.

— Є біля чого, але є й для чого! — говорить тихше комісар.

— Іду вчора вечором, дивлюсь — капітан фон-Пільвід слідкує за кимсь, як кіт за мишею. Приглядаюся — на переді коморникова, а він за нею здоганяє, аж тремтить...

— Аж тремтить? — Ха-ха-ха! — сміється секретар.

— Аж тремтить!

Сміються всі троє.

— А вона що? — питає начальник.

— Це недискретно бути таким цікавим, — добиратися до жіночих тайн, — жартує секретар.

— Пане добродію — сопе комісар, — чого тут дивуватися? Єва... знаєте!?

— А все ж він «porządny gusin» — говорить вже серйозно секретар. — В політику не бавиться, льояльна людина. Правда, дома він говорить по-руськи, але це нікому не шкодить.

— Що говорити, золотий чоловік, — потверджує начальник.

Видно по обличчях, що всі три з цим згодні.

— При майбутніх виборах до міської ради, треба буде виставити його як кандидата від «русинів», — зауважує секретар, — це була б хоч одна порядна людина з їхнього боку.

— І правдивий русин, син священника, — додає комісар.

Начальник потасував уже карти й роздає. Пальці тягнуться до них як до магніту, і через хвилину всі думки прилипають до картових фігур.

— Просте раз, просте два, — визов за визовом, куплю бере комісар, починає гру і сопе на цілу кімнату.

6.

У нотаря Товарницького йде сімйова нарада. Він приник, зігнувся біля стола, на якому не попрятано ще останків вечері. Вона дальше, тримає в руках журнал мод.

— Я не знаю, прямо не знаю, як, Стефочко, — говорить м'яко, винувато.

— Що тут не знати? — вона впевнено, чітко.

— Все ясно, і нема над чим думати. Дім знадвору облуплений, треба його витинкувати, пофарбувати, треба огорожу і всередині теж. Дивись, хто знає, коли тут фарбували. Всюди чорно, брудно. Так не можна, сором перед людьми.

— Ну нехай вже це. Нехай буде. Алеж, Стефочко, ти хочеш відразу і нові меблі, все. Ти тільки подумай...

— Певно, що все. Це ж смішно було б, Славку, — шебече вона рожевим ротиком, — щоб відремонтувати мешкання, а рівночасно залишити всі ці старі ґрати, цю збиранину.

— Я це розумію, дуже добре розумію, дорога моя, але...

— Що, але?

— Гроші... Розумієш, скільки відразу грошей треба?

Він кривить уста, його обличчя блідне, витягається.

— Розумієш, гроші!

Вона робить гримасу незадоволення, не хоче слухати такої нісенітници.

— Гроші, гроші — певно, що треба грошей, і їх треба десь дістати. Це вже твоя голова. Я думаю, що малярів треба з неділі замовити. Сьогодні був у мене один, я навіть зразки вибрала.

Він опускає руки, не має сили протестувати. Її очі блищать зеленуватою сталлю, блимають вогниками. Вони вміють часом, ці василькові очі, загорятися вогнем.

А він тоді губиться, опускає руки.

— Скільки це все має коштувати?.. питає зрезигновано, а висунута вперед борода здригається легко.

— Побачимо, це треба з майстрами в першу чергу з'ясувати. А завтра я їду до Львова. Мені багато не треба— яких триста гульденів. Я геть обносилася, а осінь недалеко. Виберу мебель, дам завдаток, а решту будемо щомісячно сплачувати. Це не так важко. — Говорить спокійно і впевнено, і кожне її слово, хоча бринить дзвінким щebetанням, має в собі щось від гострої кулі, що дзвенить тонко і пробиває гостро.

— Ах ти, Славку, знову припав як зів'ялий лист. Що це?.. Невже ти забув? Та в листопаді річниця нашого шлюбу... Вісім років... Славку... Треба людей запросити, показатись... Ах ти!..

Вона встає з крісла, запускає свої пальці в його біляву чуприну і цілує в чоло.

Він приймає цей подарунок солодко й важко.

7.

У нотаря всі вікна горять. Через відновлену фіртку просуваються різні постаті, а всі до середини. Прикотилася швидко легка бричка на високих колесах. У блискач світла, що череливається через вікно, мигтять військові мундири. Бренькнула шабля об камінь дзвінко. Перехожі стають на тротуарі і мимоволі звертають погляди на освітлені вікна. Чують приглушений шум, бачать мигтіння тіней на прозорних фіранках. Що це? — питає цікавий на дрібниці міщанин. — Що це?

У тоні запитання чути виразно ноту невдоволення, ноту образи, що це все робиться поза його відомом, без його участі.

До завтра ранку це питання облетить ціле місто з відповідною інтонацією, з відповідним жестом губ, очей, з відповідними підкресленнями і догадками.

Цей вечір не дасть спати не лиш нотареві й його гостям, але й половині міста, бо це містечкова подія сьогодні: нотар дає бал з нагоди восьмиріччя свого одруження.

А нотар від шостої години з вечора, як тінь сновигає по кімнатах. Він одягнений по-святочному, але його заклопотаний, прибитий вигляд не гармонізує з новим, святочним оточенням.

Він дійсно тільки тїнь святчного настрою.

Його дружина сьогодні вісь і носій свята, а він носій святочних тягарів. Грошей, грошей, і ще раз грошей!

Нотар не хоче тепер думати над тим, звідки він їх узяв. Кожну думку, що хоче нагадувати цей факт, відганяє як кусливого комара. Нехай, буде часу потім на ці думки. А тепер він рахує пляшки вина, коньяку, лікерів.

Він виразно умовився з торговцем, що решту непочатих пляшок він поверне, якщо такі залишаться. Про це він дружині ні пів слова не каже. Не може сказати. Вона з погордою глянула б на нього.

Але для його важкий кожний гульден¹, бо все одно він не його, він чужий.

Він знає, як це важко мати справу з чужими гульденами. Вони так по одному обступлять, як вояки ланцюгом, і потім нелегко через них пробитися.

Він зідхає за тими часами, коли він з дружиною жив у двох невеличких найманих кімнатах, коли жив на ту сотню, що він заробляв місячно. Ця сотня не придавлювала його тоді так, як тепер кілька сотень.

Але як перший гість появляється на порозі, нотар випростовується, стрясає з себе буденщину з усіма турботами, усміхається гостинно, вітає, просить, як личить господареві. Він входить в азарт, як добрий грач після кількох партій, бо кожних кілька хвилин появляється новий гість, і треба розгравати ролю господаря з умінням справжнього актора.

Нотарева покищо не показується гостям.

А гості снують по покоях через широкі відкриті двері, оглядають всю обстановку, роблять великі очі.

Комісар скарбової сторожі морщить лукаве око, м'яскає мокрими губами, повними як дві котлети, і нашіптує до судді:

— Пане, пане добродію, що ви на таку штуку? Він або льос виграв, або вкрав гроші, пане, пане! Такі апартаменти!.. Та у старости таких нема!

— Це її смак, — говорить суддя і крутить підозріло головою. Це її смак... А може фон-Пільвіц допоміг. Кажуть, багач...

Підходить нотар, замовкають, беруть його дружиною попід руки, мало в повітря не підносять і засипають компліментами.

У гостинній вже цілий гурт. Вся місцева інтелігенція, чутно лиш польську мову. Нотаря обступає святочний гурт, повітовий секретар бере на себе представництво від місцевої інтелігенції. Він голосно висказує думку, немов то загальну, що пан коморник, як дійсно „rozządny gusin“, який в таких гарних стосунках живе з загалом місцевої інтелігенції, мусить зголосити свою кандидатуру до міської ради, що це буде одинока кандидатура, яка повинна пройти одноголосно.

Всі йому притакують, говорять, як про щось абсолютно безперечне. Нотар кланяється на всі боки, дякує за признання, а мовчки роздумує, чи ця гонорова монета рівноважить цій срібній, що він сьогодні викинув. Але як би там ваговий язичок не показував, у нотаря на серці відрадініше, бо все впало щось приємне на противну терезу і побороє важкість основного тягара.

8.

До гостинної входить нотарева. Всі чоловічі голови гнуться, як верхи дерев від дужого подуву.

Нотарева у шовковому платті. Такою ніжнокремовою фарбою квітнуть гарні левкої на клямбах пані коморникової. І вона сама мов та левкоя, неначе виросла між ними там на грядці у ранній росі і повна їхнього паху, прийшла прямо сюди та ще з левкою на грудях, але з темнокриравою, як застигла кров. Ця темночервона смуга різко перетинає високий бюст.

У сальоні притихають, повертаються до неї. Вона тримає високо голову на мармурово-білій шиї. Буйні коси золотими хвилями над чолом. Очі ясним промінням широко охоплюють всіх, вшивають у себе. Десятки чоловічих очей липне до її голих рук.

— „Psia krew!“ — шепче в кутку до лікаря молодий адвокатський кандидат.

— Від цієї баби можна збожеволіти.

— Як хто, — відповідає ще тихше лікар, — бо її чоловік, здається, засихає від неї.

Входить капітан фон-Пільвіц, прямий наче викований. Блищить, як військовий вичищений гудзик перед парадом. За ним трьох офіцерів з задертими вгору головами. Кожний крок вимірний, кожний рух обрахований. На привітання легко кивають головами, не згинають спин, обтиснених шнурівками.

Фон-Пільвіц йде до господині, піднімає високо її руку до губ. Складає більш чим гарячий поцілунок. Півнячий погляд сковзає по білій замші руки догори аж до її очей, а його очі запливають топленим маслом.

Коморникова всмоктує в себе блискавкою цей погляд і покриває дипломатичним виглядом гостинної господині.

За капітаном у відміряному віддаленні, гуськом, підходять офіцери, і через хвилину вона стоїть, як квітка в частоті синів австрійського Марса, вилизаних, з блискучими, золотими гудзиками.

— Музика! — трохи піднесено гомонить нотар.

— Тром-та-та; тром-та-та...

Ніби вітер сколихнув усіма...

9.

Володчик з гувернанткою в садку в альтані. Він грається на порозі, ловить чорних муравлів рожевими пучками і делікатно обриває їм ніжки, а потім кидає.

Він бачить, що гувернантка схилила голову на руки і не то дримає, не то задумалась. Дивиться хитренько на неї хвилинку, потім тихо біжить доріжкою, з доріжки на подвір'я, з подвір'я на веранду, а звідси в кімнату. У мамі дуже смачні, солодкі помадки. Він хоче одну, тільки одну, а може дві. Він прибіжить знову до панни Рузі і буде сміятись, що перехитрив її, буде показувати помадку в червоному, тонесенькому папірчику. Біжить скоро-буйно, прибіжить прямо до мамі і бух їй на коліна і скаже:

— Матусю, я хочу помадку.

Відчиняє двері до кімнати, влігає і... Мама ахнула, а пан капітан якось зникнув. Володкові дивно, що той пан капітан, такий страшний, якось перед ним розгубився.

Але чого він тиснув до себе матусю і притулив свої вуса до її вуст? Чого це?

Матуся бере його за руку, і каже, що це дуже нечемно вбігати так до кімнати. Він може ще на порозі пошпотитись і впасти.

А пан капітан гладить його по голові і каже, що це він по нього приїхав і просив мамусю, щоб вона дозволила Володчикові проїхатися з ним.

Там перед фірткою чекає фаєтон.

— Поїдемо, що? — питає. — Будеш кіньми правити. Володко плеще в руки, забуває за помадку і за панну Рузю, хватає капелюха і біжить до фіртки.

Там пара бистрих каштанів, а фаєтон на високих колесах, такий, що швидко-швидко котиться. Через декілька хвилин надходить пан капітан і маюся з обличчям завуальованим густим вуалем. Володчик майже не бачить маминого обличчя, тільки випнутий через вуаль кінчик носа. Коморникова боїться вітру, сонця й пороку і береже ніжне обличчя.

Пан капітан міцними руками підносить вгору Володчика і садовить на м'якому сидінні. Потім підтримує матусю, щоб їй зручніше вилізти, міцно стискає їй руку й справно вискакує сам.

На фаєтоні тільки одно широке сидіння. Володчик сидить всередині між матусею і капітаном.

Капітан цмокнув, коні зірвались і фаєтон покотивсь-покотивсь.

Через декілька хвилин вони за містом. Гладка, тверда шоса, як сірий трут, прорізала зелень і біжить ген-ген.

Володко чує, що йому щораз тісніше сидіти. Пан капітан дуже до його присувається. Але це дурниця... Він тримає обома руками за одну поводку і сіпає від часу до часу.

Коні летять як божевільні. Володко пригадує тепер, що панна Рузя пробудиться і не буде знати, куди він дівся. Вона буде ходити по всіх кутках садка і буде кликати: Володчику, дорогенький, де ти?

І йому хочеться сміятись з неї, він дійсно сміється, наче бачить, як вона його шукає.

Але ці думки розганяє ліва рука пана капітана, яка чогось посунулася поза його спину. Він чує, що маюся немов раптом здригнулася.

„Пан капітан, мабуть, щипається, він, мабуть, нечемний», — думає Володчик. Коли він буде ще нечемний і буде дуже щипатися, то він... Думає, що він повинен тоді зробити... Раптом орієнтується і закінчує: «Скажу татусеві...»

Але пан капітан бере його на коліна, бо каже, що Володчикові так не зручно правити, і дає йому в руки батога на довгому, тонкому пужальні. А сам присувається тісніше до матусі.

Володчик дуже зайнятий тим гарним батогом, вдаряє ним по хвостах коней, а вони майже землі не дістають.

У Володчика червоніють щічки, вітер трусить довгими віями на оченятах, і він мусить їх жмурити. Він всім цим так захоплений, що забуває слідкувати за тим, чи пан капітан ще нечемний і чи дуже щипається...

Мешкання нотаря Товарницького переповнене декоративними предметами, робить враження чогось важкого, замкненого.

Пані Стефа все елегантно зодягнена, вона дома в довгих шовкових рукавичках, щоб пилінка не впала на білі руки, щоб сонце білої замші рук не поцілувало. Їх обнажується тільки тоді, коли мають з'явитися гості, коли чоловічі уста мають приємність їх доторкнутися. Взагалі пані Стефа нікуди не виходить, вона тільки в кімнаті, рідше на балконі, чи веранді, ще рідше в садку, а майже зовсім не заглядає до кухні, не любить цього духу.

Її обличчя трішки поповніло, в кутках губ намістилася тайком неприємна зморшка, але в цілому вона гарна, імпортантна.

Вона саме в тій порі, коли жінки робляться азартовними, коли, замкнувши очі, вони можуть скакати через високі перешкоди, як англійські скакуні. Це тільки ті жінки, породисті, що нудьгують від безділля, що люблять скакати. Але сьогодні вона заклопотана, зайнята. Виправляє до школи, до гімназії, єдину свою потіху, свого Володка.

Минули вакації, він їде знову до школи, вже до п'ятої класи.

Він зовсім нерадо вибирається в цю дорогу, ходить півсонний по кімнатах, говорить півголосом з матусею.

За ним, мов тінь, снується панна Рузя. Вона все ще живе у Товарницьких, хоча Володко давно виріс вже з коротеньких штаняг. Нотарева привикла до неї, як до старої кіцьки, і не може обійтися без її дрібних послуг.

Панна Рузя висохла ще більше, і пудра ще більше сиплеться з її поморщеного обличчя, наче весною білі пелюстки переквітлої вишні. Вона дивиться на Володка молящими очима.

Володкові надокучає цей старий музей; він так називає поза очі свою колишню гувернантку, і відганяється від неї, як від докучливої мухи. Вона покwapно зносить його білизну, тремтячими руками складає в валізу, перераховує, чи все, переглядає, чи в порядку, ніби свою рідну дитину виправляє.

Все готово, валізу замикають і прислуга виносить на коридор.

Він проходить поважно до катедри й кладе циліндра. Його вигляд серйозний, надутий як у самого Зевеса. Повертає свою морду булдога до класи. Ніс і губи припідняті вгору, а мала рудава борідка гострим кінчиком чухає підгорля, що звисає як у годованого підсвинка, вуса старанно підчесані.

Учні всі встали, дожидають. Д-р Собак, киває легко головою на знак привітання, учні сідають, і дехто відразу ховається за спину сусіда спереду, щоб не попадати в радіус погляду пана професора. Д-р Собак розгортає каталог — всі учні поникають головами, завмирають.

— Ткачук! — гомонить носовий голос, на французьку манеру.

Ткачук піднімається з гущі хлоп'ячих голів, як той, що має побачити якусь потвору.

— Ти сьогодні щось знаєш?

— Вчився...

— Гм, вчився... Можна вчитись і не вміти... Ну, добре. Скажи мені форми від «дейкнімі»¹.

— Дейкнімі, дейксо, едейкса...

Замовк, губи дрижать.

— Чого став? Як дальше? Ну!..

Мовчить.

— Товарницький, скажи йому.

Цей глядить скоро у відкриту граматику.

— Дедейха...

— Як, Ткачук?.. Повтори!

— Дедейха... — повторяє.

— А дальше?..

Ткачук не витримує. В нього мелькає думка, що д-р Собак питає його вчора, позавчора, ще перед тим, майже кожного дня. Він вмисне не дає йому спокою, він хоче йому в печінки в'їстися. Ткачук не може, він не хоче дальше говорити, він дрижить, зуби вдаряють одні в одних, як після холодної купелі.

Сідає.

— Ти що? Встань! — кричить зацінений д-р Собак. — Встань, дурню, я ще не сказав тобі сідати.

Ткачук піднімається крихітку, але ноги дилькотять під ним, і він знову сідає.

— Встанеш, йолопе, я тобі кажу встань! — кричить божевільно і тупає ногою.

¹ Гредьке дієслово. *Прим. авт.*

Хлопець поникає головою, що раз нижче і дотикає чолом до лавки.

Решта учнів як закам'янілі статуї.

12.

Володко йде швидко, як коли б спізвився кудись. Думки неспокійні, переганяють одна одну.

«Як привітатися з ним? Що? Скажу: Моє поважання, пану професорові?.. Ні, так не можна. Так вітаються старші з собою. Або скажу: Доброго здоровля...»

Думає... — «Ні, так теж не годиться... Найкраще нічого не скажу. Поклонюся мовчки, і все... так буде найкраще».

Дивиться на годинника... Казав прийти о п'ятій... Зараз вже чверть на шосту... Може чекає...

Думки неспокійні.

«І чого він хоче від мене?»

Не може знайти відповіді.

Думки біжать наперед, одна одну штовхають, біжать наосліп.

«Чого йому треба від мене?»

Входить несміливо до сіней, стоїть хвилину нерішуче під дверима. Натискає боязко електричного гудзика.

Відчиняє хтось двері, він входить.

У коридорі зустрічає його сам професор. Кладає йому руку на плече.

— А я вже думав, що ти не прийдеш.

— У мене годинник, прошу, пана професора, спізвився, — збрехав.

— Я знаю, що ти акуратний хлопець.

Входять до кімнати.

Професор сідає на канапі і робить Володкові місце біля себе.

— Як тобі живеться?

— Дякую, нічого... дякую, вчуся...

— А ти до кружка безбожників теж належиш?

Володко торопіє, дивиться вибалуженими очима, не знає, що відповісти. Починає тремтіти. Хто йому наговорив?

— Я... ні, я... ні, прошу пана професора... Я до жадних гуртків не належу.

Професор Собак посміхається.

— Не належиш... А хто ж належить?..

— Я не знаю...

— Але все ж. Невже ти не знаєш?

— Я з тими не пристаю. Може і є...

— Невже в школі між собою про це не говорять?

— Я не чув цього...

— А що ти чув?

— Що вас лають...

— Мене?.. — Професор примушує себе посміхатися...—

Ну що ж... А багато таких?

— Ткачук...

— Він погано скінчить.

Професор бере зі столу коробку з цукерками й кладе перед Володком. Сам закурює папіросу...

— Ти куриш вже?

Володко не знає, куди дивитись. Чогось очі блукають.

— Ні, прошу пана професора.

— Це дуже добре, бо це тільки зіпсуті хлопці так рано починають. А ти, як порядно вихована дитина, повинен уникати цього. Бери цукерки, чому не береш?

Володко бере цукерка, вкладає до вуст.

— І ще що кажуть в класі?

— Кажуть, що Савицький ваш шпідель!¹

— Хто каже? — Професор червоніє.

— Ткачук, Мигас, Гаврилюк...

— Ти чув?

— Чув, прошу пана професора.

— Бачиш, Володку, є такі невдячні, зіпсуті хлопці, ну от хоча б Ткачук. Держава тратить на них гроші, професори й гімназія про них піклуються, але все це надаремне.

Професор робить дуже заклопотане обличчя, як коли б він дійсно щось стратив. Потім встає з канапи і ходить нервово.

— Вони дуже вчасно, ще дурними дітваками, зійшли з правої дороги — додає.

Стає потім перед Володком і дивиться вперто на його. Володко бачить, як цвікер професора сидить на самій шкірці стиснутого перенісся і готов сковзнутися і впасти.

Професор немов відгадує його думку й недбайливо поправляє цвікера на кирпатовому носі.

— Книжки погаві читають, безбожні книжки, гуртки якісь організують, до церкви, до сповіді не ходять... Ти розумієш, що це значить? Це пропащі люди. З них нічого не вийде.

¹ Донощик. Прим. авт.

Володко киває головою, наче він все це розуміє, немов погоджується з думкою професора, хоча слова професора тільки своїм гомоном зачіпають його вуха.

А зараз він пригадує що ось-ось шоста година, й чорт зна, як довго він його тут затримає. А о шостій він має бути в товариша. Вони улаштовують домашню театральну виставу, і він буде виступати з Надійкою, такою гарненькою, чорнявенькою. А після репетиції він відведе її додому і стисне так палко-гаряче дрібну ручку.

— А ти уяви собі, яку відповідальність за вас усіх покладає на нас і цар і церква.

Він на хвилину перериває свою трагічну балачку, ніби думає над чимсь дуже глибоко.

— А ви цього не розумієте і не хочете розуміти. Яку підпору для держави ми з вас зробимо?

Професор зідхає глибоко, зажурено.

— І нам важко справитись з цим завданням. Ми не маємо сотні очей, ані сотні ніг та вух, щоб все бачити, всюди бути і все чути.

Він заломлює руки...

— А чом же ти дукерків не береш? Що, соромишся, чи що? Ти ж вже цілий кавалер.

Володко паленіє.

— Чи не знає він випадково про Надійку? — кльнула думка.

— І ти знаєш, хто повинен, не лиш повинен, а зобов'язаний прийти нам з допомогою?

Він мовчить декілька хвилин і прижмурює ліве око...

— Ви, всі порядні учні... Ви далеко більше знаєте, що діється в класі, ніж ми, ви більше чуєте. І ваш обов'язок повідомляти нас про це все, для добра тих самих ваших товаришів, вашого самого і цілої держави. Це дуже важливе завдання. Ви стаєте таким чином в пригоді суспільності й державі, допомагаєте нам виконувати бур'яни.

— Тепер розумієш, чого я і ціла гімназія чекає от хоча б від тебе?

— Розумію, — бовкає Володко. Але він розуміє ще щось більше, що за це він матиме протекцію, що він не потребуватиме занадто турбуватись книжкою. А це дуже приємна річ, бо він взагалі не долюблює книжки.

— Ти даєш мені слово? Але пам'ятай, про це ніхто не повинен знати. Розумієш, ніхто!..

— Даю.

— Ти розумний і чесний хлопець, і я про тебе не за-

буду. Одно пам'ятай: професорів треба слухати, тоді тобі добре буде. Тільки ти не забудь і не зрадься яким нерозважним словом перед товаришами. Ти ж розумієш, що вони не в силі зрозуміти тих турбот, які ми покладаємо для їхнього добра.

Володко розуміє, що авдієнція скінчена, що він вже може встати з канапи. А йому так дуже хочеться побігти.

Він несміливо встає.

— Так, коли ж ти до мене зайдеш? Найкраще вчором... Так в годин сім.

— Коли пан професор скажуть.

— Нехай буде так — кожної п'ятниці. Добре?

— Добре.

Професор подає йому руку, Володко хватає кінці пальців і випускає скоро, як шматок розпаленого заліза. Потім кланяється, виходить.

Професор замикає за ним двері і потирає з задоволенням руки.

13.

Володко вибігає на вулицю, очі горять, обличчя палає. Пробігає скоро кілька десятків кроків, стає, оглядається на всі боки. В грудях б'ється щось неспокійно. Але він не стурбований, він тільки несподівано заскочений, він тремтить тільки, чи не побачив хто з товаришів, що він ходив, чи виходив від професора Собака.

На вулиці не видно нікого з товаришів. Він заспокоюється, сполохане серце втихає, й на обличчі появляється легка усмішка.

— «Через рік будуть напевне дві золоті полоски на комірі¹: дві золоті полоски». Він бундючно підіймає вгору голову, а усміх квітне на його червоних губах.

На розі вулиці він ще раз оглядається, а потім йде розмашистим кроком.

14.

Передмістя невеличкими хатками тупиться до золотих дерев, всміхається білими стінами, в розсадниках палають червоні жоржини, рябіють клапаті айстри. Блискучі ніточки, довгі поплутані пливуть, спокійно звисивши униз хвости. Осінь всміхається холодно.

¹ Учень шостої класи мав на комірі дві золоті полоски. *Прим. авт.*

В одній з передміських хатин, з синьопомальованими скривленими стінами, вікна від вулиці заслонені перкалевими фіранками, але через відчинене вікно, що виходить в похилий садок, виринається з кімнати глухий гомін.

Це «станція» гімназистів і вона в цій хвили повна, набита учнями і гомоном. Хтось навіть папіроску курить і розпускає синюваті пасмуги по кімнаті.

Грицько Стасюк сьогодні читає лекцію. Тема цікава; він давно таємним порядком об'явив її серед членів гуртка: «Боротьба науки з релігією».

— Чорт побрав би того Грицька, — галасує Михайло Півень.

— Він як стругне, то все щось таке задирчає, щоб за печінки брало.

Вже повинні почати доповідь, але голови гуртка — Ткачука — досі нема.

— І куди його чорт носить? — нетерпеливиться хтось із гурту.

— Товариші, — тихше, — заспокоює господар кімнати, — а то, хто вулицею йде, ще подумає, що тут який базар. Непотрібно, щоб увагу звертав хто на нас.

Гамір притихає на хвилинку, як коли б гніздо джмелів накрив хто шапкою. В тій хвили входить до кімнати задиханий Ткачук.

— А-а-а! — летить до його з усіх боків.

— Товариші, тихо! — таємно приказує Ткачук.

Гурт раптом замовкає, очі неспокійні, мадають кожну риску на Ткачуковому обличчі. Він чує, як ті погляди в унісон дзвонять тривожно:

— Що таке? Що сталося?

Неспокій заповнює кімнату.

— Товариші, — говорить спокійніше Ткачук, — треба розійтись.

Німі запитання. Хтось хватає шапку.

— Можна спокійно, на варті стоїть Петро. Коли б щось, дасть знати.

— Що таке? — скрикує кілька голосів.

Всі ждуть напружено. Неспокій росте, готов заворушити, закрутити всіма.

— Нас зрадили і щохвилини, на мою думку, наш Мопс може тут лягтися. Справа ось в чому. Вибрався я до книгарні. По дорозі зустрічаю Цуцика. Він, як звичайно, солодкий, м'який, як панський собачка улесливий. Слово по слові, він каже мені, що хоче вступити в наш гурток.

— В який? — питаю.

— У ваш, той таємний гурток...

— З його слів, впізнаю, що він щось знає. Але я не зраджуюся.

— Я чув — каже — що у вас сьогодні має бути якась доповідь. Візьми мене, — каже. Невже я гірший від других?

«Чекай, голубчику, ти хитруєш, треба й мені», — думаю.

— Я нічого не знаю і я сьогодні такий зайнятий, приїхав батько і нікуди не піду. Хочеш — іди сам, як знаєш, де. Дивлюсь йому у вічі, а вони блимають, наче в собаки, коли чим провиниться. — «Щось воно підозріле,» — міркую і прощаюся з ним скоро.

Він відходить від мене, губиться в натовпі. Я повертаю назад і за ним. Куди він піде?

Іду, тримаю його на поводках очей, як гончу собаку на ремінці. А він вам простісіньки до...

— До Мопса, — кричить хтось із гурту.

— Вгадав, дійсно, до Мопса. Тепер, товариші, вам ясно.

На кожний випадок вікно в садок відчинено, товариші, тихенько, один по одному в садок, а звідти на левади. Не важтеся попадати на вулицю.

— Ну?!

Через низеньке вікно хлопці поринають у золоте плесо осені.

— Миколо і Степане, ви залишайтеся.

Хлопці дивляться допитливо.

— Залишайтеся і я теж з вами. Витягайте грецьку граматику і вчіть голосно неправильні дієслова, а я буду тарабанити релігію. Треба, щоб когось застав.

За гуртом хлопців через вікно втікає хатній сопух і останки папіросного диму. Вони теж плигають у садок налюбуватись золотою осінню.

— Миколо, біжи на двір і скажи Петрові, щоб ішов геть.

Через декілька хвилин вертає Микола.

Ткачук і Степан визбирують окурки і викидають через вікно.

Потім сідають біля стола. Степан бере грецьку граматику, перепитує Миколу, а цей відповідає голосно.

Ткачук сидить біля вікна, мучить релігію і поглядає від часу до часу на дорогу.

Минає хвилина — дві — десять, хлопці дивляться один на одного допитливо.

— Не видно?..

— Ні, чорт не несе! — відповідає Ткачук.

15.

По запорошеній передміській вулиці боком прокрадаються дві фігури: одна з золотим цвікером, з рижуватою борідкою і кирпатим, переломаним носом і друга низька, горбата з довгастою головою. Вони зрідка кидають один до одного словом, а вся увага і думка біжить наперед.

— Вже недалеко, — говорить перший.

Горбатий Книдель ледве встигає за Мопсом, що, певний успіху, швидко поспішає, щоб попасти на гаряче.

— Йдуть! — кидає неспокійно Ткачук, вгледівши через вікно Мопса.

Хлопці бубонять голосніше грецькі дієслова, тільки голос дрижить неспокійно.

Дві фігури втискаються в вузькі сіни і застигають під дверима.

Мопс поглядає здивовано на Книдля, Книдель — на Мопса.

— Невже? — питають німо погляди.

Мопс одчиняє двері, входить перший. Хлопці зриваються з лави на рівні ноги. Мопс кидає бистрим поглядом по кімнаті.

— Що поробляєте?

— Вчимося, — відповідає Ткачук.

Мопс іде ближче, бере з рук одного і другого книжку, оглядає. Його вії дрижать нервово і злісно. Він не бачить перед собою властиво книжки, тільки вицяцькане обличчя Володка і йому хотілось би хляпнути рукою по тому обличчю. Але він удає спокійного, дивиться в книжку, а потім кладе на стіл.

Книдель весь час стоїть біля порога, як коли б хотів перший втікати.

— Ну добре, вчіться, не дармуйте часу. Ми з паном професором вибрались на прохід, а я думаю, погляну, як там мої учні поживають. — Скільки вас тут живе, двоє, чи троє?

— Двоє, — відповідає Степан. — Ткачук прийшов до нас, бо в нього нема книжки.

— Кімната нічого для двох...

І Мопс знову випускає свої зоркі очі у всі боки, у всі закутини, на всі стіни. Ім конче хочеться щось знайти,

до чогось причепитися, але дарма, усюди сковзаються, як по гладкому льоду.

— Бувайте здорові!

Учні вклоняються, і обі фігури знову пропадають у вузьких сінях. Хлопці стоять як статуї, наслухають за кожним кроком. А Ткачук припадає до стіни біля вікна і, ховаючись за згорнену фіранку, дивиться на двір.

— Пішли... — кидає півголосом.

Але всі троє стоять непорушно. Через добру хвилину Ткачук одривається від вікна і, посміхаючись до товаришів, говорить їдко:

— Значить, що наш Цуцик — шпіцель.

— Так, шпіцель — погоджуються оба товариші, а потім сідають на низькі ліжка і регочуться дзвінким, хлоп'ячим сміхом.

— Миколо, — каже Ткачук, біжи на левади й скликай хлопців. Через пів години почнемо.

III.

16.

Пані Товарницька не знаходить собі місця. Блукає позатишних кімнатах, як у безмежній пустці... Безділля забрало спокій, вдоволення життям. Дні безмежно довгі, нецікаві, надокучливі.

Не знає, на чому спинити увагу. Проклинає ту хвилину, коли вона на світ народилася.

— Пощо? Що дало їй життя?

Може дехто їй задрить, але ніхто не знає, що діється в її серці.

У неї трагічний вигляд, вона зідхає важко. Так не зідхає навіть нещасна, найбідніша вдова з хмарою дітей-сиріт, бо вона не має часу думати над своїм зідханням, не має часу надавати йому трагічного стилю, розпачливого тону.

Згадує минуле. Те довге, сіре, бідне, сирітське. Вона вже його сто разів згадала й продумала. Зупиняється на останньому етапі, що в її житті вибився вгору, вкрився позоліткою.

Байдуже, що було під цією позоліткою, але для ока воно блистіло. А хто там буде підходить зблизька і шукати за пробою?

Вона сідає в своїй кімнаті у м'яке крісло, дістає з тайного ящика цілу в'язку листів і переглядає їх так, як скупар ще батьківські червінці. Паралельно з різнокольоровими папірцями, що пересуваються в руках, у голові пливуть такі ж різнокольорові думки, що складаються в звичайну трафаретну історію любовних переживань.

Він оженився... Взяв стару, погану дівчину з великими грішми і з титулом, потім переїхав до Кракова.

Минають літа з того часу.

Вони переписуються, зустрічаються у Львові, горять в ті дні вогнем минулих днів, а потім вона знову сама, і знову скука — туга.

А тепер ця скука безмежна. За вікнами конає в грязюці і в брудних маломістечкових калабанях зима, в повітрі чути сирість набухтілої землі, що перебуває останні дні вагітності і має спродити зразу безліч дітей — весняних квітів і зелені. В такі дні вогонь наливає серця, зогріває кров у жилах, заставляє очі блистити жагучим палом.

А тут ще думка, що це вже четвертий десяток, що ще рік, два, і...

Зідхає ще глибше, ще трагічніше.

А потім бере шматок голубого паперу і пише: «Дорогий, в травні їду до Італії, приїжджай, буду ждати, адресу пізніше» і т. д.

А потім бере пахучого платка і витирає вогкуваті очі. На платку лишаються сліди підкрашених вій.

17.

Нотар Товарницький має вигляд старого черевика, що лежить між хламом.

Ніби ще черевик, з-під цвілі виглядає ще добрий гапунок шкіри, тільки вона покорчена, потріскана, і нікому цей черевик не потрібний. Ніхто не взує його на ногу, він відслужив свою службу і може спокійно валятися в кутку.

Товарницький знає, що дома він не займає ніякої позиції, для його нема там місця, він там ніщо. Тільки як додаток до дружини, до тої гарної пані Стефи, він займає деяке місце. Як той додаток, він почуває себе в ролі гофмайстра якогось екс-короля, і що його одинокі завдання — латати помятий блеск свого монарха, латати останками пурпурового лахміття — бо в касі пусто, і одні молі тільки часом знаходять собі в ній пристановище.

Дивується своїм власним думкам. Як воно так? У місті всі заздрять йому, кажуть, що його помешкання затишне й чисте. У нього дві прислуги і бувша бонна. І все ж, не дивлячись на це, у нього в найбільш затишному кутку, там, де теплі одіяла, м'які, сніжні подушки, де гнучкі матраци, там завівся павучок.

Такий ніжний, розкішний, з чуткими алябастровими ніжками, з очима погідного неба. Він сплав там майстерну, тонку сітку, розвів там своє царство, свою міць, своє вампірське бажання крові.

Нотар Товарницький чує (хоча нераз і дивується), що той павук заплутує його дуже спритно, за руки, за ноги.

Тепер він пручається ніч і день, всі думки свої збирає, хоче придумати, яким чином звільнитись, — але все дарма.

Вирве ногу — заплутує обі руки, вирве руку — заплутує ноги. Кінець-кінців він чує, що в його вже сил не стає, що він орудує останками енергії, що не далекий той час, коли він скулиться, як немічна муха, обмотаний з усіх боків шовковими сільками, ждатиме останнього трійливого уколу.

І ніхто-ніхто не хоче цього бачити. Покоївка два рази вдень обходить з щіткою усі кімнати, дуже пильно прибирає у спальні, а того павука, того павутиння не помічає, не вимітає, і йому у своїй хаті, між своїми, прийдеться пропасти.

Він не любить свого мешкання. Весь день просиджує в канцелярії. Нотар знає, що тут він має деяке значення. До нього з пошаною звертаються його службовці, приходять з низьким поклоном і з відкритою головою селяни, селянки, вони слухають його слів, викладають перед ним свої скарги і бажання, він підписує різні документи, які для багатьох мають велике значення, тут він все ж є центром, довкола якого щось вергиться. Але як тільки біля його стола робиться пустка як він залишається сам, тоді на нього нападає ціла зграя шакалів, що виють з усіх сторін, все про одне і те саме: де взяти грошей, як сплатити борги, чим заплатити відсотки, звідки взяти грошей, щоб післати синові, чим оплатити співробітників, чим прислугу, звідки взяти грошей на нове модне плаття для жінки? Ау, ау, ау! Думки виють без кінця. Тоді він обіруч хватає голову, стискає з усієї сили виски, аж до болю, хоче болем заглушити це страшне, в'їдливе виття.

Поза канцелярією він буває раз—два на місяць в казино. Заходить на чверть — пів години, кине оком по газетах

і виходить нишком. Чує за своїми плечима якісь підозрілі шепти. Буває раз на місяць в міській раді. Він там нічого не робить, рідко коли промовить слово, але його мимо того вже дванадцятий рік постійно вибирають радним, і з благословення староства на нього голосують не лиш усі урядовці, але й усі дрібні купці. Не забуває пан коморник і про церкву. Стара звичка поповича каже йому кожної неділі й свята йти на богослуження, стояти в захрестії разом з місцевою інтелігенцією, щоб у церкві нарід боків не обштурхував, і слухати, як на крилосі вие дяк захриплим тенором, як стогне старий беззубий піп щось під носом, і як на вікнах крикливо скубляться горобці. А потім прямує до себе, а народ по дорозі скидає перед ним шапки.

18.

Нотар Товарницький сидить у фотелі з ногами закутаними в теплий плед. Він вже декілька днів не виходить з кімнати.

— Чи хворий я фізично, чи що інше? — запитує сам себе і не може знайти остаточної відповіді.

Якесь загальне безсилля заволоділо тілом, не може на ногах вдержатись.

У кімнаті заклопотано крутиться його дружина, але її клопіт не має нічо спільного з його хворобою. Правда, вона з виглядом страдальниці підходить часом до нього, кладе свою теплу руку на його лисину, гладить і тоскує.

— Бідний татусько, я пішлю тобі по лікаря.

Але він відмахується руками від цієї співчутливої пропозиції дбайливої дружини і говорить:

— Мені зовсім не треба. Я тільки ще день—два відпочину і все буде гаразд.

Після цього вона заспокоєна вертає до своєї роботи, зносить свою білизну, одяг і укладає в дорожні скрині.

Через відчинене вікно вливається соняшна ріка, насичена запахом розквітлих яблунь і молодого листя.

Нотар від часу до часу поглядає косо, що робить дружина, і кожний погляд вбиває йому гарячого цвяха у мозок.

Раптом вона усміхнена підходить.

— Що ж, татуську, я сьогодні вночі виїжджаю.

Її голос звучить роблено бадьоро. Він мовчить.

Вона починає виправдуватись:

— Думаєш, що мені приємно покидати тебе хворого?

— Ти не в'яжись моєю хворобою, — стогне нотар.

— Як ти можеш таке говорити, татусю, — зауважує йому з докором.

— Алеж ти знаєш, що лікар сказав мені негайно виїхати, бо може бути зле зі мною. Казав, що треба обов'язково виїхати на полудне.

Її обличчя наче сумніє, очі росую запливають.

— Ти собі уяви два місяці без тебе й Володка, та це страшна мука. Сама одніська в чужій стороні.

— Не треба брати собі цього дуже до серця, бо це може тобі пошкодити, — потішає розбитим голосом нотар.

— Маринко! — кличе вона через одкриті двері.

Вбігає прислуга, з розпаленим від кухні обличчям.

— Що, прошу пані?

— Треба замовити Бен'юмена, щоб пів до першої вночі приїхав, повезе мене на залізницю.

— Добре, прошу пані, я зараз.

Зникає.

Стефа знову тихо, як кіцька, підходить до чоловіка, припадає біля нього, гладить рукою по зів'ялому обличчю.

— Мені грошей треба буде, — зауважує непевним голосом.

— Грошей... грошей, — мнется нотар і не може більш ні слова добути з себе.

Ці слова не то надмірно важкі, не то прикуті там всередині грубими ланцюгами, і він не може виважити їх наверх.

— Коли ж ти, татуську, мені даси?

У «татуська» вигляд, як у людини, що її беруть на тортури. Обличчя блідне, в'яне, опускається довгими борознами вниз.

— Де ти їх візьмеш? — Гупає щось болюче в голові. — Де ти їх візьмеш?

— Що ж, татуську?

— Кажі покликати Порохницького, — мимрить підірваним голосом.

Вона виходить.

Нотар сидить самотній. Руки його, мов глина, зсуваються вниз, а голова хилиться на спинку фотелю. Блідність з чола перебігає аж на кінці пальців на руках. Тільки сині жили набухають і різким контрастом лягають на бліде тло.

Через хвилину входить заступник нотаря Порохницький.

— Доброго здоров'я, пану нотареві! Як почуваєте себе?

— Нічого, дякую.

Збирає всі сили, щоб виглядати більш бадьоро.

— Пане Порохницький, чи там у нас в касі є які гроші?

— Наших нема, прошу паңа. Я виплатив учора платню канцелярії, заплатив на вексель сто п'ятдесят ринських¹, і сьогодні в касі зовсім пусто...

Нотар потирає рукою чоло, наче згортає думки до купи. Мовчать хвилину оба.

На обличчю нотаря видно велике напруження і скупченість.

— А депозитованих грошей нема? — видушує з великою натугою.

Прикра коротка мовчанка.

— Депозитованих? — питає з виразним мусом заступник. Депозитованих є триста ринських, — говорить офіційно.

— Принесіть, будь ласка, мені!

Останню фразу нотар кидає холодно, ніби байдуже, щоб зарівняти сумнів у свого заступника.

Він виходить.

Нотар заплющує очі, ніби дримає. Розплющує тільки тоді, коли чує кроки заступника.

Цей мовчки передає йому гроші. Рука нотаря з грішми паде безсило на коліна, як коли б держала не пачку банкнотів, а добрий шматок олива.

Заступник стримано кланяється і відходить мовчки.

Другими дверми входить пані Стефа.

Нотар напружує всі сили, хоче бути спокійним і з великою натугою подає їй гроші.

— Скільки?

— Триста...

— А це вистачить?

— Через... місяць ще...

Раптом починає весь дрижати, губи синіють, і з уст виривається не то зойк, не то харчання, очі провалюються вглуб.

— Що тобі, татуську, що тобі? Я буду про тебе пам'ятати, — лементує пані Стефа і білими, голими руками обіймає його холодну шию.

19.

Невеличке село Забуте кучерявиться горбами, ховає кривобокі хатки у тіні садів, боїться, щоб ще більше не обсмалити на сонці і так чорних стріх. Між хатами

¹ Ринський — 80 коп. *Прим. авт.*

і річкою, що бисто протікає вихилясами в долині, йде весь час жартоблива гра.

Хатки з горба біжать униз до річки і заглядають в голубі хвилі, як діти, що готовляться до купання, а річка переймає мигом їхні обличчя і розмальовує у себе на погідливій синяві.

У селі, як звичайно, церква, що шпилем вибралась понад усі хати і дерева. Вона цим холодним, блискучим пальцем гіпнолізує село, манить, робить його безвільним і диктує йому свій закон:

— Неси все сюди і будь покірний!

І село з усіх боків, з усіх горбів, з усіх ярів, запорощеними доріжками двигає сюди і своє добро, і віками вкорінювану темноту, а «бог» пожерає все і вічно голодний.

В повістві біля церкви живе під Лучицький.

— З него був би добрий економ у якогось пана,— говорить про нього село.

Попівство невеличке, але як на шнурочку. Все на своїму місці. Видно тверду, господарську руку.

На подвір'ї скота небагацько, але він тірольської породи, коні невеличкі, селянські виблискують пухкими клубами, подвір'я обведено високим, новим тином.

— Важко у нашого єгомостя служити,— скаржаться нишком слуги.

— Він тобі вічно над карком стоїть. Він перший ранком на ногах, ще тільки сонце виглянуло.

Єгомость невеличкий, міцно збудований, з бронзовим обличчям від літньої спеки і польового вітру. В ньому багато від спілого, пшеничного зерна.

У попівській світлиці сім'йова нарада. Дружина присіла на старенькому кріслі дальше від стола, він спер руку з витертим ліктем на стіл, а зверху на неї поклав важку від думок голову.

— Я, мамо, не видержу цього всего. Ти тільки подумай, скільки грошей іде. За Зофійку в інституті плати, за Михайлика плати, та й Ірку треба буде через рік в гімназію. Де я тих грошей наберу? Це яких шістдесят ринських на місяць треба. Звідки я їх возьму?

Його брови піднімаються крилами вгору.

— Шістдесят ринських на місяць, це сімсот двадцять на рік. А вбрання, а книжки, а всякі дрібні видатки! Та тут тисячкою не обженешся.

— А що ж нам, Миколо, робити? Не лишимо ми їх в селі на волю божу. Твій батько був селянином і може у нього

менше було спроможности, а він тебе все ж післав до гімназії.

— Ти, мамо, не туди йдеш. Хіба я кажу, що не треба вчити? Я тільки про великі кошти говорю.

— Кошти — нічого не зробиш... Дивись Дзеровичі четверо посилають, Селезінки — троє, Рожанські — троє.

— Те-те-те!.. Теж сказала... Дзеровичі, Рожанські, Селезінки... Та у них тисячі з дідів-прадідів, вони пони з поїв. Дзерович фільварок купив, у Рожанського своїх сорок моргів ґрунту і ліс. У них дугові коні і бричка, а нам що, до них міряться? Ми доробкевичі. Мені батько, крім науки, нічо не дав, а тобі твій батько теж небагато. Нам треба все добути. А ти думаєш, що наші сусіди дуже б на нас дивились, коли б не бачили, що ми хоч помаленько, а все ж тягнемось в люди.

Він встає, закладає руки за голову і потягається.

— Ми вже не такі бідні... Слава богу, моргів п'ять прикупили і в касі якась тисячка — дві...

— То що це значить? — протестує піп. — Це пусте, що це значить за сімнадцять років? А дітей вінувати треба.

— Дочками нам не так то дуже треба й журитись, — обстоює жінка і дивиться йому пильно у вічі. — Вже нарікати на бога не можемо. Що бракує Зофійці? Дівчина — хоч води напитися. Та й Ірочка теж. І в школі гарно вчаться.

— І як ти можеш, мамо, таке думати? — гарячиться піп. — Та невже ти думаєш, що сьогодні хтось возьме дівчину тільки тому, що вона гарна і школи скінчила? Порожня тарілка, хоча б найкраща, нікого не нагодує. А школа їм теж хліба не дасть. Що, піде за вчительку, і буде серце собі гризти з сільськими бахурами?

— А чого ж ми їх посилаємо? — питає здивовано вона.

— Бо така мода. Колись дівчата навчилися читати й писати й сиділи дома, а батькі їм гроші на посаг склали. А тепер всі гроші розтринькують на школи та на сукні, і ні з тих шкіл, ні з витрачених грошей нема жадної користі. А прийде жених і питає батька, скільки тисяч посагу. Мій батько, селянин, моїм сестрам дав по тисячці, а я священник, як ти думаєш, скільки мушу дати? А звідки треба ці гроші взяти?

— Я не розумію, — говорить вона ображено, — що ти, Миколо, хочеш?

— Знаєш, що я думаю?

Він пильно дивиться на неї, приступає ближче і бере за руку.

— Через місяць кінець вакацій. Я поїду з неділі в місто, найму мешкання, і ти з дітьми поїдеш туди після вакацій. Харчі я буду тобі доставляти з дому, а ти приймеш на квартиру двох-трьох учнів, буде чим заплатити за мешкання і дещо лишиться на видатки, тоді і грошей піде менше, і діти будуть під твоїм доглядом.

Вона дивиться деякий час на нього нерішуче, не знає, що відповісти, жалко розлучатися з господарством.

Але вона знає практичну вдачу свого чоловіка, вірить, що він все точно підраховує і правильно.

Її воля переходить на його бік.

— Як знаєш, Миколо, може тобі видніше. Але як ти тут залишишся?

— Напишеш до сестри Касі, щоби сюди приїхала. Хозяйка з неї добра, а заміж вона вже все одно не вийде. І будемо разом господарювати. Вона твоїх курей, качок та гусей припилює, а господарство я беру на себе.

— Нехай буде,—відповідає згідливо і виходить до кухні.

Він остається сам в кімнаті, стоїть непорушно, думає над чимсь зосереджено, а потім йде до стола, odkриває ящика, витягає одну ошадну книжку, потім другу, вдивляється пильно, витягає з кишені банкноти, складає акуратно докупи і вкладає в середину книжки. Потім зачинає ящика на ключ, і ледве помітна усмішка підіймає вгору кути вуст.

— Ну, слава богу, — зідає з полегшенням і христиться побожно.

20.

Володко стоїть перед дзеркалом і причіплює до сорочки високого, твердого коміра. Запонка не хоче пролізти через надмірно накрохмалену і заглажену дірку. Він натискає пальцями з усієї сили, аж на обличчю виступають червоні плями. Вкінці запонка проскакує через вузьку щілку, і блискучий комір заставляє голову стояти високо.

Тепер запинає уніформову блузу з сильно виватованими плечами і грудьми, з трьома золотими широкими полосками по комірі. Він уже учень сьомої класи. Блуза щільно облягає тіло і надає хлопцеві офіцерського вигляду.

Потім він дуже пильно придивляється в дзеркало, розправляє старанно біляві волосинки, що ледве засіялись

під носом і хоче конче кінчик проєктованих вусиків скрутити в хвостик, але це йому не вдається.

Через горішню частину вікна паде скісне проміння заходящого сонця і наливає золотом чуприну, зачесану з фантазією на правий бік.

Біля невеликого стола, закиданого книжками сидить учень шостої класи, товариш по мешканню. Руки встромаєні в рижовату щіткасту чуприну, обличчя густо засіяне ластовинням.

— А ти, Цуцику, куди збираєшся?

— А тобі що?

— Нічо, може б мене взяв до компанії?

— Ну, Василю, тобі з твоїм обличчям плямистої гієни, нема чого туди пхатися.

— Гієна бере не милістю, а кігтями та зубами, і як я схочу, знайду теж свою жертву.

— Велика їй користь буде?

— Хто знає, може більша, чим з тебе?

Володко відмахується, не хоче слухати. Потім бере щітку і старанно чистить туго натягнуті штани і перед блюзи. Він вдєсяте зауважує, що його вбрання не таке, як колись. Колись він виглядав наче дяця, а тепер убрання протерте, черевики стоптані. Це вся його мрія, все старання пропадає. Йому соромно перед товаришем, що він тепер не може викинути одним махом гульдена, як колись.

— Чого це ти так до своєї блюзи приглядаєшся?.. — дратує товариш. — Продай ганделесові¹ й купи нову.

Володко мовчить, кусає нервово губи.

— Славко у Ергарда пошив такий елегантний мундир, куди твій. Він тобі всіх дівчат перейме.

Товариш поглядає жевріючими очима з-під лоба і здержує усмішку.

— Ну, що зробиш, коли старий чогось зовсім поскупів! Тепер п'ятку від нього треба зубами виривати, а де вже на вбрання.

— Та ти ж один у батька. Я на твоєму місці в шовках ходив би.

Володко хоче зразу щось відповісти, але перемагає себе, мовчить. Він якось нервово витирає мокрою щіткою забруджений рукав на лікті.

— А ти б маму попросив, як приїде, — не перестає товариш.

¹ Покупець старих речей. *Прим. авт.*

У Володка на обличчі появляються червоні плями, він тре більш завзято рукав шіткою. Ковтає, немов щось застрягло йому в горлі, і не може пролізти через глотку. Потім кидає сердито шітку на ліжко, хватає шапку й виходить скоро.

21.

Жовтневий день сонливо теплим промінням манить до себе людей з кімнат, що вечорами насувають холодні думки про зиму. Кожний хоче повними пригорщами наловити останків соняшного палу, а разом з ним тієї енергії і втіхи, яку може дати творінню тільки сонце.

Лише лист на дереві майже зовсім не реагує на це тепло. Він повис напівмертво, одчплюється апатично від гілки, як людина від тяжкої праці, і в'яло, тихо похитується, падає вниз.

На вулицях роються від людей. Між ними Володко. Він йде струнко, як вояк, розглядається на всі боки.

Це його звичайна передвечірня прогулка по першорядній вулиці.

Він знає тут майже всі обличчя, він зустрічає їх щодня, а жіночі спеціально вбиваються в пам'ять.

Він якраз проминає знайому дівчину, знімає з розмахом шапку і блискучими очима кидає їй німі, палкі слова.

Вона посміхається ледве помітно і пропадає в товці.

А ось він стає раптом, не то йому хто дорогу загорює. Обертається, стоїть хвилину без руху. Хтось з товпи ненароком штовхає його.

Володко сердито кидає поглядом убік, а потім рішається, і скоро починає йти туди, звідки йшов. Майже на пальці стає, бо через людські голови намагається за кимсь слідкувати.

Потім повертає праворуч, прискорює кроки і через хвилину наздоганяє дівчину.

Тепер він весь час іде за нею в віддаленні кількох кроків, не спускаючи очей з її двох довгих кіс, що в догаряючому, соняшному світлі золотились найкращою пшеницею.

Володко з дива не сходить. Це щось чарівне, таке поєдинчо-чудове, щось таке, як бильце з конвалійними дзвіночками в росистому лузі. Як голуба волошка серед моря золотого колосся.

Він знає багато дівчат, але такого личка він не знає, такої блакиті очей не знає, таких золотистих кучерів.

Звідки вона взялася? Вона, мабуть, не тутешня. За стільки років, що він тут, щоб він її не бачив? Не може бути. Вона, певно, що лиш приїхала. Хто вона, що вона тут робить?

Думки торопляться, біжать, біжать, спокою не дають.

А дівчина йде все більше неспокійно. Вона інстинктивно відчуває, що за нею хтось слідує. Хочеться оглянутись, одмахнутись, як від комаря, але вона пам'ятає мамині поради про бонтон. Вона йде чимраз скоріше, ніби хоче втекти.

На закруті вулиці вона одним глипком схоплює фігуру докучливого нап'ятника і злякалась. Чого, вона не знає сама. Чи того, що оглянулась, чи того, що хтось за нею йде,— вона знає одно, що в грудях щось рвучко загріпоталось і не вгигає.

А Володко йде, як прикований, стук, стук, стук по хіднику. Він хоче йти тихше, так, щоб вона не чула його кроків, але прокляті черевики роблять своє: стук, стук. Нарешті, дівчина звільняє ходу, відчиняє фіртку біля одноповерхового будинку, а потім зачинає і мусить повернутись обличчям до вулиці.

Тепер вона бачить його цілого. І заки вона встигає знову повернутися плечима до вулиці, він скидає шапку.

Дівчина паленіє і хутко біжить до сіней, таж що Володко схоплює тільки останній блиск того зарева.

Вона в сінях, дрижить ще нервово, а постать хлопця влізливо стоїть перед очима. Вбігає швидко до кімнати і тільки тут віддихає спокійніше.

Володко повертає назад і йде повільно. Не хочеться відходити від цього місця.

Надворі сутінки. Володко витягає годинника, крутить здивовано головою і починає йти скоріше.

— Хто вона, хто вона? — хвилює думку настирливе питання.

А кроки машинально стук, стук по тротуарі.

22.

Володко зривається з ліжка скоріше чим звичайно.

Василь, що сидить з книжкою біля вікна, дивується.

— Ти чого так схопився? Ще сьомої нема. Ти ж все казав, що вставати рано не варто...

Володко не чує його. Що йому до слів товариша? І взагалі, що таке Василь в порівнянні з тим, що його хвилює, що спати не давало? Хай собі лепече!

Вбігає скоро до кухні помитися, потім нашвидку одягається. Але він весь час наче в сні. Він миється, одягається, але все це робить машинально, бо думки його взяла в полон вона. Він нічого не бачить, тільки її, його думки палають, хочуть охопити її у всіх деталях.

Він бачить її чимсь надземним, чарівним, що розбурхує його схвильоване серце.

Це затишна квітка, якою не можна налюбуватися, це ясне сонце, на яке не можна надивитися.

Молоді, палкі думки прибувають, як весняна річка, впишу їм нема, вони переливаються через край, бурхтять, шумлять і біжать навмання.

Тільки коли товариш одчинив вікно, і холодний ранок плггнув до хати й почав мацати осінньою рукою, думки стали потухати, як вогонь від води, ставали спокійніші, реальніші.

Він догадується, що вона певно ходить до школи і тому перед восьмою мусить вийти з дому. Він напевно зустріне її, тільки треба поспішати, треба скоріше, щоб встигнути.

Він біжить знову скоро до кухні і приносить собі сніданок.

У Василя очі робляться великі, він нічого не розуміє, він не пізнає свого товариша, який кожного ранку оливом піднімався з ліжка, волом сновигав по хаті.

— Може в його гарячка?

— Слухай но, Володку, ти часом не теє, не в гарячці?

— Якого ти чорта чіпляєшся сьогодні до мене? Що тобі не подобається? Я тобі маю рапорти з усього складати?

— Диви на нього, як розсердився. Ти, Володку, повинен знати польську приповідку: «złość piękności szkodzi». А твоя краса готова багато на цьому постраждати.

Володко вдає, що не чує. Випиває швидко сніданок, оглядає перед дзеркалом своє обличчя, поправляє чуприну, накладає трохи набік високу, уніформову шапку, бере книжки під паху і похапцем виходить з кімнати.

Він дуже вдоволений, що уже сам один, що його ніхто не буде допитуватися, чіплятися.

Ранковий холод вливає рівновагу в думки і спокійніший ритм у рухи.

Володимир йде великим кроком. Тепер його ніхто не обходить, ні учні, що проходять поуз нього, ні дівчата. Що вони таке? Які вони прості, буденні в порівнянні з нею. Він дивується, як це він досі міг декотрою з них цікавитися.

Тепер він на них і не погляне більше.

В цій хвилині з'являється докучлива думка, що іронізує з нього:

— А може вона на тебе не погляне?

Володкові робиться жарко, обличчя червоніє. Він сам не знає, чи від сорому, чи від образи.

— Як, на мене? — дивується ображений. — На мене не погляне? Та за мною всі дівчата пропадають.

Він знає, що він гарний, він переконаний міцно в цьому і відкидає голову буйно назад, як расовий, бистрий кінь.

Іде на ту вулицю, де її мешкання. Думає, де б це йому станути, щоб не стратити її з очей, і рівночасно, щоб його не побачила. Не хоче, щоб знала, що він чекає на неї.

Проходить поза її будинок, стає на найближчому розі вулиці, ховається за дерево і жде.

Щохвилини поглядає на годинника. Вже пів до восьмої, вже 35 хвилин, вже 40, зараз три чверті на восьму.

Тратить надію, він в розпачі.

Чи не спізнив? Може вона пішла раніше? Йому треба поспішати, бо спізниться до школи. А завтра він встане ще раніш, він мусить її побачити.

Іде скоро знову поуз її помешкання. Проходить вже декілька десятків кроків. Невже він не побачить її сьогодні, невже вона пішла?

Оглядається ще раз.

Вона виходить з фіртки. Володкові здається, що так може сходити тільки сонце весняним ранком. Він хвилюється, тремтить, не знає, як бути. Рішає, що треба йти повільно, щоб вона перегнала його, а потім він буде йти за нею, впиватися її чаром, буде ловити запах її тіла і блиск її кіс.

Чує її легкий хід за собою. Кожний стук її кроків електризує його, дзвенить ніжним гомоном на струнах його напружених нервів. Її крок чути щораз виразніше, все ближче. Він тремтить, серце б'ється переповнене вщерть гарячковою кров'ю.

Він чує, що вона вже ось — побіч його. Тільки повернути голову і глянути прямо в широкі, як блакить, очі. Яюсь лячно. Він завмирає, бо в тій хвилині вона проходить біля нього спокійно, наче зовсім його не бачить. Йому образливо. Але очі і всі нерви всмоктують її ненаситно в себе.

Переконаний, що так просувається по блакиті біленька хмаринка в повіді соняшного сйива. Іде перед ним всього два три кроки. Він бачить кожний окремий волосок, що вирвався зі звоїв кіс і блищить золотом. Він хоче ловити

ці буйні, золоті коси в руки і нюхати їх як найзапашніші квіти. Йому ніяково, що хтось з боку може зауважити, що він слідкує за нею.

Робить щораз менші кроки, щоб відалення між ними було більш пристойне.

У цій хвилині чує гамір за собою. Веселі хлопячі вигуки наближаються до нього, і раптом хтось кличе:

— Здоров, Володку!

Повертає голову, поруч три учні: один з шостої класи, його знайомий, один з третьої, а один з першої, цих двох він зовсім не знає.

Володко вітається з найстаршим, а молодшим подає кінці пальців.

Він радий, що зустрів товариство, бо в гурті йому легше маскувати своє слідкування за нею. Він достроюється до темпу їхнього ходу і знову наближається до неї.

Бачить, що в неї з-під пахи з-поміж книжок висувається зшиток і падає на тротуар.

Володко підбігає скоро, підіймає. У цій хвилі один з молодших учнів гукає:

— Зофійко, ти загубила зшиток!

Дівчина повертається і, побачивши зшиток в руках незнайомого учня, червоніє по саму шию. Дрижачою рукою бере від нього зшиток і дякує соромливо.

Він мовчки здимає шапку.

За хвилину дівчина повертає направо, а учні гуртом ідуть далі.

Володко поволі заспокоюється, думки втихають. Він питає молодшого учня, чи це його сестра.

— Так, — відповідає малий.

Володко чує, що він знайшов кінчик, за який може ймитися рукою і по ньому діратися до бажаної мети.

— Я схвачу його міцно, — рішає Володко і з цією думкою входить до шкільного будинку.

IV.

23.

Володко не може всидіти на лавці. Він раз-по-раз заглядає на свого годинника, але велика вказівка немов закам'яніла. Вона лізе так ліниво, що Володкові охота кинуть годинником до землі, щоб в шматки розскочився.

Одну годину він вже перемучив, але другій нема кінця, і він не може дждатися першого перериву.

Біля таблиці сухий як тріска математик з ріденькою, сивавою борідкою, такою, що кожний волосок, як ниточка, теліпається окремо, викладає тригонометрію.

Одноманітним, козячим голосом весь час мимрить під носом: синус альфа плюс косинус альфа... і пише на таблиці крейдою. Слова пливають сонливо, як осінній дощ, вони можуть монотонністю вбити вола, не то молоду, рвучку людину.

У класі хтось зіває голосно. Вчитель перериває, його посоловілі очі оживають на хвилинку.

— Хто це там так приємно забавляється?

У класі тиша. Вчитель тримає майже перед самим носом добрий шматок крейди, дивиться мутним поглядом на класу, а лівою рукою чухає збоку бороду. — Потім поволі повертається до таблиці і торочить наново: синус альфа плюс і т. д.

— І на якого чорта він це все пише і говорить? Та я після матури на всі ці синуси і тангенси наплюю. Піду на юридичний факультет, чи може інший, от хоч би на богословію, і тоді тими синусами та косинусами хіба горобців лякати буду. Придумують люди чорт зна-що, — сердиться Володко. А згодом думка його біжить в інший бік, вона вже на вулиці, коло того будинку. Вона виходить з хвіртки, і він не знає, як йому бути. Перед очима ярко пересувається ранішня картина з усіма деталями. Його очі дивляться кудись далеко, хочать вловити найменший рух, кожную рюсочку, що їх змальовує фантазія.

Він не чує вже ні нудного голосу математика, ні синусів, ні косинусів.

— А ти, Товарницький, над чим так задумався? — перетинає його золоту нитку вчитель козячим голосом.

Володко зривається немов зі сну...

— Я нічого, я слухаю...

— Ти слухаєш, ну-у? — мекає знову вчитель, і кисла усмішка скривлює помі'яті, сині вуста.

— А ходи но до таблиці і повтори мені, що я тут викладав.

Кисла усмішка все ще тримає вуста відкриті. Володко стоїть збентежений. Він не знає, чи йти до таблиці, чи зразу признати, що він з того всього нічого не тямить.

У цій хвилі різкий гомін дзвінка влітає буйно до класи.

— Аа-а!.. гукає хтось в класі, а потім сміх.

— Маєш щастя... — мимрить вчитель, кладе крейду на дощину і хусткою витирає забруджені крейдою пальці.

Володко виходить з лавки і швидко прямує до дверей, за ним гурт учнів.

Він вибігає на коридор з враженням, що одірвався від шибениці. На коридорі гам, крики, учні біжать, штовхають один одного.

У цьому русі і гамі скоро губиться неприємний спогад, і Володко знову повертає до своїх мрій. Тепер він іде коридором вздовж стіни, щоб його не тручали, й наближається до шостої класи. Йому назустріч йде той товариш, якого він бачив рано. Володко бере його втішно під руку, йдуть вниз сходами.

У жінки шкільного сторожа купує яблук, цукерків і ділиться з товаришем. Він балакає з ним, як з найлуччим другом, хоча досі був осторонь. Непомітно скеровує розмову на цікаву для нього тему.

— Хто це той хлопчина з третьої класи, я його досі не бачив?

— Це малий Лучицький...

— Лучицький? Він хто такий?

— Син священника... Він перший рік в нашій гімназії. Перед тим він і його сестра вчилися в Перемишлі. Оце лиш цього року їхня мати переїхала сюди, найняла мешкання, і я у них живу. Зофійка ходить до вчительської семінарії, а є ще одна наймолодша Ірка, ходить до міської школи, до четвертої класи.

Володко хватає кожне слово й ховає їх глибоко в найбільш потайнішому кутку серця. Він знає все, що йому було потрібно і тепер він може укласти свої пляни, використавши товариша. Але він не хоче зрадитись із своєю цікавістю. Йому здається, що товариш зразу все відгадає. Він боїться і слівцем кинути про Зофійку.

— А ти сам у них живеш? — запитує згодом ніби байдужим тоном.

— У нас доволі велика кімната. Нас троє: я, Михайлик, її брат і той першокласник, син якогось урядовця. У нас є ще одно зайве місце.

Останні слова падають для Володка так несподівано, що він зразу зовсім розгублюється.

— У вас є одно вільне місце? — запитує тремтячим голосом, згодом. — А може б я до тебе перейшов?..

— Добре... — погоджується товариш.

Володко під враженням, що це раптом перед ним сходить

ярке, блискуче сонце. Не знає, що з очима зробити, бо воно дуже сліпить. Чи кинутись йому назустріч, як нетля на світло.

В нього нема сили опертися, встояти. Чує, що його тягне, що мусить скоро, скоро бігти...

— А ти скажи дома, що я хотів би з першого перейти.

— Я тобі завтра дам відповідь, і я певний, що буде згода.

Як дзвінок сповіщає кінець перериву, Володко йде до кляси з серцем налягим вщерть теплом і на прощання тисне міцно товаришеві руку.

24.

Д-р Собак з обуренням інформує директора. Він раз-по-раз поправляє двікера, що не хоче спокійно триматися на носі.

Щоб підкреслити силу своїх слів, він живо розмахує правою рукою. Директор розсівся вигідно в кріслі. Перед ним горою живіт. Клапачі брови і вуса йдуть майже паралельно скісно на боки. Він діловито крутить правою рукою кінчик сивавої, еспанської борідки і слухає уважно професорових слів. Деколи підносить вгору здивовані брови і тоді з-під лоба кидає суворим поглядом.

— Гм, так, пане докторе, так.. мугиче спокійно.

— Алеж, пане директоре, це буде для нас ганьба. Ви подумайте тільки, такі смаркачі з сьомої кляси, вони сміють щось подібного робити!

— А ви, пане докторе, маєте точні інформації?

— Майже точні. Мається розуміти, це тільки слова. Фактів я особисто не перевірив. Алеж, хіба передо мною учні брешуть?

— Що ж, виходить, що вони якісь потайні збори улаштовують?

— Майже кожної суботи, — запевняє доктор Собак, — а найважливіше те, що вони вибрали собі доволі підозріле місце сходиш. Десь тут на передмісті має жити якийсь Когутяк, здається радикальний агітатор, і він нам всю молодь псує. Побожеволіли люди і видумали якусь радикальну партію. І за цих кілька років свого існування вона встигла заразити вже багато хлопців на селі, а тепер вже до учнів добираються.

— Їм, мабуть, агітаторів потрібно, — бурмоче глухо директор.

— Може... Але невже ми будемо на це спокійно дивитися? Що скаже на це шкільна рада, як до неї дійдуть про це слухи?

— Якось ми дамо собі раду, — заспокоює директор. Він говорить авторитетно, хоче переконаги, що до шкільної ради це не дійде.

— Може б і дали, голи б у нас панове професори були такої думки, як ви, пане директоре, і я.

— Або що?

— Я на днях балакав про це з професором Шахновичем. Він вчить української літератури і має великий вплив на учнів. І знаєте, пане директоре, що він мені сказав?

Директор підносить угору клапаті брови.

— Він жкає мені, що я дрібницями цікавлюся, що на те молодь, щоб шуміла, протестувала, щоб йшли впоперек. Каже: я колись теж таким був, а тепер бачите, що залишився людиною, як всі інші, і світ догори ногами не перевернувся. Це його слова. Може він таке і їм говорить.

Хвилину мовчанка.

— А може він теж з тої партії? — догадується директор.

— Може, хто його знає... І в цьому вся небезпека, що вона йде з середини. І тепер вони, замість того, щоб вчитися, читають якісь драгоманівські брошури, носять біля комірців червоні бинди. Ви не зауважили, пане директоре, якраз у тому місці, де зачинається комірець, виглядає шматочок червоної гарасівки. Ви нарочно під час перериву перейдіться по тому коридорі, де вищі класи, і сами побачите. Я думаю, що ці червоні бинди треба категорично заборонити.

— Заборонимо, пане професоре, заборонимо. Скличемо вчительську конференцію і поставимо справу руба.

— Псується молодь, — зіздає з жалем докгор Собак, — зовсім псується. Вона бунтується проги віри і держави. Скаржився мені катехиг, що в вищих класах багато учнів, головно селянських синів, майже зовсім релігії не вчать. Що з тих учнів повиростає? Яка з них буде користь для держави?

Доктор Собак говорить палко, аж червоні плями виступаюгь на обличчя.

— Я дуже вдячний вам, пане докторе, — директор потрясає задоволено головою і піднімається з крісла. Його ноги погинаються в колінах від ваги тіла. — Дуже вам вдячний і я вам цього не забуду. Будь ласка, ви бачно

слідкуйте за справою, треба мати докладні відомості, факти, а тоді вже зробимо, що треба.

— Ви знаєте мене, і я виправдаю те довір'я, яке поклала на мене держава та шкільна крайова рада.

Вони подають собі руки, директор потрясає декілька разів докторову руку. Д-р Собак кланяється й виходить з канцелярії. На порозі він ще раз повертається до директора і запевняє:

— Я своє зроблю...

Зникає...

25.

Осінь, як багацька дівчина, запишнила губи й посміхається нещирим сміхом, що не в силі розбурхати крові.

Від того соняшного сміху повіває холодком, і його не слухають зажурені дерева, які щодня більше чорніють і тупо дивляться вниз, під свої власні ноги.

Полудневий час.

До кімнати Лучицької вбігає Зофійка. На її обличчі рожеві сліди швидкого ходу. Вона скидає капелюха та осінній жакет і ховає в шафу.

Потім стає перед дзеркалом і приводить доладу розбурхані пасма золотих кучерів.

У сусідній кухні, чути шкварчання жареного м'яса і уривані кроки.

Зофійко, це ти? — з кухні.

— Я, мамочко! Чи обід скоро? Я дуже їсти хочу.

— А ти чому не взяла чого з собою? Я була злагодила тобі.

— Забула, мамочко, дуже торопилася.

— Тобі, Зофійко, ще не пора забувати. Це стара, журна голова не в силі вдержати думок, а молода мусить так цупко тримати їх, як хміль тичку.

Входить Михайлик і першоклясник, а за ним вбігає Ірка. Вона вириває Михайликові з-під пахви книжки й несе на етажерку.

— Ого, як ви сьогодні забарилися! — лепече голосно.

— А я вже давно дома і набігалася в садку досхочу.

— А Іванка ще нема? — питає з кухні Лучицька.

— Ні, прошу пані! — дзвонить дишкантом першоклясник.

— Він повинен зараз надійти, бо я бачив, що він вже вийшов з гімназії.

Хлопці нетерпеливляться, поглядають на кухенні двері. Зофійка схилилася над столом і розглядає книжку. Її довгі

вії дугою загинаються вгору. Тонкі брови молодиком виблискують над очима.

— Зофійко, — мама з кухні, — накривай стола, клади, посуду, я зараз подаю.

Зофійка кладе книжку на етажерці, витягає з комоди скатерку і накриває стола. Потім рядком ставляє посуду довкола стола, розкладає ложки, вилки та ножі.

— Мамочко, та давайте вже раз обід, — говорить сердито Михайлик і хмарить брови.

— Зараз, зараз, дитинко. Нехай вже Іванко прийде, а то будемо кожне окремо, чи як?

— А він нехай не лазить кудись, нехай йде просто зі школи.

— Хто пізно приходять, той сам собі шкодить, — додає важно першокласник Петрусь.

— А певно, а певно, — погоджується Ірка.

Через хвилину виходить з кухні Лучицька, несе вазу, з якої біжать швидко в гору баранчики сірої пари.

Лучицька ставить вазу на столі і вертає знову до кухні. В тій хвилі входить шестикласник Іванько. Обличчя в його привтомлене, він з виразною натугою двигає під пахою цілий оберемок книжок. Йде до другої кімнати і згодом входить знову до їдальні.

Діти сідають довкола стола. З кухні виходить Лучицька, несе на тарілці нарізані шматки хліба.

— А у нас хтось спізняється, — зауважує вона з усмішкою і поглядає на Іванка.

Іванко червоніє.

— Я, прошу пані, мусів зайти до товариша по книжку.

Лучицька займає місце на старшому кінці стола, біля неї праворуч Зофіка, ліворуч Ірка. Наливає в тарілки борщу, а Зофійка розносить повні тарілки.

Хвилину мовчанка, всі зайняті виключно їжею і тільки деколи чути голосніше сьорбання Петруся чи Ірочки.

Раптом відчиняються двері і до кімнати входить Володко. У лівій руці несе валізу, а в правій чималий клунок. Він з трудом протискується через половину дверей і стає біля порога, поклавши клунки на підлозі.

Біля стола всі перестають їсти і скупчують свій погляд на ньому. Володкові незручно від атаки цих поглядів, він опускає очі, то знову підносить і червоніє на обличчі.

Він не може дивитися в одному напрямкові, де сидить Зофійка. Йому здається, що за таким його поглядом побі-

жати слідком усі чужі очі, і вони розгадають зразу все і зловлять його на гарячому вчинку.

Він забуває навіть привітатись.

— А, це ви вже до нас? — питає привітливо Лучицька і встає з крісла.

— Цілую руки, пані добродійко! — більш сміливо говорить Володко. — Я мусів зараз після обіду, бо з четвертої до шостої я буду зайнятий в школі, а потім вже пізно.

— Нічо, нічо, будь ласка. — Вона йде ближче до нього.

Володко цілує її в руку.

— Будь ласка, занесіть свої речі до тої кімнати і сідайте з нами обідати.

— Дякую дуже, я вже обідав.

Бере свої речі і несе до другої кімнати. Зофійка весь час дивиться в тарілку і довгими віями затулює мову очей. Вона неначе трохи приблідла і ніжне обличчя поважно заохололо. Біля стола починають знову сьорбаги, а Лучицька виходить з другої кімнати і продовжує обідати.

Іванко закінчує їсти борщ і виходить теж до другої кімнати. Звідти долітають окремі згуки розмови між обома учнями. Біля столу тиша — чужий заохолодив інтимний настрій.

— Зофійко, ти пізнала його? — питає піволосом Михайлик.

Вона паленіє зразу.

— Іж собі, — відповідає трохи згодом і притискає зубами долішню губу.

Лучицька знову встає і йде до кухні. Дітвора сидить перед порожніми тарілками. Петрусь зі скуки гойдає ногами.

— А ти, Петрусю, не гойдай при обіді ногами, бо це не годиться. — Це слово «не годиться» Іра чула не раз від старших і дуже любить його повторяти, хоча не розуміє його змісту.

— Яка мені гувернантка! — відгризається ображено Петрусь.

— Ти на себе дивися!

Лучицька вносить великий полумисок з другою стравою і роздає на тарілки.

— А ви, паничі, будь ласка до столу, — говорить жартобливо в напрямку до другої кімнати.

Через хвилину виходить звідти Іванко, а за ним Володко. Іванко сідає на своє місце, а Володко сідає біля дверей на крісло, що випадково там стоїть.

— Так не годиться... Сідайте ближче біля нас. Вибачайте, як ваше ім'я?

— Володимир.

— Володко, я дуже люблю це ім'я, — зауважує весело Лучицька.

— Сідайте тут, — вказує йому місце біля Зофійки.

Він примощується несміливо на запропонованому місці. Боїться повернути до неї голову, хоча розуміє, що йому так мовчки не можна сидіти. Кидає боязко поглядом наліво, ловить її товюсенські пальчики, що дрижачи тримають вилку. Він бере теж ножа і вилку і встромлює їх у соковитій печені.

У цій хвилині раптом виринає неприємна думка.

Він сам не знає, як це, звідки вона взялася.

«Вона певне думає, що я прийшов пішки і таскав цю валізу і клунка». — Йому робиться страх неприємно.

«Я, Володко Товарницький, пішки, з клунками? Невже вона може таке думати? А може вона не думає так, може тільки сумнів у цій чудовій голівці наплив як дрібна хмаринка на блакиті».

Володко випростовується й говорить діловито:

— Знаєте, пані добродійко, що тепер фіякри подорожчали. Я перед тим платив сорок крейцарів ¹, а сьогодні здер з мене аж шістдесят.

Йому стає легше на серці.

Лучицька кидає мовчки погляд на Володка.

— То краще пішки ходити, — резонує першоклясник.

— Ага пішки! А я дуже люблю їхати фіякром, як ресори добре погинаються. Це так як на гойдальці, — шебече Іра.

Володко дивиться згори на цих «мікрусів» ² і його обличчя робиться ще серйозніше.

— А як вам подобається тут у нас? — запитує Лучицька, щоб звернути розмову в інший бік.

Володко хоче викрикнути, що йому тут все дуже подобається, а передовсім... але він здержує своє захоплення і заявляє поважно:

— Знаменито!

Лучицька мимоволі посміхається.

Лучицька дуже вдоволена своїм новим мешканцем. Перед сусідами вона не може нахвалитися. Хлопець елегант-

¹ Копійок. ² Малечу. Прим. авт.

ний, безумовно гарно вихований і з дуже порядного дому. Останню фразу вона висказує з захопленням.

Володка поводитьсь дуже чемно, вишукано. Він не щадить уклонів, совання ніг, ввічливих титулів. На кожному кроці у нього змагання виявити себе «не чимнебудь».

Лучицька прямо захоплена. Вона готова благословити судьбу, що надіслала їй такого мешканця.

До Зофійки він з усіма поривами молодечого горіння, але в присутності других він вміє вкласти в товариські межі.

А в неї, з його появою в їхньому домі, якась глибоко затаєна струна затрусилася раптом, задзвеніла невідомою піснею. Такої пісні досі вона не чула в своєму серці.

Вихована скромно, в путях релігійних і псевдотовариських формул, вона досі чужа від всього того, що дивним палом наповнює молоде серце.

Вона не здає собі з цього всього ясно тепер справи, але нове, неформлене ще почуття не дає їй спокою, заворушує тишу самотніх хвилин.

Ховає це все сама перед собою і кожної хвилини немов жде чогось, чого — вона сама не знає, але певна, що воно мусить статися.

Шукає заспокоєння в грі на фортепіані. Пересуває пальці по клявішах і намагається викликати гармонію між почуваннями серця і тонами фортепіана. Вони зливаються разом у веснянковий квіт, простий, але чудовий краскою і запахом, хоча надворі чалапає болотниста осінь і кидає в грязюку пожовклий лист.

В осінні довгі вечорі та в дні вільні від навчання. Лучицька просить Зофійку та Володка заграти на фортепіані. Вона любить слухати їхню гру, любить бачити їх побіч разом.

Вони грають на чотири руки. Сидять побіч себе. Її золотисте волосся у світлі лампи гармонійно зливається з його темноблонд, а профілі освітлені на самих краях, такі чіткі, клясичні. Їхні пальці під час гри часом ніжно диткнуться, як крила одноднівок у весняному льоті. Тоді золота нитка блискає у серці жагуче і раптом потухне, щоб за хвилину знову ще палкіше блиснути. А чуття квітне ніжним дрожанням і тугою, переливається на рухливі пальці, а з них на дрожачі струни, а з струн млеться у вечірні сутінки, втискається в кожний куток і знову вертає в молоді серця.

Це мова без слів, дужча ніж літні громи, і звук її лишається на довго в серці.

Тут біля фортепіана вони починають розуміти одно одного мовчки, не ховаючись, висловлюють собі взаємно свої мрії, рожеві бажання.

Вечір. Лучицька з молодшими дітьми пішла до сусідів. Зофійка сидить одна в кімнаті біля фортепіана і грає. Володко в своїй кімнаті сидить біля стола. На столі одкрита книжка. Володковий погляд блукає високо, не доторкаючи книжки. Вона з німою скаргою розкинула перед ним білі листки.

Сила погляду перейшла в силу слуху, скупчилась тут вся. Він мрійно ловить кожний окремих згук, ковтає як найсмачніші цукерки, смакує з насолодою, а вони безупинно летять до нього і падають пестливими цілунками. Володко не може довше всидіти. Встає, переходить до тої кімнати, стає біля фортепіана і мовчки перекидає листки нот, що з них грає Зофійка. Гра оп'янює його, він ледве тримається на ногах. Перед його очима від світла ламп блистять авреолею її буйні кучері. Він не може одірвати від них погляду, що крадькома липне до них.

Зофійка закінчує гру й опускає руки безладно на коліна. Володко схвильований, п'яний безкраїм почуттям, схиляє голову нижче — нижче і губить гарячий цілунок на її кучерях.

Зофійка тремтить, опускає погляд на в'ялі руки на колінах. Вона не протестує хоча б найменшим рухом. Сидить мовчки, наче дожидає продовження цієї незнаной чарівної гри.

Після цієї інтродукції любов розливається оп'янюючою мелодією. Він пригортає її і засипає цілунками.

27.

Мамине око чутке і бистре. Воно ловить найдрібніші рухи, скриті погляди. Вилловує їх, як рибалка дрібну рибку з необсяжного моря.

Бачить, що між двома молодими серцями заснувалася тонка пряжа. Після глибоко прихованої першої втіхи, насувається хмара песпокою, турботи. Матернє серце дрижить за свій скарб. Бачить чудову, але небезпечну гру. Вона не одну годину пролежує в ліжку в глибокій задумі.

В які форми виляється все це?

Вона могла б обірвати це, як весняну квітку, але їй жалко. Може це її доля таким квітом розвивається.

«Яка гарна пара була б з них», — говорить їй щось нишком. Ця думка перетворюється в сердешне побажання, виставляє виразно усміхнену голову і своєю красою перемагає мамину тривогу.

Вона бажає добра своїй дитині, а чи може, — думає вона, — бути більше добро для дівчини, як вийти щасливо заміж?

«Залиш їх в спокою», — нашіптує матерня любов. Та при цьому вона рішає, не спускати з них бачного ока, бути все близько них, бо молода любов не знає меж!

Приїжджає Лучицький і довідується про це від жінки в секреті. Він обурюється. Пощо це? Хто знає, чим це може скінчитись? Вони ще діти. Він рішуче проти цього!

Жінка з'ясовує йому: — Я теж з тобою дітьми ще були, як почали любитися. Ти ж мешкав у нас з шостої кляси. А Полянські не утримували свого зятя з восьмої кляси? — Вона перелічує відомі їй факти, коли батьки дочок утримували старших учнів, а потім студентів, щоб мати в майбутньому готових зятів. А Володко гарний, елегантний хлопець, син нотаря, одинак, батько чудову кам'яницю посідає, родина порядна, обоє поповичі. Чи він, сільський священник, та ще й не дуже багатий, може кращого бажати для своєї дочки? — Коли б тільки діждати тієї хвилини — це прямо щастя. Вона говорить гаряче з вірою у власні слова.

Лучицький міркує практично, скільки він приданого зміг би дати своїй дочці, кого міг би приманити для неї.

Він знає не дуже значні ресурси і погоджується вкінці з тією думкою, що кращої пари мабуть важко дібрати.

Він не з родовитої попівської аристократії, він селянський син, не має в своєму розпорядженні ні більших матеріальних благ, ні зв'язків та протекцій, що на них липне багато. Його гнів холоне, зникає зовсім, він вже мовчить і спокійно слухає дружину. А вона гладить його руку і рисує рожеве майбутнє дорогої дитини.

28.

Осінь після довгих сльотливих днів знову всміхається холодним сонцем. За містом спокій агонії. Тягне людину на двір, на простір, ближче до природи. Хочеться востаннє глянути на неї, як вона з старечим усміхом прощається з життям.

Володко виходить за місто одинокий. У нього нема товариша, його широкий індивідуалізм не може стерпіти ні-

кого побіч себе. Крім цього у него тепер такий настрій, що прагне тиші, спокою, м'якості. Любовна туга сплелася з учнівськими турботами, утворилася в серці атмосфера скигління, зідхань.

Родичі про його забувають. Колись мама дуже пильно слідувала за його зовнішнім виглядом. Він сам не встигав ще звернути уваги, як вона вже говорила, що треба нового вбрання, черевиків тощо. А тепер його шкільний мундир зовсім протерся. Він згадував уже про це вдома ще під час ферій, але досі йому не прислали грошей на нове вбрання. Його серце страждає саме тепер дуже, бо йому хотілось би бути в очах Зофійки в повному блиску. А грошей нема, і йому соромно перед нею, що інші учні перевищують його елегантністю одягу. А може родичі розсердилися на його. На останній конференції його «подали» аж з чотирьох предметів, і то цілком¹. Про це певно дирекція сповістила батька. Головно д-р Собак від якогось часу не дає йому спокою.

Перед ним зовсім погані перспективи шкільного року. Він певний, що про це дізнаються скоріше, чи пізніше і Зофійка, і Лучицька. Це для його компромітація.

Він не знає, яким чином знайти вихід із такого положення. Навчання йшло йому взагалі нелегко, а тепер, коли вся увага його скерована в іншій бік, воно дається йому зовсім важко. Взагалі він переживає ту пору, коли в серці хлопця робляться такі бажання й настрої, з яких він сам собі не здає справи. А в його чимало волі, щоб взяти себе в руки. І тепер він іде самітний горбовиною, порослою місцями густими корчами, на яких рідко горить ще кривавий лист. Вибирає місце на горбку, встеленому золотими човниками березового листа, сідає і посилає свої журні мрії на цих човниках в далекі світи.

Раптом чує якісь глухі кроки. Напружує погляд. Внизу стежкою поміж корчами проходить його товариш. Він хоче вже покликати його, але надумується, залишає в спокою. Він почуває себе краще самітним.

Але через декілька хвилин він знову чує чийсь кроки. Проходять Ткачук і Мигас. Куди це вони, на прогулку? Ну, нехай! Що йому з ними! Він чужий для них, а вони для його.

Володко сідає за кущем, щоб його невидно. Але че-

¹ В галицьких гімназіях учителі періодично на конференціях обговорювали поведження й успішність учнів. Наслідки прочитовано прилюдно в класі і про неуспіх сповіщувано родичів; це називалось «подали». *Прим. авт.*

рез деякий час проходять ще три учні, один його товариш, а два з шостої класи. Вони йдуть обережно, ніби ховаються від кого. Що це таке? Куди вони? Праворуч, на поляні йдуть знову два учні й прямують до тої стежки, а потім знову і знову. Вже яких двадцять учнів пройшло і всі з його гімназії, головню шести-семи- і восьмикласники.

Це щось підозріло. Нова думка стріляє раптом у голові Володка. Він підіймається обережно й нахильцем, ховаючись між корчами, слідкує за учнями. Він доходить аж до яру, в якому пропадають всі. Володко шниряє довго поміж корчами, аж знаходить вигідне місце, звідки видно невеличку поляну поміж корчами, а на ній якись збори учнів.

Вони скупчилися біля якогось високого в цивільному вбранні і балакають про щось. Йде якась таємна нарада. Володкові тепер все ясно. Це певно нарада таємного гімназіального гуртка.

Зразу в йому загоряється втіха, що він зробив таке відкриття, що він все знає, а вслід за цим зформується друга думка: це гарна знахідка і нею можна дуже добре скористуватися. Це буде знаменито.

Він витягає записника й записує прізвища окремих учнів. Але для його важливо знати, хто той в цивільному. Його обличчя ховається під крисами широкого, сірого капелюха. Володко боїться підходити ближче, щоб його не побачили.

Рішається підійти ближче. Зсувається обережно вниз. Старається, щоб листя якнайменше шелестіло під ногами. Тепер краще видно... А, це відомий молодий письменник, радикал. Він бачив його портрета нераз у учнів. Так, це він, з рижою борідкою і з великим фантастично зав'язаним краватом. Він живе на провінції. Видно, приїхав спеціально на це зібрання.

Володко обережно сунеться назад, відходить далше. Підслухати, про що вони балакають, — неможливо. На корчах майже нема листя, легко його побачили б. Але йому треба знати, чи довго вони будуть тут радитись. Він вертає на давнє місце біля беріз. Звідціль йому буде видно, як вертатимуть. Він певний, що золоті човники, що шурхотять під ногами, привезли йому радість.

Д-р Собак біжить, аж задихався. В гімназіальній канцелярії нема нікого, неділя. Він прямує до директорового помешкання.

— Пан директор дома? — нервово.

— Дома, прошу.

Доктор Собак роздягається, а руки дрижать.

У коридор виходить директор.

— Пан професор до мене, чи щось особливого?

— Я до вас, пане директоре, у дуже важливій справі.

Неспокій з обличчя д-ра Собака переходить на обличчя директора.

— Прошу, будь ласка, заходіть.

Д-р Собак входить до кабінету й сідає в кріслі біля письмового стола. Директор сідає теж і неспокійним поглядом блукає по обличчю д-ра Собака.

— Я вас слухаю, будь ласка. Ви неспокійні, пане професоре.

— Так, бо те, що я нераз балакав з вами, пане директоре, про що я підозривав, це дійсність.

Виголошуючи цю загальну, загадкову фразу, голос д-ра Собака набирає лірично-патосної краски.

— Ну... Що таке?

— Між учнями вищої гімназії є широка радикальна організація. Це не підозріння, не здогад, це факт безперечний.

Він замовкає і допитливим поглядом дивиться на директора, ніби хоче сказати: А ви що на це?

Але директор мовчить, дожидає дальшого рапорта.

— Так от, пане директоре, вчора передвечором у них відбулося зібрання, чи знаєте де? Під Лісівцями.

— Де?

— Під Лісівцями, в тій зарослій гушавині.

— Ген там за містом?

— Авжеж. Та це не все. Знаєте, пане директоре, хто у них головним керівником? — Письменник Равлюк.

— Равлюк? Таж він тут не мешкає.

— Він приїжджає спеціально сюди, щоб крутити голову цим смаркачам. Вони радились там більш чим дві години. Ось список тих учнів, що були на зборах. Мається розуміти, що він не повний, це головніших тут подано.

Доктор Собак передає директорові шматок паперу. Той кладе на ніс золотого цвікера й уважно вдивляється в листок.

— Гм, так. Це певно, пане професоре?

— Не лиш певно, це дійсно.

Мовчанка. Директор складає клаптик паперу вчетверо й ховає в портмоне.

— Тепер, пане директоре, можете переконатися, хто з нас прав. — Коли я на останній конференції згадав про те, що в мене є підстави думати, що поміж нашими учнями ширяться небезпечні ідеї, деякі панове колеги підсміхалися іронічно, а колега Шахнович з насмішкою сказав, що в страху великі очі. Але тепер, мабуть, у його будуть великі очі, коли почує про цей факт. На мою думку, в цій справі треба вжити якнайбільш негайних і рішучих заходів, щоб не допустити, аби ця гангрена поширилася ще більше, та щоб крайова рада не почула про це скоріше, заким ми віримо щонебудь у цій справі.

— Я з вами, пане професоре, цілковито згідний. Я скличу надзвичайну конференцію, ще сьогодні вечером. Деталів я не буду ще сьогодні з'ясовувати, поставлю справу тільки загально. Виберемо слідчу комісію з трьох, в яку ввійдете ви, пане професоре, як голова. Вам треба вжити всіх заходів, щоб справу цю розкрити до найменших дрібниць, щоб викрити всіх учасників організації, а коли у нас буде зовсім ясна картина, ми скличемо конференцію знову і тоді поставимо певні категоричні пропозиції.

— Тут, пане директоре, нам прийдеться прийняти на себе ролю доброго оператора.

— Безсумнівно. Чим глибший буде розтин, тим краще для добра гімназії і суспільности. Я зараз розішлю оповіщення до всіх колег. В сім годин зберемося. Справу реферуватимете ви, пане професоре.

Д-р Собак встає, прощається. Директор виходить за ним в коридор, стискає ще раз міцно руку.

— Я вам, пане докторе, дуже вдячий за вашу енергію і відданість гімназії.

— Це ж мій обов'язок, пане директоре, — зауважує з удаваною скромністю д-р Собак.

— Поводи цієї справи я передам у ваші руки, пане професоре, бо вірю, що ніхто не займеться з таким запалом цією скандальною справою, як ви.

— Будьте певні, пане директоре, я зроблю все, що тільки буде в моїй силі.

Знову стискають один одному руки, розкланюються, і д-р Собак щезає за дверима.

Володко не має спокою. З доктором Собаком у нього стосунки поправились і на конференції не було зауважень.

Він певний, що сьому класу закінчить. Але він тремтить, щоб не довідався хто яким способом, що це він доніс про збори. Двадцять трьох учнів виключено з усіх шкіл. Трохи неприємно згадувати про це.

Але у нього є ще друга, важливіша неприємність. Надходить різдво, а в нього нема нового вбрання. Він писав знову в цій справі додому, але відповіді не дістав. Що це таке? Таж тридцять ринських не такі вже великі гроші? Все ще має надію, що може перед самими святами пришлють гроші. Невже ж його мамі все одно, в якому вбранні він приїде додому? Не може бути! Батько, може, про це не думає, але мама?

У них на свята будуть гості і вони підуть гостювати до знайомих, а його камгарові чорні штани блищать, як полірована бляха, а блюза пролазить на ліктях.

Він йде до Ергарда. Кравець — старий знайомий.

— Чого це так давно вас не видно? Я думав, що ви знайшли собі вже іншого кравця.

Володкові незручно признатися, що в його грошей нема. Він виправдується, що тепер треба багато вчитися, а за наукою у його не було часу думати про вбрання. Він замовляє вбрання з того матеріялу, що звичайно носить.

— Пощо говорити? Як я роблю для вас, то матеріял мусить бути прима. Це зрозуміло, — говорить кравець.

Він бере міру, записує на папері... Володко прощається й зауважує, що на днях приїде мама і розрачується.

Кравець кланяється ввічливо. Володко вертає веселіше додому. В його буде вже в чому поїхати додому і на танці ходити. Після свят, коли він появиться в залі в новому елегантному вбранні і з такою гарною дівкою як Зофійка, учні й дівчата будуть собі очі зривати. Але в ту мить він пригадує, що за цей місяць він не заплатив ще ні грейцера¹ за танці. А до гарного вбрання ще гарних черевиків треба.

Сплювує з досади. Йому важко зрозуміти, що це таке сталося? Давніше він ніколи такими дрібницями не журився. Але він дома мусить з'ясувати це остаточно і забезпечитись на майбутнє.

31.

Володко блукає з одної кімнати до другої. Чує на кожному кроці якийсь холод. Свята пройшли сіро. Дав-

¹ Копійки. *Прим. авт.*

ніше кімнати не вміщували гостей, столи вгиналися від всякого добра, а вино і лікер пливли рікою.

А тепер у них були лиш найближчі знайомі, і надто виразно помітно у всьому якусь скупість, нестачу. Мати з батьком майже не балакають. Втікають одно від одного. Він досі не встиг поговорити з ними про свої справи. А йому треба вже їхати до школи.

Не знає, як приступити до батька.

Входить мати. Вона ще й тепер підтримує свій зовнішній блиск достатньо.

Приступає до Володка:

— Чого це ти такий сумний?

Але і в її очах блиску нема.

— Мені грошей треба.

— Грошей?

— Я за вбрання ще не заплатив.

Йому ціяково признатися, що він в рахунок одягу дав ті гроші, що одержав на мешкання.

— За вбрання? Нічо, Ергард почекає, — заспокоює мати.

Володко блідне. Він відгадує, що поїде з порожніми руками.

— Бачиш, тепер якимось так важко за гріш, але в найближчому часі я тобі пришлю.

— Мені танцмайстрові треба заплатити.

Мати дивиться мовчки на нього і її очі робляться вогні.

Але перед сином вона не хоче зраджувати кригичного становища. Вона роблено посміхається і гладить його по голові.

— Якимось ми це улаштуємо, тільки не тепер, трохи пізніше, через який тиждень.

Вона цілує його в чоло.

V.

32.

Володко ревнує свого товариша, співмешканця. Йому здається, немов то він залицяється до Зофійки. Він бачив, як вони недавно розмовляли, і Зофійка була в дуже веселому настрої. Потім він зустрів їх, як вони йшли разом додому.

З того часу він не може його бачити на очі. А зараз між ними йде сварка.

— Яким правом ти смієш брати мої книжки?

— Або ти моїх не береш?

— Твої книжки мені зовсім не потрібні! — кричить Володка.

— Забирайся до чорта з своїми книжками, я не хочу з тобою разом мешкати!

— Як не хочеш, то можеш перейти на інше мешкання. Я тут скоріше був, ніж ти.

Цими словами товариш виводить Володка зовсім з рівноваги.

Володка розуміє ці слова таким чином, що товариш хоче випхати його, щоб мати вільну руку, щоб він не був йому на перешкоді.

Нетерпимість і самолюбство, виплекане ще гувернанткою, загоряє буйним полум'ям. Він мусить усунути його за всяку ціну з дороги. Він, Володка, мусить тут остатися, сам один, бо в нього нема більше бажання зносити когонебудь поруч себе.

Він приступає до товариша і заявляє йому категорично, щоб він забирався з мешкання.

Коли він цього не зробить, то сповістить Лучицьку, що він розповсюджує різні плітки на Зофіюку, про що він дізнався від учнів.

Товариш піднесеним голосом заявляє, що це брехня що так може поступати тільки батьр¹, а не товариш.

— Хто, я батьр? — кричить обурено Володка.

Він з затисненими кулаками кидається на товариша.

На крик вбігає до кімнати Лучицька. Вона схвильована й ображена.

— Хто тут ганьбитися такими словами?

— Це, пані добродійко, він. Він веде себе, як перший вулишник, — Володимир гнівно.

Лучицька відразу стає на боці Володка. Товариш ніяковіє, блідне, він оправдується, але Лучицька заявляє, що вона ніколи не сподівалась чогось подібного від нього.

Володка каже з обуренням, що в цій кімнаті може жити тільки хтось один з них, або він, або товариш.

Лучицька здивовано поглядає на Володка. Її дивує рішучість тону, яким висказані ці слова. Але її не хотілось би, щоб Володка покинув мешкання.

Товариш бачить, що в цьому непорозумінні, він залишився самотній, що підтримки з боку господині не може сподіватися.

¹ Босак, вуличник. Прим. авт.

Він зодягається нашивку і виходить, кинувши з порога: — Я з таким дурнем не маю теж бажання мешкати, я йду шукати іншої кімнати!

Лучицькій неприємно, вона вважає цей вислів грубим, нетактовним. Володко виростає в її очах жертвою.

Він підступає до неї, бере за руку і цілує. Перепрошає, каже, що він нічогосінько невинен. Він ніколи не дозволив би собі на те, щоб в її мешканні вести себе некоректно. Це все винен той, бо йому, Володкові, неможливо було спокійно слухати, як товариш перед учнями поширював плітки на декого з її родини.

Лучицька ніяковіє, їй неприємно. Здогадується, на кого натякає Володко. Їй болюче чути щонебудь більше в цій справі. Вона посміхається роблено й говорить:

— Забудьмо про нісенітниці. Не варто собі крови псувати. Вибереться і буде спокій.

Володко почуває себе безмежно зобов'язаним Лучицькій за її доброту, він хоче бути сердешним з нею.

— Пані добродійко, не гнівайтесь на мене, що я не заплатив ще за мешкання, хоча другий місяць доходить до кінця. Мені треба було викупити вбрання у кравця. Але я певний, що в найближчому часі мені пришлють гроші і я..

— Лишіть це, Володку. Чи я може робила вам які зауваження з приводу цього? Дурниця. Ви хороша людина, і берете все дуже тонко. Не будемо більше про це думати. Я знаю вас і ваших родичів.

Вона посміхається тепло і виходить.

Володко широкими кроками ходить переможно по порожній кімнаті.

33.

У Володка вдарив грім з ясного неба. Він дістав телеграму «Батько помер. Приїжджай на похорони. Мама».

Що, батько помер? Щось раптом міцно здавило за горло. Він з трудом хватає ковтки повітря. В очах темніє, крутиться.

Батько вмер. Як це так? Йому зовсім нічо не писали, що він хворий.

Це все не може поміститися йому в голові, він не хоче цьому вірити. Алеж в його руках папір, на якому виразно написано: «Батько помер».

Ледяний холод з горла спускається щораз нижче й лягає кригою на самому дні серця. Рука, що тримає телеграму, дрижить. Він не може одірвати очей від цього

клаптика паперу. Перечитує його вдесьте. Потім глухий зойк виривається з заціплених уст, за ним другий голосніший, розпачливіший. Володко припадає до стола й закриває обличчя обома руками.

На порозі з'являється Лучицька. За нею Зофійка. Вони з жахом дивляться на хлопця.

— Що сталося? — питає Лучицька м'яко, тривожно.

— Батько... — Володко не може висказати більш нічого.

Лучицька підходить до стола, бере телеграму, читає. Опускає в'яло вниз руку з телеграмою і стоїть закам'яніла. Зофійка не зводить з неї очей.

— Що сталося? — питає тихо.

Мати не відповідає нічо, йде ближче до Володка і цілує його в голову.

— Бідний! — стогне ледве чутно.

Вона бере Зофійку за руку, і обидві виходять з кімнати.

Володко декілька хвилин сидить мовчки з закритим обличчям, потім встає, витирає хусткою очі й починає збиратися в дорогу.

Дома тихо, мертво. Все опустило голову. Шумний коліс дім, — занімів, почорнів. Батька він з трудом пізнає. Лежить щось чорне, як головня. Мимо холодної пори, тіло напухло, розкладається і наповнює мешкання противним запахом.

Мати мовчить, важко від неї слова добути. Вона втікає від людей, уникає сина. Сидить, зачинившись у своїй кімнаті.

Тільки прислуга шепоче щось підозріло по кутках.

Володкові вдається схопити декілька слів, з яких він зрозумів, що батько отруївся. Але офіційно було заявлено, що нотар Товарницький помер від розриву серця, а лікар мовчить і цікавим відмовляє всяких пояснень.

З балачки з заступником батька Володко довідується, що в нотаріальній касі недостає значних депозитових сум та що будинок дуже заборжений.

Володко тільки тепер розуміє дійсне родинне становище, тільки тепер перед його очима відкривається ціла пропасть. Йому жаль батька, але ще більше він жалкує самого себе і боїться про своє майбутнє. Він знає, що виною в цій справі ніхто інший, тільки мати, і глибока зненависть зароджується в серці проти неї.

Він не може на неї дивитися, і зараз після похоронів від'їжджає з дому, не попрощавшись з нею.

Вдова Товарницька замкнулася в своїй кімнаті і не впускає нікого до себе. Одягнена в чорне, бліда, як ранковий туман, вона сидить в кріслі, наче статуя, з очима встромленими вдаль.

Вона спокійно, холодно думає над тим, що сталося. Її чоловіка вже нема, це факт. Цього вже не відвернеш. Її матеріальне становище зовсім зруйноване. Вона в цій справі балакала з заступником свого покійного чоловіка. Він вирахував їй все, навів усі цифри, і вона вже на ніщо не може надіятися.

Але для кого вона принесла цю жертву? Вона свідомо цього, вона спокійно признається, що тільки для нього. Вона весь час досі нікого не любила, крім нього. Вона весь час жила тільки ним, тим вилятим з криці колишнім капітаном, тепер вже полковником. Він завоював її найдрібнішими почуваннями і заповнив її. Вона забула навіть за ним свою колишню любов до сина.

А він весь час облутував себе формальностями свого походження і військового становища, оженився з поганою, але багатою, жив з розмахом на її гроші, і тому два роки поховав нелюбу жінку. Тепер він вільний.

Вона витягає з потайної шухляди цілі в'язки різнокольорових листів. Вона одержувала їх систематично на протязі більш десяти років. В них не лиш письмо, але й почування такі точно викінчені, відміряні, акуратно оформлені, як його військова фігура. У всьому якась дивна симетрія, рівність ліній.

Він намовляв її покинути чоловіка, він цілував її руки, носив мов дитину на руках. Вони зустрічалися часто. Але чи могла вона зійти до ролі офіцерської утриманки? Ні, вона хотіла бути тільки жінкою. Тепер тріснула остання перешкода. Вона тепер вільна і він вільний.

Тепер вони можуть зійтися, вони мусять зійтися. Тільки від нього вона жде зараз порятунку, моральної підтримки. Бо інакше, чи варто було стільки перенести й перестраждати?

Вона написала йому листа. Окрила йому своє почування до дна. Їй здається, що вона досі майже не жила, що це вона тільки тепер має розпочати життя.

І вона жде на нього. Нехай приїжджає, нехай забирає її, вона піде за ним. Куди він сам захоче. Вона поставила все на одну карту й мусять бути раз кінець.

Він добрий, він коханий, він приїде, він мусить приїхати. Вона надслуховує, чи не чути його кроків. Але довкола тихо, тільки годинник такає одноманітно на стіні.

Вона зривається з місця. Їдуть візники з залізниці. Стає коло вікна з обличчям трупа і з-поза фіранки поглядає на вулицю. Проїжджають візники каліками-кіньми, тарабанять глухо погнуті бляшані крила над колесами. Візники ліниво підстьобують коняк. Так повільно топаять. Їй хочеться, щоб вони промайнули швидко, може десь десятий привезе того, на якого вона жде.

Проїздить сива однокінка. Товарницька знає, що це вже остання. Коняка ледве ногами перебирає, вона все лишається ззаду.

Товарницька з похиленою головою одвертається від вікна, ходить від стіни до стіни, а потім знову сідає в крісло.

Бачить чорного трупа з глибско запалими очима. Ні, це не труп, це головня. Вона відвертає голову, але мариво біжить за її очима. Вона встає, ходить з кута в кут, холодний піт вкриває обличчя, а труп маєстатично сувається за нею.

Вона падає на софу, затикає руками очі і ридає голосно.

Він говорить до неї:

— Геть, звідсіль, геть!

Вона знає, що мусить геть піти, бо в передсмертному листі чоловік відкрив їй причину самогубства:

«Я довше не можу. Останній атом мого гарту, енергії і моїх нервів щез. Осталася тільки грудка глини, що вічно тягне вниз, що прагне місця, щоб спочити, щоб впасти й лежати без руху. Для неї байдуже, чи це станеться завтра, чи може ще нині. І коли вона рішається нині впасти ниць, то це тільки ради тебе. Хоче пощадити тебе від сорому й безчестя.

Через це вона мусить зараз впасти.

Мої борги перевищують вдвоє мій маєток. На мойому сумлінні обмануті клієнти, порушені чужі гроші. Я всі депозити віддав у твої руки. Мене жде сором і тюрма.

Може для мене, що спопелів до тла, може це було б ще й байдуже, але для тебе і для нашої дитини — ні.

Я знаю, що ти хочеш ще жити, ти рвешся ще за чимсь, мрієш.

Жий і мрій, а шматок глини мусить упасти ниць».

Ці слова пряхать її серце розпеченими прутами, заливають кров'ю мозок.

— Все пропало! — гомонить щось проразливо.

— Ні, не все, — протестує вона, — не все пропало. Він приїде, приїде, приїде.

— Каже, що все це для мене. Ні, це не для мене. Я для себе нічого не хотіла, нічого. Це вона, ця ненаситна любов, це вона все спалила — і чоловіка, і маєток, і любов до дитини, вона все прийняла, проковтнула, а тепер залишилася тільки головня.

— Геть, геть від мене, не лізь!

Вона хоче рукою відтрити від себе трупа, але сили нема, і вона в'яло зсовується на долівку.

А на підвіконнику вертляві горобці зводять крикливу бійку за самку.

35.

Вона врешті діждалася його. Десь в дві неділі після похоронів вона почула в сусідній кімнаті його кроки.

Вона зірвалася, побігла до дверей і раптом зупинилася перед порогом. Якесь невідоме почуття приковувало її. Легкий стук, відчиняються повільно двері, і на порозі появляється він.

Перед ним Товарницька—струнка, у чорному вбранні. Блідість обличчя різкою плямою на чорному тлі. Це вже не та запальна колись вакханка, це вже зів'ялий квіт.

Він кланяється низько, з повагою, бере її холодні пальці в руку, цілує і висказує їй свої співчуття задля втрати дорогого чоловіка.

У серці Товарницької раптом тріскає холодна шкара-луша отупіння, і гаряча хвиля любовного почуття протікає вгору, підносить температуру.

Може спасіння... Він мій, дорогий, приїхав і вирве, забере геть далеко від тої головної, сховає у своїх теплих обіймах.

Вона простягає до його обидві руки, обнімає, перехилиє голову через його плече і губить сльози, що падають на плечі, на його нову уніформову блюзу.

Він підводить її знову до фотеля, звільняється легко, садовить її, а сам штивний, з урядовим виглядом сідає навпроти.

Товарницька застигає, переминяється в кригу. Очима без вогню і сили дивиться на нього.

Він знову бере її руку, хоче поділувати. Вона чує холод його дотику. Спокійно, недбайливо вона тягне до себе руку.

Полковник не бентежить, ніби не звертає на це уваги і тихим, холодним голосом оправдується:

— Я не міг скоріше приїхати. Думав, що в перших днях після такої важкої втрати тобі потрібен передовсім спокій.

— Спокій... — повторяє вона глухо, з помітною іронією в голосі.

— Крім того тут, в малому містечку зараз людські язиками...

— Язиками... — тим самим тоном прогомонило з її вуст.

— А давніше цих язиків не було? — питає по хвилині вперто дивиться на його.

Він мовчить хвилину і потім:

— Я думаю, що для тебе було б найкраще, коли б ти звідділь виїхала десь до знайомих.

— Виїхала... Я теж так думаю. Я мушу виїхати.

Вона замовкає раптом. На її обличчі видно якесь зусилля, наче вона бореться з чимсь. Потім вибухає:

— Лише... лише... я... думала... — вона кусає окремі слова і кидає їх з великими прогалинами, — що поїду... до... а тепер...

Її голова падає на спинку фотелю, а з вуст добувається якийсь скрегіт, змішаний з спазматичним сміхом і плачем. Але через хвилину вона запановує над своїми нервами, сидить вже випрямована, горда й дивиться холодно на полковника.

Він просить вибачення, йому дуже, дуже прикро, але він на днях у політично-військових справах з авансом як генерал має виїхати до Туреччини, і не знає, чи скоро вернеться. Можливо, там залишиться на довший час.

Він говорить офіційним тоном, повільно, спокійно. Вона не слухає його й дивиться високо понад його голову. Тільки бліді губи корчаться, як скалічений червяк.

Вона бачить миготливим фільмом — на ньому її знайомство з ним з найдрібнішими деталями, а на кінці фільму напис:

— «Коли б чужа жінка була вічно молода й гарна, і коли б її чоловік вічно жив і був покришкою, — вона була б дуже кохана для чужих чоловіків».

Фільм уривається.

Вона схоплюється раптом, ніби хоче від когось втекти, скрикує, з її вуст виплітає: — Свиня!

Потім вона хилиться, згорблюється, робиться маленька, сідає на фотель і ховає голову в кутку між спиною і поруччям.

Коли через деякий час підносить голову і оглядається довкола — в кімнаті пусто, нема нікого.

Після цього вона, зібравши рештки колишнього блиск виїжджає в глухе село, до далеких кривних.

36.

Весна усміхається тепло, запашно. Надходить великдень. Учні збираються їхати додому. В мешканні Лучицької від тижня поміж діворою тільки й про це мова мовиться. Вони заскучали за батьком, за хатою, за рідним кутом. Хочеться побігати по завітчаних полях, вирватися з душної міської і шкільної атмосфери.

Там на селі кожний клаптик землі, кожне дерево, кожний шматок плоту має певне значення, в'яже з собою якийсь спомин з дитячих хвиль.

Володко теж їде з ними. Для всіх це зовсім природне, а для Володка особливо. Він вважає себе членом сім'ї Лучицьких, він веде себе таким у відношенні до молодшого брата й сестри Зофійки.

Цю поїздку він вважає, як остаточний крок до закріплення своїх мрій, до набуття певних родинних прав.

Вибираються. Володко з Михайликом повезли на візнику клунки, а решта йдуть пішки на залізницю.

Всідають у поїзд. Рушає, стогне голосно, а потім рве вперед серед широких шіль, на яких весна вимерejala вже майстерні узорі.

Зофійка мрійливо дивиться через вікно, цілує палкими думками вишні й терен, що білими, пухватими китицями розсілися на горбках.

Вона кличе Володка, показує через одкрите вікно весняну красу. Вони обоє вистромляють голови у вікно, а вітер кидає її кучері й сплітає з його волоссям.

Лучицька сидить на лавці і нишком поглядає на них з затаєною радістю. Як вони гарно гармонізують одно з одним. Цю першу їхню спільну поїздку під час такої чарівної, весняної краси, вона вважає за прорік їхньої чудової майбутности, їхнього щастя.

Зофійка розпливається в радощах. Її очі, вуста, обличчя — все це променіє невисловленою втіхою. Вона готова обняти всіх, що їдуть у вагоні, цілувати з надмірного щастя, а найдужче, найпалкіше його.

Години минають хвилинами. Поїзд стає, вони поквалливо збирають свої клунки, висідають. На залізниці дожидає їх довга, драбиняста фура з двома широко вимощеними сидженнями з сіна.

Наймит широким усміхом вітає прибулих, вмощує клунки і боком поглядає на незнайомого Володка, і під розкудвчиною чуприною мигтю кристалізуються певні висновки.

Рушили. Перед ними усміхаються знайомі місця та парадують рядом старі верби, що похилили клапаті чуби по обох боках дороги.

Після годинної їзди втішні голоси дівчорі заповнили всі кути приходського будинку, що від різдва сумував за цим дзвінким гамором.

37.

Діти полягали вже спати, тільки під Лучицький і його дружина не сплять. Він, заложивши руки за спину, ходить по кімнаті, морщить пукласте чоло й слухає оповідання дружини.

— Як це так, він не платить? За скільки, кажеш, не заплатив уже, за п'ять місяців? Я дивуюся тобі, мамо, що ти це терпиш. Треба було йому зразу сказати, впімнутися.

— Ти, Миколо, все гаряче береш. Ти подумай тільки, яку він катастрофу пережив. Аж жалко було дивитися на бідного хлопця. А він зник гарно зодягатися, він одинак, а тут зразу все це урвалося. Крім цього, він з Зофією ходив на танці. Вона весь час мала такого гарного тансера, знаєш, Зофії всі зазрили.

— Тож виходить, що мені приходится утримувати ще одним більше,— говорить похмуро Лучицький.

— Тільки харчувати, а це вже не така велика втрата. Йому якийсь його вуйко, чи хто там з рідні, присилає щомісячно трохи грошей, і йому це вистачає на книжки, на одяг і на дрібні витрати. Що ж, нехай це вже буде в рахунок посагу Зофіїки.

— А ти переконана, що до цього дійде, можеш поручитися?

— Що це ти, Миколо, він дуже чесний хлопець і добре вихований. Невже ти думаєш, що він міг би так нечесно поступити? Я мушу тобі сказати, що він слухняний, і я маю значний вплив на нього. Після похоронів взимі він знайшов був собі якесь товариство, щовечора його не було дома, приходив пізно в якомусь піднесеному настрої, наче напідпитку. Не знаю, чи не під впливом того випадку? Мабуть, що так. Але, кінець-кінцем, мене це почало непокоїти, і Зофія цілими вечорами сиділа, як не своя. Прийшлося мені поговорити з ним, і він послухав мене. Тепер він

нікуди вечорами не ходить, сидить у своїй кімнаті, або грає з Зофійкою на фортепіяні.

Потім оповідає про відношення Володка до Зофійки, про їхню прекрасну, молоду любов. Вона мимоволі втирає вогкі очі, бо їй пригадуються їхні власні молоді літа, коли Лучицький учнем мешкав у її родичів. Вони так само починали своє знайомство, як це тепер Зофійка й Володко.

Лучицький не перестає ходити по кімнаті і морщити чоло. Він мовчить і цим мовчанням дає дозвіл на те, що сталося мимо його волі.

Потім виходить з кімнати. У його віддавна завелася така звичка, що перед сном він обходить ціле обійстя.

І тепер він пішов по обійстю, заглядає, чи погашено всюди світло, чи поприпинано худобу, чи позачинювано стодолу, комору тощо. Вертає в кімнату. Всі вже сплять і рідня, і прислуга, але йому не хочеться спати. Він сам не знає гаразд, чи це від схвильовання приїздом жінки, і дітей, чи від того, що почув про свою найстаршу дочку і її любов. Йому ці відносини між ними не подобаються. Він не заперечував досі, бо дружина вміла вплинути на нього, заспокоїти, але в дійсності він не може всього цього одобрити.

Він сердиться, що Володко, наче той молодий горобець, розчиняє широко жовтого дзьоба на подачу від нього, і рівночасно використовує допомогу від кривих та гарні вбрання, розваги тощо. Його обурює це, бо Володко цим виринає у нього той витертий селянськими пальцями гріш, який він витрушує з цих мозолистих пальців при допомозі «страху божого» і вперто й запопадливо складає на купку і мріє про тисячі.

Лучицький сидить біля стола, скручена нафтова лампа ледве освітлює невеличкий кружок на столі.

Мимоволі насувається згадка, як це він семикласником пішов мешкати до родичів теперишньої своєї дружини. Його батько, п'ятнадцятиморговий господар, послав його до гімназії. До шостої кляси він платив за його мешкання, скупо платив, по вісім чи десять ринських; старий трусився над грошем, але все ж у нього був дах над головою і ложка страви. Але після шостої кляси батько навідріз відмовився йому допомагати, мотивував тим, що він, Микола, може вже дати собі раду, а в нього є ще другі діти, про які треба дбати. З того часу прийшлося йому здатися на власні сили.

І в сьомій він попав на мешкання до батьків своєї теперішньої дружини, залюбився, і вони утримували його. Він здав матуру, пішов потім на теологію, жив у семінарії і кожен місяць одержував від її батьків по двадцять ринських. Так і теологію закінчив. Але він не хоче зрівнювати себе з Володком. Він виправдує себе то конечністю, то тим, що допомагав учитись своїй майбутній дружині, то знову тим, що їм все одно нікуди було дівати гроші, бо його дружина була одиначкою. А в нього троє. Зрештою він ще тепер жалкує інколи, що тоді зв'язався з дочкою канцеляриста, бо за це він і досі ще покутує. Він, правда, любить свою дружину, вона хазяйновита, гарна мати, але за те, що він зв'язався з дочкою канцеляриста, він і досі ще покутує.

Перед тим, заким висвятитись, він випадково попав на празник до одного попа. Гостей з'їхалося багато, між ними чимало дівчат. Тут на своє лихо він познайомився з дочкою одного з впливових каноників, що в той час перебувала у своїх кривних на селі.

Дівчина з виглядом кусливої оси, років під тридцять, вона не проминала ні одного празника та весілля в повіті, полюючи на жениха.

Їй припав до вподоби молодий семінарист. Вона довідалася, що він «хлопський син», що має незабаром висвятитись і шукатиме відповідної посади. Не зважаючи на його походження, рішилася подати йому свою допомічну руку разом з собою.

Вона розставила свої сильця, вживаючи для цього впливових їмостів та попів, і була певна, що він, селянський син, буде вважати для себе за велику честь стати її чоловіком. Лучицький добре розумів, що це хоча ликавий, але при цьому дуже ласий шматок. Але серце не тягнуло в цей бік. Він почував себе і матеріально, і морально зв'язаним, і після обляви, що її улаштувала була ця немолода вже дівчина разом з сивоголовою тьотєю, — він зник з тієї околиці.

Коли після висвячення він подав заяву, щоб його, як допомічну силу, призначено на вільну не злу посаду, йому в консисторії сказали: «Як взяв доньку канцеляриста, нехай іде до нього за посадою». І його призначено «сотрудником» у такому глухому селі, що він там мало з голоду не згинув. Коли він склав уже потім конкурсний іспит і подав заяву на самостійну парафію, йому знову те саме відповіли.

Він з великими труднощами дістав Забуте, але міродатні чинники не могли забути йому його провини, і він досі не може звідсіля вирватися.

Ще тоді, після першої відмови, Лучицький пригадав собі латинське прислів'я: «Nec Hercules contra...» тут чомусь пам'ять йому не дописала і замість «plures», у нього вийшло «sanonicos»¹.

Це було історично невірною, бо в часах Геракла не було ще таких силачів, як каноніки, але в дану хвилину це було дуже правдиво, і він з того часу вічно повторяв: «Nec Hercules contra sanonicos», і дехто, чуючи це змодернізоване прислів'я, сміявся як із вдалого жарту.

В нього міцно вкоренилося переконання, що отці духовні дуже добре засвоїли собі фарисейську мудрість, що малим не може бути нічого прощено. Він перестає писати безкорисні заяви до консисторії і старається улаштуватися на тому клаптику, на який його консисторія посадила.

Він відається цілковито господарству, працює від ранку до вечора, влазить по самі коліна в гній і таким чином надолужує собі цю нестачу вовни, якої не може в відповідній кількості настригти з своїх духовних овечок, бо їх було і небагато, і дуже худі. Він відновлює обійстя, заводить сад, пасіку, орендує поле і поволі, але певно, стає на твердіший ґрунт.

Отець Лучицький не дорікає собі, його сумління спокійне. Він свято переконаний, що поза тим він віддав кесареві кесарево. Він навіть в деякій мірі гордий з свого поведіння, бо він як «хлопський» син не забув про ту данину, яку він повинен виконати для того гурту, з якого вийшов.

Він має прецінь фірму відомого українського патріота, він бере участь у громадському життю. Його постійно з року в рік вибирають головою читальні, сільсько-господарського гуртка, головою гімнастично-пожежного товариства «Сокіл», райфайзенки², тощо. Правда, дехто говорить, що він є невидимою головою, бо рідко коли бачили його в тих товариствах, та що самі товариства ці невидимі, бо існують більш на папері, але він вічно такий зайнятий, що йому неможливо бувати всюди. Лучицький переконаний в додатку, що ця громадська робота це значна жертва з його боку, бо через неї він входить в розріз

¹ «І Геракл безсильний проти каноніків».

² Кооперативна каса. *Прим. авт.*

з тією новою лінією духовної політики, що її пропагує новий «світоч» церковний, преосвященний Григорій.

За його рецептом, «вірні» — це домашні птиці, що мусять їсти таке зерно, яке їм господар вважає за відповідне насипати. Господар повинен добирати таке зерно, щоб з тої птиці можна натопити якнайбільше сала, яким можна було б наповнити лампадку, щоб засвітити для господа бога.

Духівництво не повинно цікавитись жадними земськими, громадськими справами. Воно має бути покірне, з побожним виглядом, гнучке. Воно має пам'ятати, що тут на землі священник не що інше, ніж лялечка, з якої потім має вилетіти крилатий, блискучий мотиль, що має піднятися високо-високо й залетіти туди, де «ність болізни ні печалі».

Духівництво галицьке тямить добре ці істини, а головню, — останню. Воно розуміє, що перше, чим стати лялечкою, треба бути гусінню, розуміє і те, що аби стати гарним мотилем, треба гусені якнайбільше їсти, і тому вони стають зразковими гусінками, і трощать все, що попаде на зуби, а ще більше запаскуджують навколо себе.

Отець Лучицький, хоча вважає себе противником цієї науки, трощить теж і робить це во ім'я бога, української справи, українського «хлопа» і дорогих діточок.

Але тепер він почуває себе вже втомленим. Поглядає на годинника — пізня пора.

По сільських хатах заграли півні, десь брешуть сердито собаки, їм відповідають його власні, латкастий Лиско і сердитий Циган. Лучицький клякає, хреститься, відчитує молитву і з приємністю лягає в м'які перини.

38.

Володко, приїхавши в Забуте, зауважив, що відношення батька Зофійки до нього доволі холодне. А він вибирався сюди і мріяв, що в цей час завершиться бажання його серця. Ця поїздка здавалася йому епохальною подією, що мала послужити фундаментом для його майбутнього зв'язку з ріднею Лучицьких. Він був певний, що ця поїздка дасть йому певні права, певне привілейоване становище.

А тепер вже третій день свят, відповідний момент минає без нічого, і цей холод батька обморожує зовсім пелюстки його рожевих надій. Він сподівався, що може хтось

із родичів, (думає, що в першу чергу мати сама) почне з ним розмову в цій справі, бо йому якось ніяково самому почати, не сміє, але третій день вже минає, і він переконується, що на цей раз його надії марні, що справу прийдеється відкласти до відповіднішої хвили.

Передвечірній час. Сонце вже заглядає аж поза плечі. Володко й Зофіяка проходжуються по садку. Зайшли в глухий куток, де зеленіє бузина й корчі малини. Володко збирає фіялки й передає Зофійці. Вона стоїть біля його з похиленою головою, усміхнена, — слідує за кожним його рухом і складає квіти в китицю. Вона кожний раз бере фіялку від нього так, що їх пальці стикаються разом.

Він присів, зірвав декілька квітів і подає. Зофіяка наставляє руку, хоче взяти. Володко ловить руку й лишає на ній гарячий цілунок. Зофіяка стрепенулася від несподіванки, випускає китицю з другої руки. Вона падає на його голову і засипає дрібними квітами.

Зофіяка усміхається, вибирає квіти, що заплутались в його волоссі. Він втішений виправується, а деякі квіти залишаються на його голові.

Зофіяка каже йому йти за собою. Виводить його з саду, ідуть крутою стежкою над потоком. Кришталева вода стрибає баранцями через каміння, поросле зеленим мохом, булькотить, в'ється то вправо, то вліво і миє потріскані стовпи старих порохнявих верб.

А ноги Зофіяки поспішають ще дрібніше, ніж баранці на воді. Володко іде ззаду і не може налюбуватися нею.

Стежка скручує вбік, а потім зразу піднімається вгору, пнеться на невеличкого горба, що обгороджений високим тином. З-поміж дерев виглядають чорні хрести, похилені старістю, деякі порослі мохом.

Володко цікавий, пощо це вона веде його сюди. Вона наче вгадує його німе питання, повертає до нього голову і говорить:

— Тебе, мабуть, неприємне почуття огортає на вид цього місця, але коли б ти знав, як там гарно. Я хочу показати тобі моє улюблене місце.

Входять через відчинені ворота. Повно дерев, як у гаю: білолиці берези, високі клени з чубами, закам'янілими в синяві, широкі дикі яблуні похилилися над гробами. Низом дрібні хрестики, похилені на всі боки.

Идуть поміж гробами. Купини глини, де-не-де кілька квітів на тлі молодого трави. Цвинтарний сум не перехо-

дять на молодих. Життя, що палкою струєю б'є в їхніх серцях, каже їм:

— Це до вас не відноситься, для вас ще час, ще далеко.

Зофійка доходить до бажаного місця й каже:

— Диви!

Малий горбок обступили молоді берези. За ними корчі ліщини, калини й дикої рожі. Відгородили живим плотом цей клаптик від суворого цвинтаря, ніби бояться, щоб краса і спокій не втекли звідсіль у гамірливий світ.

Тільки одна береза вередливо відхилилася від гурту, і це те місце, куди можна пройти.

А Зофійка тримає його руку й говорить:

— Як я колись умру, ти маєш мене тут поховати. Я хочу довго-довго разом з тобою жити. Я вірю, що ми будемо такі щасливі, як ці дерева, що тут ростуть. Але я хочу вмерти перед тобою. Я не видержала б розпачу, що ці мої чудові зорі не дивляться більше на мене. Ні, я не видержала б цього, і тому я хочу скоріше вмерти. Тут я пересиділа не одну чарівну хвилину, як квіли квіти й золотились берези, і я не хочу розставатися з цим місцем.

Вона стоїть у ясному платті, а обличчя її горить щастям.

А він обнімає її, бере на руки і несе до пня, що чорніє в кутку. Сідає, тримає на колінах і засинає цілунками.

Вона кладе йому руки на серці і говорить палко:

— Кажу тобі, мій коханий, що люблю тебе всією міццю мого серця. Так, як ці берези посохнуть без землі, так і я зісхну без тебе, мій милий. Скажи мені, що як ця земля не відлучиться від коріння цих дерев, як спокій не втікне від цього кутка, так твоє серце ніколи не відлучиться від мого, поки будемо живі.

— Клянуся! — відповідає він палко.

— Хай же вони будуть нашими свідками, — додає вона і показує рукою на усмінені берези.

Вони сидять ще декілька хвилин, а потім, побравшись за руки, йдуть униз з горба до потоку, а їхні довгі тіні падають в напрямку до відчинених воріт.

Перед ними заходить вечірнє сонце, що в клапаті кучері верб влітає криваві стрічки.

Володко пірнув по шию в веселому студентському житті. Він уже давно здав матуру і з того часу офіційно лічиться нареченим Зофійки.

В університеті він зустрічає і старих, і нових товаришів, але він проходить попри них байдуже. Вони не зрозумілі для нього. Молодість дає привілей на буйне життя, на втіху, а в багатьох із них серйозні погляди, нахмурені чола. Чого їм треба? Чого вони хочуть? Кому потрібні їхні потайні шепти, групування? Для чого якісь збори, крики, погрози, шумні резолюції? Чим вони невдоволені? Невже для молодого студента недостатньо палкий темперамент, пустий сміх, трохи грошей і веселе товариство? Чудні вони! — переконаний Володимир.

Він гуляє. Він належить до спортивних гуртків, ходить на вечериці, балі, концерти, любить веселу оперету, знає всі гостинниці у Львові.

Грошей покищо йому вистачає. Про нього не забуває старий вуйко і Лучицький, що надсилає щомісячно теплу суму, як майбутньому зятеві.

Після матури й заручин, після приємних ферій, він поїхав до Львова, мусів розлучитися з нею. Він тужить, пише майже щоденно листи, виливає буйно на папір свої гарячі почуття.

Через декілька тижнів зривається, мов перелітна птиця під весну, їде до неї, не випускає її з обіймів, а потім вертає і знову тужить.

По деякому часі він привикає до розлуки, заспокоюється. Зустрічається тут з молодими жінками, з дівчатами. Він зразу тримається здалека, вони не цікавлять його, але потім приглядається їм ближче, зауважує у них деякі цікаві риси, і з часом сила туги все більше притуплюється.

Тепер він пише до Зофійки рідше, рідше бачиться з нею.

• • • • •

Біля університету в невеличкому другорядному ресторанчику збирається звичайно університетська молодь. Забігають в перервах поміж окремими викладами, стають біля буфету, за яким гарненька Льоля, п'ють пільзнера, закусяють і жартують з веселою дівчиною.

Це входить у деяких студентів у звичку, вони акуратно

приходять кожного дня і наповняють кімнату веселим гамором. Головно звертає на себе увагу студентська «сметанка», для якої весела гульня—головна вимога академічного життя. Між ними видне місце займає Володко. Цей гурток відокремлюється від загалу, набирає певних, більш скристалізованих форм, міцніє від взаємних симпатій і поволі утворює певну окрему цілість. Члени цього гуртка сходяться не лиш в цьому ресторані, вони призначають собі сходи́ни і в інших і не рідко забавляються до самого ранку.

З'являється думка, що вони повинні утворити своє окреме товариство, з певним статутом. Думку цю підхоплює з сміхом весь гурт, погоджується одностайно на це і доручає Володкові, як юристові, опрацювати статут. Йому грозять, що за поганий статут накла́дуть на нього сувору кару, за зганьблення правничого звання.

Володимир бере собі цю справу за пункт гонору і напружує всю свою енергію, щоб виконати завдання з честю. Не минув тиждень, він заявляє, що статут готовий і просить призначити організаційні збори.

Цього самого вечора у тому ресторані, що був головним тереном зформування гуртка, було призначено збори. У визначеній годині являються всі акуратно в смокінгах і в окремій кімнаті займають місця. Найстарший студент бере на себе ролю голови і дає голос Володкові для зачитання статуту.

Володко читає: назва товариства: «Штебірна Компанія»¹, обмежене товариство з необмеженою порукою.

Назву приймають загальним сміхом і доканням шклянок.

Володко сьорбнув ковток пільзенського з густою гіркуватою піною і читає дальше параграф за параграфом.

Гурт захоплений статутом. Його з криком і реготом приймають одноголосно. Як призначення за досконале складення статуту, Володкові ухвалено подвійну порцію питва. Він сумлінно виконує цей почесвий присуд. Дебати над статутом йдуть всуміш з дзенькотом чарок. Вони виливаються в палких промовах, з часом переходять у спів і закінчуються мімікою, при допомозі скла, бо язики відмовляють послуху.

Пізно поза північ нове товариство парами, зчепившись

¹ З німецьких слів: stehen—стояти і Bier—пиво, себто компанія, що стоячи п'є пиво. *Прим. авт.*

попід руки, розходиться у різні боки слабо освітлених вулиць.

Володко йде, теж хитаючись, і мугиче якусь опереткову арію.

Так закінчуються перші збори.

40.

А над старим, облупаним університетом, що нагадує середньовічну тюрму, збираються хмари. Українська молодь усіх політичних і соціальних відтінків кипить. Вона не в силі видержати шовінізму польських професорів і більшости студентів. Університетська управа виразно стає на боці польського шовінізму. Польська студентська «боювка» викидає з аудиторії студентів-українців, б'є палицями. Ректор не дозволяє українським студентам улаштувати в одній з аудиторій збори й наказує замкнути всі двері. В повітрі чути насиченість. На коридорах дрібні сутички.

Українці вирішують улаштувати насильно завтра віче в одній з аудиторій, хоча б прийшлося виломити двері. Йде гарячкова підготовка й мобілізація сил. Але «боювка» не спить, її таємна агентура працює завзято і засипає штаб неспокійними відомостями. Штаб б'є на алярм, підготовує контрагаку.

Того вечора на черговому засіданні «товариства» вбігає один із свіжоприйнятих членів. Він схвилюваний і хоче зробити невідкладну заяву.

Йому дають голос, його слухають.

Він заявляє, що завтра в університеті буде бій. Студенти лагодять палиці й револьвери. Він має докладні відомості. Як їм бути?

Володко просить слова. Він заявляє:

— Моя пропозиція, прийти до денного порядку над цією заявою, бо вона не вкладається в межі нашого статуту. Я як автор його мушу дбати про збереження його чистоти. Запитання колеги стверджує, що він ще неофіт, що його треба ще викошерувати.

Останні слова гурт приймає голосним сміхом.

— В нашому товаристві,—продовжує Володимир з запалом,—для таких справ не повинно бути місця. Чи ми, колеги, вдоволені? Я думаю, що так. Політичні й соціальні справи хай цікавлять тих, хто мріє, що знайде в них свій рай. Ми своє знайшли. Нам весело, ми вдоволені. Чого нам

ще шукати, палиці, чи гудза на голові? Я закінчую: Блаженні п'ючі й веселящі,—бо їхній є рай на землі.

Колеги кричать: vivat! і з запалом цокаються шклянками.

Другого дня в ресторані біля університету нервовий настрій. Окремі студенти входять поквапно, перекидаються наскоро словами. Цілі групи стоять у дверях, тиснуть до вікон. Одно з вікон зайняли члени «товариства», між ними Володко. У них піднесений настрій, на обличчях іронічні усмішки. Вулицею чвалає відділ кінної поліції. Він жене догори по університетській рампі. Появляються окремі відділи пішої поліції.

Раптом бринять шиби, сиплеться бите скло.

До середини вбігає задиханий студент.

— Колеги, в університеті бійка. Українці деруть портрети в промоційній залі, б'ють вікна. Це дич, це гуни. Наші виганяють їх з університету. На коридорах справжня війна. Б'ються палицями, полінами, стріляють з револьверів. Багато ранених. Кажуть, що одного українця застрілено. Колеги, чого ви тут поховались, як струсі? Мерщій нашим на допомогу, на боротьбу проти гунів.

Він вилітає мигом надвір, а за ним декілька роз'ячених студентів. У ресторані пустіє, тільки члени товариства заглядають на вулицю через вікно.

А перед університетом метушня, крик. Шибки вискакують з рам і падають з розпачливим дзенькотом. Де-не-де летять униз цілі рами, стільці, поліна.

Університет довкола обступила поліція. На вхідних дверях пекло. Цілі клуби людських тіл з вереском, немов хтось виштовхує на площу. Вони падають, котяться по сходах. Їх хватає поліція в свої тверді руки й передає задньому ланцюгові, який сартує їх відповідно до свого погляду на справу.

Через деякий час з-під університету вниз спускається подвійний ряд пішої поліції, підкріпленої кінною. В середині поміж ними сотні українських студентів, обдертих, покалічених, нашвидку перев'язаних носовими платками. Багато простоволосих, декого товариші ведуть попід руки.

З боків на поліцію натискають сотні озброєних членів «боювки» і понад голови поліції кидають каміннями та палицями в заарештованих. Поліція ває, що не бачить. Заарештовані натискають на поліцію, відбивають напади чим попало.

Поліція шаблюками вимахує в повітрі. Крик, скажений ревом наповнює всю вулицю.

Товпа проходить перед рестораном. Знову ціла зграя студентів втискається до середини.

— Дивіться, дивіть, бачите, як он якогось гайдамаку зацідив буком по голові. Скрутився, як приголомшена курка.

— Знаменито! — реве гурт.

— Їх триста заарештовано, — кричить вдоволено якийсь молодик з пришпиленою біло-червоною кокардою.

— Тільки триста, так мало? — дивується Володимир.

41.

Зофійка закінчила вчительську семінарію і вчителює у сусідньому селі, недалеко від дому. Батько радив їй залишитися дома, бо пощо їй возитися з „хлопськими“ дітьми, і все одно вона з учителювання хліба їсти не буде, але Зофійка не погодилася з цим. Її товаришки пішли теж учителювати, вони з таким захопленням після матури розмовляли про майбутню працю, а їй кажуть лишатися дома.

Вона почуває себе громадянкою і хоче виконувати свій громадський обов'язок, як довго це буде можливо.

Їй прийшлося витримати сильний наступ і з боку нареченого, якому й не снилося, щоб вона йшла заробляти, але їй з трудом вдалося його переконати, що для неї так краще.

Дома вона буває кожної неділі, бо мати вернула вже. В місті залишилась тільки Ірка в гімназії, а брат Михайлик покинув школу, не скінчивши п'ятої класи, і батько намістив його на практиці в податковому уряді.

Школа невеличка, низька, з підновленим ганочком. По одному боці кімната вчительки, а по другому класа. В кімнаті вчительки два криві віконця, а в класі чотири. Перед школою біля плоту високий стовп, вгорі з розгалуженням. Над ним маленький дашок, під дашком дзвінок. Довгий, в'язаний шнур паде від ручки дзвінка вниз, і вітер гойдає цим шнуром у всі боки.

Вчителька прив'язує долішній кінець до плоту, але дівора смикає за шнура і тривожить нервового дзвінка.

Вчителька забила високо в стовпа двяха і закручує на ньому кінець шнура.

Діти заглядають, чи не дивиться вчителька, дряпаються

горі стовпом, щоб смикнути. Вона мусить вибігати надвір, сварити на дітей.

Але поводження дітей не дратує її. Навпаки—вона знаходить в них багато цікавого. Вона захоплюється їхніми навдивовижу серйозними словами, їхньою простотою, ширістю.

Вона уявляє собі їхні серця непорочною книгою мудрости, що на її алябастрових листках життя виписує золоті слова істини. Тільки розгортай і читай. Вона мріє про службу темному селу. Вона знає, що вона недовго зможе робити. Яких років два-три, поки Володко закінчить університет і дістане посаду.

Потім їй прийдеться покинути село назавше, хібащо вряди-годи гостем вона в нього загляне. Їй хочеться використати цей короткий час, зробити якнайбільше, щоб заспокоїти сумління. Їй дуже прикро, що Володко стоїть ще досі від цього всього осторонь, байдуже. Їй соромно перед своїми подругами, що знають його. Вони не раз кололи її ще в семінарії, називаючи його «панич». Вона хотіла обороняти його, але не знаходила аргументів, та їй важко було самій собі брехати. Ні, вона мусить переконати його, перетягнути на інший шлях. Вона не занедбує ні однієї нагоди. Вона пише йому про це в листах, говорить при зустрічах.

— Твої діди — священники жили з селянина, вигодували твого батька й маму селянською кєрвавицею, а ти тепер не хочеш тих селян знати.

Йому неприємно слухати такі слова від неї. Удає перед нею, немов то він цікавиться громадськими справами в столиці, що селян не знає, але колись надолужить це.

Вона хоче вірити йому, але сумнів не дає спокою.

Коли діти вибіжать з гамом із школи, як ті бджоли з вулика, тоді в школі стає пусто, і по хмарних кутках самота з тугою беруться за руки і починають свій сонний, одноманітний танець.

Тоді Зофійка прагне крил, швидких, як думка, щоб полетіти до нього. Тоді дивиться кудись далеко широко одкритими очима. Їй хочеться бути разом з ним, чути живкі удари його серця, жар його молодого тіла та вогонь його цілунків на своїх устах.

Але його нема. На столі лежить тільки розкритий лист від нього, а з його рядків повіває холодом. Вона повертає свої очі на стіну, де висить його велика фотографія. Вона любить на неї дивитися, він такий чудовий на цій фотографії.

Вона дивиться на неї, як на приманчиву загадку, якої вона в останніх часах не може відгадати.

42.

Володко приїхав у гості до Зофійки. Вона не сподівалася його, він майже два тижні не писав їй нічого. З'явився ніби ненароком, саме тоді, коли закінчила лекцію і діти вибиралися додому. Вони обступили вчительку юрбою, засипають її безліччю запитань. У тій хвилині він станув на порозі. Діти, побачивши його, переривають своє лепетіння і нишком відходять від вчительки.

Зофійці жалко дітей, вона кличе їх до себе, але вони боком поглядають то на нього, то на вчительку і розгублюють зовсім свою сміливість.

Як лиш Володимир одійшов від порога, вони мерщій повтікали з кляси.

Він привітався, але Зофійка чує якусь штучність у його дотику і в його словах. Та вона хоче все це забути, бо рада з його приїзду.

Володимир весь час дуже детально обсервує Зофійку, її одяг, зачіску, її руки, найменший рух. Вона не подобається йому в буденному вигляді. Він порівнює її з міськими дівчатами, все елегантно одягненими, зачісаними за найновішою модою, напудрованими та напарфумованими, і приходиться до переконання, що вона не витримує їм конкуренції.

У него те враження, що вона щораз більше робиться селюшкою у зовнішньому вигляді й поведінні. Зофійка відчуває інстинктивно його думки, у неї переконання, немов то він нарешті приїхав без попередження, щоб застати її невідготованою.

Але його прибуття для неї настільки бажане, що вона скоро забуває ці пілозріння, іде з ним до своєї кімнати, береться жваво за готування імпровізованого обіду і весь час засипає його питаннями про місто, про знайомих тощо.

Після обіду Зофійка пропонує йому піти разом до читальні, де в четвертій годині мали відбутися загальні збори. Володко не має бажання йти туди. Він мусить о восьмій годині відїхати, а до залізниці доброї пів милі, та ще по осінній груді.

Але Зофійка не відступає від свого, вона хоче наблизити його до села.

— Встигнеш ще на залізницю, цікаво ж для тебе, мішуха, почути про селянські справи, про їхні болі.

Пішли. У читальні було вже трохи народу, дехто читав старі газети, дехто розмовляв з сусідом, а дехто сидів на лаві і позіхав зі скуки.

Коли Зофійка з Володком вийшли до читальні, селяни заметушилились. Зофійку вони знали добре, але той, що з нею прийшов у елегантному панському вбранні, був для них новиною і незвичайним гостем.

Молодий селянин, секретар читальні, у синьому військовому кабаті, просить сідати й підсуває їм два старенькі стільці.

Володимир почуває себе погано в цьому непривичному товаристві, а селяни обступають його і засипають безліччю запитань. Тим часом кімната заповнюється щораз більше, стає навіть тісно, але зборів не починають, бо не прийхав ще голова читальні, піп, що живе в близькому, сусідньому селі. Дехто з читальників вибігає на вулицю, визирає на шлях, і вертає з нічим до читальні.

— Десь певне єгомость поїхали до хворого, або може хто приніс хвору дитину хрестити і через це забарились,— каже місцевий дяк тоном людини досвідченої в таких справах.

Молодий секретар боїться, що люди можуть розійтися. Він думає над тим, яким би це способом зацікавити селян і просить Володимира розповісти про найновіші події в соймі,— про обструкцію українських послів. Селяни притакують, просять.

Володимир почуває себе в трагічному становищі. Він чув щось у Львові про обструкцію, але деталей її зовсім не знає. Він не читає зовсім газет. Він розгубився і тривожним поглядом дивиться на Зофійку.

Вона вмить орієнтується в ситуації, каже, що у Володимира негаразд з горлом, бере з-за стола газету, читає останні звідомлення про соймові події і в зв'язку з ними з'ясовує загальне становище.

Тим часом з'являється голова. Він дуже сердешно вітається з Зофійкою і з Володимиром, якого бачив не раз у Лучицьких, просить їх сідати побіч себе і відкриває збори.

Як Володимир пригадав, що йому пора збиратися в дорогу, було вже чверть на восьму. Він нашвидку прощається з головою і з селянами і виходить разом з Зофійкою.

Зофійка ледве встигає йти за ним. Вона дуже схвилю-

вана, їй ще й досі прикро, коли згадає становище Володка в читальні.

— І як це ти, студент університету, інтелігент, не в курсі найактуальніших наших справ? Таж той секретар читальні, він більше орієнтується в цій справі.

Володимирові неприємно про це слухати, він хмариться, хоче затерти прикре враження.

— Та на яке лихо мені потрібні ці газети? Кожна з них бреше на свій лад, а ви, селюхи, читаете їх, як євангелію. Теж не мав би роботи, ще газети передплатувати та читати. Мене політика не цікавить.

Але Зофійка не погоджується з ним, вона переконує його, що для культурної людини це конечно потрібно.

Володимирові надокучають її слова. Він не хоче признати їй рації, хоча чує, що вона вибиває йому ґрунт з-під ніг.

Щоб покінчити з цим, він прощається, бо йому треба швидко йти, а вона не може так скоро. Надворі вже стемніло, тільки східня частина неба вирізується яснішою плямою, знак, що незабаром мусить зійти місяць.

Володимир доходить вже до кінця села, але тут загордили йому дорогу собаки, непривичні до людей у чорному, не пускають дальше. Гавкають на все село, груду під собою рвуть. У Володимира нема чим оборонятися. Відбиває ногою шматки груды, кидає ними в собак, але цим роздратовує їх ще більше.

Мусить стати під плотом, обпертися об його спиною, щоб собаки не заскочили ззаду. Жде, може хто надійде і виручить з опалів, але на вулиці пусто.

Постояв деякий час під плотом і коли поглянув на годинника, було вже три чверті на восьму.

— Вже пізно, все одно не встигну, — і повернув назад у село.

Зофійка здивувалася, як увійшов у кімнату. Він розстроєний, звертає всю вину на неї, бо вона зовсім непотрібно затигнула його до читальні...

Становище неприємне, бо у неї нема де почувати, є лише одно ліжко. Йти до кого й просити, щоб прийняв на ніч — незручно. Вона знає, що зараз підуть різні поговірки.

Нема іншої ради, як пересідати разом ніч, а ранком піде до поїзду. Старається затерти взаємний неприємний настрій, готує вечерю, ставляє на стіл пляшку вина, що її передав батько, вгощає.

Дрібні неприємності забуваються скоро. Після вечері, вона сідає на ліжку, закутує від холоду ноги в одіяло, а він сідає поруч неї, обіймає, пригортає до себе.

Надворі тихо, тільки десь далеко гавкає собака. Місяць випливає широким колесом і встромлює випулені очі прямо у вікно.

Вона чує, як кров в його жилах стає щораз гарячішою. Від його грудей палає жаром, як від розтопленої печі. Їй здається, що вона ось-ось розтане, мов віск від тієї спеки.

З прижмуреними очима лежить в його обіймах, Вона боїться глянути в його очі, бо вони говорять жагучою мовою, пропалюють наскрізь. Раптом чує щось гаряче, як залізо просувається між її шиєю і вирізом блюзи. Воно сунеться щораз нижче, торкається верхків її дівочих грудей, пече, як грань, вп'ялюється, як хижий птах.

Гаряча струя заливає їй обличчя. Рівночасно щось солодке оп'яняюче розпливається по всіх нервах. А серце б'ється, виривається з грудей. Вона забуває все, лиш огненні, запашні квіти миготять перед затуленими очима.

Паде вниз. Він нахилив її, обіймає гарячіше. Вона дотикає вже головою до подушки. Пекельний жар б'є на неї. Її придавлює щось важке, як гора, і палюче, як пекло. Чує палаючі, нервові дотики на ногах все вище, вище.

Крикнула... Всю силу жаху й трепету дівочого серця чутно в тому крику.

Забирає всі сили, зривається, як ранений звір і прожогом кидається на двір. Біжить за хату, сідає на призьбі, скулюється в клубок, дрижить вся, а серце б'ється, хоче розбити груди в шматки.

Змерзла. Не може довше сидіти. Йде в'яло, хитається, йде несміливо до своєї кімнати.

Одкриває притулені двері, в хаті пусто. Дивиться на всі боки — нема нікого. Куди він дівся? Зачиняє на гачок двері, біжить до ліжка, припадає до нього і трясеться від розпачливого схлипування.

43.

В «Штебірному товаристві» помітно небезпечну хворобу. Як воно не змагалось вдержати індіферентність в національних справах поміж своїми членами, непорозуміння ці непомітно доходять і сюди і набирають зовсім виразних форм, головню тоді, коли хміль розпалював нерви, коли пусті голови наповнювались п'яною буйністю.

А в склад товариства входили два «русини», декілька сполучених євреїв і, головню, поляки.

Але «боювка» вміла й сюди дібратися, мобілізуючи всі шовіністичні сили. Вже декілька разів на зібраннях приходило до непорозумінь поміж окремими групами, і лише з трудом вдавалося привернути порядок. Один з членів поставив був пропозицію про ліквідацію товариства, яко негідного в сучасних обставинах, заявляючи бундючно, що він виходить з нього.

Його одноголосно виключено, але на найближче засідання прислало ще двоє повідомлення, що виходять з членів, а через декілька днів знову двоє.

Рада товариства бачить загрозу. Вона всіми способами намагається затерти неприємне враження, улаштовує частіше засідання «з дамами».

Щоб зміцнити дисципліну, товариство улаштовує ювілей піврічного існування. Як місце для святкування вибирають найкращий ресторан «Седесія». Члени гарячково приготуються до свята. Збирають сороміцькі пісні, підготовляють масні промови, запрошують веселих дівчат.

Приходять всі в фраках, з китицями білих квітів. Окрема кімната, блищать головки пляшок, дзвенить скло. Студенти намагаються один одного перевищити гумором і дотепом. Хтось висвистує, наче соловейко. Його обступили дівчата і плещуть в долоні. Співають найновіші куплети, підтасовуючи двозначні слова. П'ють тост за тостом. За старшину, за автора статуту, за окремих дівчат. В кімнаті щораз гамірливіше, температура скаче вгору.

Хтось звертає розмову на голосну в той час подію: хтось обмазав уночі пам'ятник Міцкевича дьогтем.

Настрій в одну мить змінюється, наче морозним вітром повіяло. На деяких обличчях виразно засіла лють і злоба.

— То дзело гайдамадких ронк, то тільки оні! — кричить зачервонілий молодик.

— Певне, же то оні, ці хамі! — підхоплює дехто.

— Звідки така певність? — заперечує Володимир. — Може це зробили звичайні батяри?

— Це вже безличність таке говорити. Масти «русина» медом, а він смердить гноєм! — кидає обурено той сам молодик.

Володимир зривається з місця. Він хватає шклянку з стола й замахується. Хтось ловить його за руку і вириває шклянку. Молодик підбігає до нього з затисненими кулаками:

— Ти, свине руська!

Він наступає щораз ближче, з кута кричить хтось:

— Вітек, паль го!¹

Молодик вимахує кулаками Володимирові перед самим носом. Старшина кричить:

— Колеги, прошу заспокоїтись!

Володимир відштовхує влізливого молодика від себе. У тій хвилі товариш молодика, що стояв збоку, вдаряє Володимира в лице і додає:

— Ти, гайдамако, тримай руки при собі!

Володимир ловить пляшку зі столу й кидає в противника, але він встигає відхилитися і пляшка паде з тріском на підлогу.

В кімнаті дикий, п'яний крик. Одні втихомирюють, другі під'юджують, п'яна лайка змішується з погрозами. Володимир, блідий, як стіна, біжить до дверей, повертається ще раз і кричить:

— Батяри, свині!

Щезає за дверима.

Того вечора зліквідовано товариство. Його члени, за винятком двох «русинів», одностайно переходять до «боювки».

З того часу Володимир почав рахувати себе українським патріотом, бо постраждав намацально за свої національні почуття.

VII.

44.

З міського театру опівночі висипається на вулицю нарід тучею. В ясному світлі електричних ламп униз сходами котиться чорна маса, між якою кольорові шовкові шарфи жінок квітуть маками. Перед цієї маси розчленюється на всі боки, як струя води, що вдаряє в прибережний граніт.

Святочний настрій, який помітно було ще на порозі театру, на вулиці змішується з брудною гамірливою буденщиною і поринає в ній, як криштал, кинутий у багно. Велике свято, поклін народньому генієві, закінчено. Концерт вийшов на славу. А тепер кому куди дорога. З маси відділяється двоє молодих людей, він кличе візника, кричить:— На залізницю! — Сідають, і стара коняка рушила, клапаючи погано прибитими підковами по бруку.

¹ Дай йому. *Прим. авт.*

Їдуть мовчки. Дівчина всуває свою руку під його руку й притуляється тісніше.

— Шкода, що мусиш вертати. Так давно не бачились. Ти не знаєш, як я весь той час скучав за тобою.

— А я... — шепоче вона з зідханням. — Я так чекала сьогоднішнього дня... З того часу, як ти написав, щоб я приїхала, я не дні, я години рахувала. Знаєш, скучно самій на селі. Думала, що може дістану відпустку на кілька день і залишуся тут трохи, але випросилася лише на один день.

— Як тобі, Зофійко, подобалося сьогодні? Вдоволена? Вона дужче притуляється до його.

— Авжеж. Коли б тільки те, що тебе побачила, Володку. А тут ще концерт, вдалий концерт, тьма народу, святочний настрій, одушевлення. Ти, Володку, не відчуваєш цього всього так сильно, як я... Ти весь час тут, у місті...

В її голосі чути, тиху жалібну ноту.

— Бачиш, моя праця на селі має два зовсім відмінні боки: з одного — праця з дітьми, слідкування за їхнім розвитком, — вона цікава, а з другого боку — обставини, серед яких приходиться проводити цю роботу, такі важкі, головню для дівчини. Брак товариства, самотність, нема з ким обміняти думками, відсвіжити серце, нагріти товариським теплом. Ти не знаєш, дорогий, як я там в такі хвили скучаю за тобою. Я вся розпливаюся в безмежній тузі, у тихому сумі. В такі хвилини я наче перестаю існувати, забуваю про себе, моє тіло залишається пuste, як останок порожньої лялечки, з якої вилетів мотиль, і буваю вся у споминах, біля тебе, мій дорогий.

Він правою рукою обіймає її стан, притягає до себе. Мовчать. Стара повозка з гуркотом перескакує з каменя на камінь. По обох боках слабо освітленої вулиці снується нарід. Вулиця підіймається вгору. Коняка щораз повільніше кладає підковами, а потім йде зовсім поволі.

— Коли ж ми знову побачимось, Володку? — перериває вона мовчанку.

— Сам не знаю. Я тепер, мов Геракл на розпутті. Не знаю, що з собою зробити, куди кинутися. Ще гірше становище, ніж по maturі. Закінчив університет, склав третій правничий іспит і куди тепер? Це ж момент, що рішає на все життя. До великодня я в кожному разі залишуся у Львові, подумаю, пораджуся. Від цього, Зофійко, залежить наше майбутнє.

Вона зідхає глибоко й дивиться з любов'ю в його очі,

а він підносить її руку до вуст, цілує. Але вона в його цілунку не чує давнього палу. Вуста його такі холодні.

— А може ти, Зофійко, маєш які бажання, може порадиш мені що?

— Я? Ні, я не хочу нічого радити. Ти найкраще сам знаєш свою силу, свої бажання. Рішай сам. Твоє вдоволення і щастя будуть заєдно й моїми. Я тільки одного бажала б...

Її голос дрижить, м'якне від здержаних сліз.

— Вибирай якусь таку роботу, щоб ми в короткому часі могли покласти край нашій розлуці. Вона вже так невисказано довго тягнеться. Вже шість років. Подумай тільки, коханий, вже цілих шість років, таких довгих, повних туги і надій.

— І солодкої любови, — додає він, але голос його слів без ясного згуку, без гарячої печаті налятого коханням серця.

— Ти знаєш, Володку. Я не чую в собі більше сили. А не раз обгортають такі чорні думки, як той ворон, що осінню на стерню припадає. Може бути, що це праця так мої нерви роз'їдає.

У неї з очей котяться дві великі каплі і роблять на обличчю холодні стежки.

Він знову підносить її руку й цілує.

Доїжджають до мети. Перед ними впоперек дороги ясніє ярким, електричним світлом залізничний двірць.

Висідають покvapно, підіймаються вгору по широких, кам'яних сходах. Часу залишилося небагато — десять хвилин. Володимир біжить до одної з кас, купує білета для Зофійки і для себе перонний, і швидко прямують до вихідного коридору. Він бере її під руку. На пероні стоїть довгий ряд вагонів. Десь глухо сишить паротяг. Вони вже перед вагоном. Прощаються. Цілує її дрібну, холодну руку. Вона стає на сідці, вже на дверях вагона й повертається ще раз до нього.

— Отже до побачення на великдень. Напиши, коли приїдеш. Буду дожидати тебе на залізниці. До побачення!

Киває легко головою, в очах скритий жаль.

— До побачення! — киває він.

Вона зникає у вагоні. Володимир, не дожидаючи від'їзду поїзда, відходить.

Пізній час, трамваїв уже нема. Він іде пішки до міста, рахуючись із станом своєї каси. Перед ним безконечно довгими коридорами простягаються слабо освітлені вулиці. Вони такі таємничі, як життєві шляхи, затьмарені непев-

ною майбутністю. Довгі тіні лежать у різних напрямках, а глибоко врізані входові брами чорніють, мов гирла печер.

Володимир у дивному настрою. Якось так рівнодушно, байдуже. Зофійка від'їхала, ну й добре. Він виповнив товариський обов'язок, провів на залізницю. Така звичайна річ. Добре, що вже поїхала, він вільний, може собою розпоряджати, як захоче.

Зофійка... Колись це слово електризувало його, будило рої мрій, гарячих прагнень, розбурхувало молоду кров, як бойовий клич, воно робило його дужим, сміливим, буйним до безтями, а сьогодні воно таке звичайне, бліде.

Час стер з нього всю красу, весь чар, як позолітку. Нема нічого вже цікавого. Він знає її наскрізь. У неї нема вже ні одного куточка, ні одної клітинки, якої він не знав би, не провірив, не розглянув, не дігкнувся щупальцями чи то пальців, чи почуванням. Нема вже нічого незнаного. Для майбутнього спільного життя не лишається вже нічого цікавого, хіба звичайний інстинкт.

І вона має бути для нього жінкою на все життя. Чи вони обоє, з'єднані подружним вузлом, мають спільно тягнути сім'йову тачку, повну каміння і всякого тягара, так довго, поки життя не дозволить їм перемінити ці чотири рухомі дошки на інші чотири нерухомі?

Володимир потрясає заперечуючо головою. Цього не може бути! Що вона мені дасть? Спокій, теплу страву, купку дітей, недостаток, винесений з попівської сгріхи, покору, плазування у злиднях урядничих, клопіт з щоденними потребами, борги й борги без кінця.

І це така мрія, таке щастя, якого він стільки літ добивається?

Порівнює її, скромну, тиху, просту як село, з тим блиском, шумом, елагантністю дівчат, що сьогодні на кожному кроці здивав у театрі. З такими жінками можна кинутися у вир життя. А це — село і ще раз село...

Володимир щораз твердіше приходить до переконання, що він зробив дурницю, що замкнув сам перед собою все велике, достойне, що поставив сам себе на мертвій точці звичайніського хлібоїда.

«Чи вирвуся я колись із цього пуга?»

Він іде швидким кроком, вибиває черевиками чіткі удари по тротуарі.

«Ні, я мушу вирватись, я не хочу триматися закутин, повних тіней. Ні, я хочу йти вгору, я мушу йти, нехай діється, що хоче».

Володимир заходить до «Народньої Гостиниці». З того часу як вийшов з «товариства», він звичайно буває вечорами тут. Він хоче бути патріотом, і бажання це в нього тим твердше, скільки разів пригадується полічник.

На сходах, що ведуть на другий поверх, повно народу, один одному на п'яти наступає. У роздягальні всі вішалки ламаються від верхнього одягу.

Володимир підходить до знайомого вартового, передає йому пальто й капелюха. Пробивається в залю. Стоїть над морем голів. Заля битком набита, всі столи зайняті, нема клаптика вільного. По великій залі з одшого кінця до другого котиться веселий гамір, голосний шум. Кельнери не мають куди протиснутися, несуть високо понад головами гостей підноси, закладені тарілками, шклянками та пляшками. При довгому столі на почесному місці лідери галицької України, стовпи її. Все в фраках. З ними поруч дружини, чепурні доні. Праворуч і ліворуч вся українська сметанка столичного міста, далше провінція. Чоловічий чорний одяг топиться у квітчастій масі жіночих строїв. Як коли б хто повними пригорщами розкинув різнокольорові квіти. Гамір, сміх дужчає.

Володимир протискається поміж столами, кидає поглядом на всі боки, де примоститись би. Він знає місце, знає постійних гостей. Йде на сам кінець. Минає групу, що різко відтінюється від загалу. Тут шабьону не видно, тут кожний оригінальний. Один, з довгим краватом і з ще довшими кучерями, чоло крутими скибами захвилювалося, зсунулось на очі, на ніс. Другий—блідий з нещасним обличчям вічно переслідуваної, дикої кози. У третього на перенісся зморшки Зевеса Олімпійського, а очі блискають божевільним вогнем. А інший закам'янілий, як стовп, із спокійними, математично вирахуваними рухами. Гурток оригінальних типів, — молодий український Парнас.

Володимир бачить далше групу добрих знайомих. Це нове його товариство, що любить його за його щедрість. Вони вже побачили його, всміхаються, кличуть до себе кивками голів. Він протискається дужче, добирається до них, вітається.

— Що ж, Цуцик, настоячки будеш весь вечір?

— Ні, не маю найменшого бажання. Я думаю, Псубрат, що ти поділишся зі мною твоїм кріслом.

— Я не альтруїст, ти знаєш. Сьогодні кожний сантиметр йде по п'ять корон.

— По п'ять корон? Дорого, Псубрат.

— На цвинтарі дешевше продають. Але знаєш, що, як ти платиш туру, я тобі дістану крісло.

— Дістанеш, звідки?

— Звідки! піду до господаря до кімнати, або з-під грубої Лізи, що в буфеті сидить, заберу. Це вже моя справа.

— Ти знаєш, Пуцик, що він тут більше домашній, чим дома.

— Ну, що, згода?

— Згода, Псубрат, давай крісло!

Володимир сідає на його крісло, а Псубрат щезає в товпі. Через деякий час він вертає і несе в руді високо крісло. Десятки з заздністю дивляться на цей цінний здобуток. Товариство біля столика зсувається тісно, роблять місце ще для одного крісла.

Товариство веселе. Вони встигли досі вже дещо ковтнути. Сміх, гострі дотепи, дзенькіт шклянок, все це змішується у галасливу, хаотичну музику. Сусід клепає Володимира рукою по плечах, підморгує йому й жартує.

— А що, Пуцик, Дульцінею відпровадив? Бачили, бачили. Де ти її витріснув? Молодець хлопець. Дівчину в обійми Морфея, а сам хоч до полудня гуляй. Гірка біда возитися з тими бабами.

Володимир нерадо слухав цих слів. В них є щось кусливого, щось їдкового. В його сумлінні колючки. Він не реагує зовсім. Намагається триматися з тактом, поважно. Знає, що тут сотні очей з усіх боків та ще молодих, гарних. Хочє виявити себе гідно. Для веселощів вистачить ще часу, коли ця вся менажерія розійдеться. Тоді хлопцям доволі ще буде часу і місця.

Він кидає очима, як шуліка на всі боки за гарними обличчями. Замовляє питво для всіх. Веселий гамір нагріває кров. Чує, що в жилах пливе вона скоріше, палкіше. Підносить вище голову, випростовується. Певність себе, пуста гординя значуче випинає обличчя. Він знає собі ціну у дівчат і певний, що, коли б він тепер пішов уздовж залі і підійшов до дівчини, яка найкраще йому припала б до вподоби, та сказав: будь моєю — ні одна з них не відмовила б йому, людині з трьома державними іспитами, з гарним виглядом, перед яким усі життєві шляхи стоять отвором.

Купує у дівчини, що продає квіти, напіврозвинений

пу'янок білої рожі, втикає в дірку смокінга і сидить бундючно з широко випненими грудьми.

Кельнер приносить питво, товариство заворушилось, хватає чарки, цокаються.

У той час із центра, де сиділи стовпи народу, загомонів тонко удар в шклянку, раз, другий. Зала затихла, чутно було десь протяжне: тссс... —, що сухим листом покотилося на другий кінець. Гам затихає, усі погляди зосередилися в центрі. З крісла піднімається голова народньої ради, д-р Липницький в цілій своїй величі, з надутим виглядом ватажка. Його голова, перехилена крихітку набік, очі, захищені за золотим цвікером, встромлені в стелю зали, сивіючі вуса зливаються з щетинястою, круглою борідкою.

Він, як співак на сцені, випинає груди й гомонить грімко:

— Український народе!

На залі німо. Ні руху.

— Український народе! — гомонить ще голосніше, — сьогодні ми відсвяткували пам'ять нашого незабутнього генія Тараса.

Слова летять гураганом понад головами гостей. Промовець тримає весь час голову повернену трохи ліворуч і ніби поза плечі кидає окремі слова. Про Шевченка згадує лише декількома словами, а потім виливає цілі потоки шумних, беззмістовних фраз, в яких намагається передати шлях розвитку народньої організації в Галичині, її ріст і успіхи, перетикаючи тут і там поміж ці фрази уривки з творів Тараса. Промовець не забуває згадати про великі зусилля відомих патріотів, про їхнє палке бажання служити народнім інтересам, згоріти на народньому жертвеннику для народнього добра.

Промову закінчує словами: «Слава не поляже, не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда, і чиї ми діти».

Буря оплесків загриміла на залі, їм нема впину. Хоче втихнути і зараз же підіймається ще дужчим гомоном.

Бесідник поважно, з нахмареними клапатими бровами кланяється направо й наліво і маєстатично сідає на своє місце.

Після цього справжній реторичний шал нападає на патріотів. Кожний, хто не рахує себе п'ятим колесом у народній колісниці, вважає за свій святий, патріотичний обов'язок сказати «декілька слів».

Настає справжнє божевілля, не висловлена мука. Цих «декілька слів» тягнуться звичайно в безконечність,

в кострубатій, гикавій формі, без усякого змісту. Нерви з трудом витримують ці тортури. Більш нервові припадають до чарок і втоплюють свою нетерпеливість на їзньому дні. При столі, де сидить Володимир, робиться помітно гамірливіше. Гості при сусідніх столах звертають у той бік свої погляди.

Володимирів сусіда стискає йому руку повище ліктя і нетверезим голосом кричить над самим вухом:

— Цуцик, говори! — Дивись, усі говорили — і стовпи, і більші патріоти й менші, і зовсім паршивенькі, і адвокати, і професори, і пони, і пани, і підпанки, а молодь мовчить. Пали від молоді.

Товариші притакують. Володимир відпекується.

— Що ти у скромність кидаєшся, як дівка перед сватами? Та чорт їх бери. Виговорили старі сім кіп січки, а ти восьму половини. Де наше не пропадало! Треба їм носа втерти. Цуцик, бігме, говори.

— Та відчепіться від мене, я ніколи не промовляв.

— Попробуй, це гроші не коштують.

— А як зрию?

— Тоді за штраф платиш одну туру, і більше тобі нічого не станеться.

— А як будеш добре говорити, — додає Псубрат, — то теж заплатиш, бо буде за що.

— Говори, говори! — штовхають з усіх боків.

— Та дайте, до чорта, хоч крихітку подумати, — погоджується Володимир.

— Нехай вже діється, що хоче.

— А ти так зразу почав би. Даємо тобі десять хвилин.

Псубрат витягає годинника й кладе Володимирові перед носом.

При столі на деякий час втихає, дехто тягне пільзнера з бомби.

— Вже десять хвилин, я б'ю ножом у «бомбу», — говорить другий сусіда.

— Мовчи! — сердиться Володимир і копає під столом надокучливого товариша.

— Ще кілька хвилин дайте.

Сусід від такого переконливого аргументу дійсно замовкає і терпеливо поглядає на стрілку годинника.

— Вже, — дзвони! — каже рішуче Володимир.

Сусід з такою силою вдарає ножом по склянці, що на склі вирізується ясний шрам, вигнутий як молодий місяць.

Він ще декілька разів б'є по склянці, але з другого

боку. На залі втикає гамір. Володимир встає, стягає брови, починає певно, говорить сильним, металічним голосом, що по безконечній серії гикань та сгогонянь передбесідників зовсім приємно торкає вуха слухачів. Він орудує, як і інші, високопарними фразами без серйозного змісту і закінчує промову з патосом:

«Обов'язком молоді стати крицевим щитом наших народніх борців. Молодь повинна напружити тисячні очі своєї палкої, непорочної душі, щоб заздалегідь остерегти загал наш перед наступаючим ворогом, щоб вишукати певний шлях до кращого майбутнього. Треба молоді кріпити свої сили і з непоборимою відвагою йти вперто вперед. Ми своїми юними руками мусимо знищити, мусимо стерти в порох той терновий вінок, що його важка судьба вбила в скроню нашого народу. По наших трупах нехай наш нарід дійде до кінця своїх столітніх прямувань — до своєї державности, до волі і гаразду».

Одески гомонять неменше рясно, як після першої промови. Сотні очей, головню гарних дівочих, дивляться на молодого промовця. А його обличчя горить маком від хвилювання.

Товариші гратуюють, а Псубрат б'є рукою по плечах і гомонить:

— Браво, Цудик, браво!.. Плагаш дві тури пільзнера... За таку промову варто заплатити дві тури.

На цій промові закінчується суєт патріотичних почувань. В ньому не приймає лиш участі молодий Парнас. Його члени сидять мовчки, а на їхніх чолах піднебесні думки. Перед очима перлигся в чарках поетичний трунок — вино, правда, дешевеньке. Вони від часу до часу кидають погіршливий погляд на крикливу, ненаїсну товпу, і в їхніх очах виразно можна вичитаги слова Горація: «*Odi profanum vulgus et arceo*»¹.

Але Горацієві затикає рота всемогутній Бакх. Він взагалі перемагає всі непрактичні міркування, патріотичні настрої і струями розливає п'яний нектар у сотні чарок і шклянк. Випнувши ситого, обвислого живота, він котиться, з їдко вискаленими зубами, від одного кінця залі до другого і розвалює своє м'ясизо за столами. Атмосфера робиться душна. Чоловіки робляться живі, балакливі, крикливі, встрявають в безконечні дискусії. А жіноцтво робиться мрійливе, солодко усміхнене, з блискучими очима, з гаря-

¹ «Ненавиджу підлу юрбу й дивлюсь з погордою на неї». *Прим. авт.*

чою кров'ю і липкими губами. Діткни сірником — певно загориться.

А Володимир у сьомому небі. Він вдоволений з себе. В серці виринає невиразне ще почуття, що попав на властивий шлях. Сюди треба йти, шляхом брехні, шляхом слави. Він вдячний тепер товаришам, що вони наштоткнули його на цей вчинок. Він каже кельнерові принести ще туру пільзнера.

Через деякий час з-за головного стола виходить дівчина. Вона не красавиця, але симетричність і елегантність дають їй велику притягаючу силу. Вона пробирається поміж столами і наближається до Володимироваго товариства.

— Пане Товарницький!

Володимир схоплюється на рівні ноги, стоїть з уклінним виглядом.

— Чим можу служити? — питає, схиляючи низько голову.

— Я маю до вас просьбу. Мені доручено на сьогоднішньому комерсі¹ продавати квитки на фонд будови нашого театру. До вас прохання, бути мені допомічним у цій справі.

— З найбільшою приємністю, — заявляє Володимир і кланяється вдруге.

Це ж стоїть перед ним дочка голови народньої ради, першого українського стовпа. Навіть п'яненські товариші притихли і з респектом поглядають на дівчину.

Панну Олю Володимир мав уже приємність бачити на співочих пробах «Бояна», але це знайомство далеке. Він не раз поглядав на неї, як на ласий шматок, але не вистачало відваги підійти ближче. Вона була для нього тільки мрією. А сьогодні вона стоїть перед ним, просить іти поруч.

Виходить з барикад крісел, а серце б'є живіше. Він бачить перед собою не лиш елегантну дівчину, але й над її головою обличчя батька з нахмареними бровами над золотим цвікером, сивіючі вуса, що зливаються з щетинястою круглою борідкою, бачить перехилену його набік голову, повернену трохи наліво, і наче чує, як з його широко відкритих вуст летить гомінке з п'яним привітком: «Український народ!»

— Дуже радо, прошу дуже, — ще раз заявляє Володимир,

¹ Вечірка. Прим. авт.

бере від неї коробку, призначену для збирання грошей і йде за нею.

Псубрат штовхає сусіду, крутить головою і бурмоче:
— Воно щось буде...

Оля і Володимир ходять від стіла до стола. Вона відриває листки з бльочка, передає жертвуючим і на корінцях записує суму, а він збирає гроші. Датки сипляться гоїно, коробка все важча й важча.

Дорогу загороджують кельнери, обвантажені питвом і закусками. Вони розкладають їх на одному з столів біля проходу.

Оля й Володимир мусять пристанути, підіждати, поки звільниться прохід.

— Вам, пане Товарницький, належитьсь правдиве признання за вашу прекрасну промову, — починає вона і дивиться на нього тепло.

— І цьому, мабуть, повинен завдячувати те, що маю приємність бути в цій хвили вашим помічником. Я не знаю, якою була моя промова, але знаю, що нагорода за неї велика.

— Тільки без зайвих компліментів. — Вона посміхається і вахлярем обмахує розігріте обличчя. За кожним махом її кручені лоқони хитаються, як трава від буйного вітру.

— Я вважаю, що для кожного буде приємністю мати поруч себе людину з вашими переконаннями і з таким ораторським хистом. Ви, пане Товарницький, повинні рішуче використати цей дар.

— Я ніколи про це і не думав, це якось так випадково вийшло, — говорить він з удаваною скромністю. — Признаюся вам щиро, панно Олю, що я сьогодні перший раз промовляв перед більшою аудиторією.

— Тим краще. Що ж буде тоді, коли ви частіше промовлятимете до народу? Вашим голосом ви опануєте цілком слухачів, ваша воля стане їхньою волею.

— До цього, мабуть, не прийде... — він знову скромно. — Я не знаю, чи моє майбутнє заняття дозволить мені на це. Я тепер наче на роздоріжжі. Я сьогодні в тому трудному моменті, коли приходитьсь мені вибрати звання. Сам не знаю, на що рішитися.

— На мою думку, — заявляє авторитетно вона, — ви повинні вибрати собі такий фах, щоб мати і час, і вільну руку для народньої діяльності. Вам з вашим даром мови треба рішуче йти на адвокатуру.

— Дякую сердешно за пораду. Я вірю в її щирість і

бажав би, щоб ви стали для мене Сівіллою. Я погоджуюся вповні з вами, що служити народові — це перший і святий обов'язок.

Прохід звільняється, вони йдуть даліше. Гроші з дзенькотом падають у коробку, і Володимирові здається, що вони повторяють слова дорогої дівчини: «Для народу, для народу».

Слухає цього дзенькоту з любов'ю і мріє про славне майбутнє. Йому здається, що перед ним весь український нарід, а він збирає їхні патріотичні почування в цю коробку, що одержав з її рук. Узброєний таким переможним оружжям, він підійметься високо-високо, а разом з ним і вона — його Сівілла.

46.

У вагоні, в жіночому відділі, близько дверей лавка на два місця. Тут наміщується Зофійка. В купе ще декілька жінок різного вигляду. Зофійка спирає голову в куток вагона, заплющує очі, наче дрімає. Але мрії не допускають сну. Перед очима в неї Володко, її коханий, дорогий. Велика зала міського театру, тисячі людей. На сцені хор «Бояна». Вона шукає його. Бачить... За кольоровим живописом дівчат-співачок видно чітко його гарну голову з елегантно розчесаними кучерями. Серед десятків голосів вона виразно чує його металічний баритон. Вона горда із-за його, її груди хвилюють бистро. Це ж її Володко. Вона вслухується в кожний тон, в кожне слово, що летить з його вуст, а молоді крила її палких почувань підіймаються високо.

Це такий розкішний момент. Вона хоче вдержати летні мрії, прикувати їх на тому образі. Але думки не слухаються, вони біжать, рвуться вперед, насувають нові образи.

Настрій Зофійки помалу опускається, холодніє. Вона згадує його невиразне відношення до неї з самого початку, як вона лиш приїхала на концерт. Він сьогодні не радів так її приїздом, як колись. Бувало пригорне міцно, обсипле палкими цілунками руки, обличчя, волосся на голові. Тоді вона забувала все, пила розкішний напиток кохання, пила до самого дна, але золота чаша знову наповнювалася ще палкішим, ще солодшим пуриуровим напитком, що зливав губи і огненным струмком гуркотів у найглибші закутки серця. Не було впину спразі, бо джерело, з якого вона пила цей напиток, було для неї таке дороге й со-

лодке, що бажала втопитися в ньому і розтанути, як сніговий платок, що забреде в зелений травень, і пухкий, білий впаде в теплі хвилі воркотливого струмка.

Вона дома так тужила, так гаряче прагнула таких хвилин. Їдучи, так мріяла про них. Але сьогодні їх зовсім не було. Якийсь холод вона вже раніш помічала. Вона не може пригадати, відколи це почалося. Якось так непомітно, як вечірня мряка приходить.

А тепер вона вертає з оббитими крилами своїх мрій, свого палкого кохання. Вона не може збагнути причини. Вона весь час така сама. Сила її почувань не лише не зменшилася, навпаки, здужіла, зробилася ще палкіша, ще чуткіша.

Тому так глибоко вона відчуває зміну, що сталася з його боку.

Думки кам'яніють, щось міцно стискає за глотку. Голова схиляється вниз. Затулює міцніше очі, щоб не випустити з них пекучої сльози перед чужими людьми.

А потяг жене, мов скажений, розбиває повітря сталевими грудьми. Сипить, гуде, розпускає довгу вогненну гриву і пливе, мов розтоплена струя посеред темряви дрімучих піль.

Зофійка зривається. Зараз зупинка, їй треба висідати. Поправляє на голові білу вовняну шапку, застібає пальто і виходить швидко.

Станція за селом. На залізничому шляху світяться дві нафтові лампи. Вони такі тьмаві, що урядовець в червоній шапці і служник виглядають, як дві невиразні плями. Їх можна б зовсім не зауважити, коли б не оливні ліхтарні в руках.

Зофійка перебігає скоро через шини, на перон і прямує на другий бік, де стоять звичайно підводи. Але тут пусто. Неприємне здивування. Що сталося? Вона замовила підводу, сказала, коли приїде. Невже забув?

Вертає до чекальні і думає ждати, аж розвидниться. Тоді піде пішки. Боїться холоду в чекальні, а у неї нема нічого теплого.

Чутно гуркіт воза. Зофійка йде скоро надвір. Підвода станула, з воза зіскакує селянин.

— Це ви, пані вчителько?

Він іде напроти неї і гукає підковами по брукованому хіднику.

— Я. Чого ви, Андрію, спізналися? Я збиралася вже тут почувати.

— Треба б мене вибити... Я, знаєте, ще вчора ввечером приготував воза, упряж і сидження зробив, щоб потім тільки запрягти коні і гайда. І все ж крихітку спізнився. Знаєте, сон як звалить хлопа, тв його важко піднести, як старого дуба.

Воркотить і йде позаду Зофійки широким, твердим кроком.

А вона добралася до воза, вилізла, сіла на м'якому сидженні з сіна і закутувалася в теплу гуню, замотувала ноги теплим пледом.

— Махайте, Андрію, скоріше, бо я страх спати хочу.

Андрій ймився обома руками за передню ручицю, став одною ногою на колодку від колеса і важко вилабудався на воза. Відкрутив віжки, обмотані довкола ручиці, махнув батогом, і кований віз загуркотів по весняній груді; а гомін стелився широко по полю.

До села—доброї пів милі. По обох боках дороги чорними, розпливчатими плямами бовдуріють дерева. Дожидають, коли весна теплим дотиком життєдайних рук покличе їх знову до життя і замаїть зеленим листям.

Їхня дрімота морить і людину, і повіки у Зофійки робляться важкі, як оливо. Вона насилу підіймає їх на хвилину вгору, але вони знову падають вниз.

Тільки гуркіт воза не дає здрігнути.

Підвода стає перед школою, вона вилізла з воза і скоро біжить у кімнату. Засвічує дрижачими руками лампу.

Як перший блиск упав на стіни, вона побачила його велику фотографію. Висить на середині в гарній широкій рамі.

Такий гарний, молодий, коханий. Зофійка прикувала погляд до цієї фотографії, стоїть закам'яніла. Непомітно великі, сині очі робляться вогкі. Вона втомлена, але не думає про сон. Сідає мовчки біля стола і весь час не зводить з нього очей. Потім одсуває ящика, бере листовий папір і пише скоро, нервово:

«Дорогий!

Серце моє неспокійне. Воно дрижить, як пожовклий лист осики, що за хвилину має впасти в осіннє болото. Невже для його минуло розкішне літо гарячого кохання? Воно ще таке молоде, свіже, повне сили. Йому лише розквітати б пурпуровим, як кров, квітом. Чого це так, мій коханий, мій раю? Чому осінній холод твоєї душі морозить моє гаряче серце? Невже я перестала бути для тебе

тим, чим була такі довгі літа? Невже ти починаєш проходити мимо мене, хочеш бути чужий, байдужий?

Ні, цього не може бути... Це може не дійсність, може це уява моїх надірваних нервів... Я не знаю... Я знаю одно, що серце моє неспокійне, я знаю, що воно виривається з грудей, як зловлена птаха з рук, і мчить до тебе, коханий, прийми його, прийми ласкаво, пригорни до свого гарячого колись серця. Заспокой його своєю ласкою, як малу скалічену дитину. Будь з ним добрий, будь ширий, бо воно страждає із-за тебе.

Так, ти знаєш добре, як воно мучиться.

Все твоя Зофіяка».

Зкладає листа, ховає в коверту.

Роздягається, гасить світло, лягає на ліжку й накривається ковдрою з головою.

А з кутів з темряви тихенько висувається сон і все ближче і ближче підкрадається до неї.

47.

Надворі сонце вже давно забралося до звичайної праці. З його кузні вливається відблиск вогню на стіни Володиморової кімнати.

Він спить неспокійно. Йому сниться, що він разом з Олею йде по широкому полі. Скрізь працює нарід. Він низьким поклоном вітає молоду пару. Дорога підіймається вгору. Виходить на великий горб. Чим вище, тим більша краса. Килими квітів стеляться під ногами, а вони підіймаються ще вище. З самого верху б'є золотою зорею. Їх зустрічають люди в святочних одягах, з відкритими головами. Вони вітають втішно молоду пару, беруть на руки, несуть високо над головами і саджають на золотому престолі.

— Корону, корону дайте! — гомонить хтось.

Раптом надлітають чорні хмари, йому темніє в очах. Під престолом робиться провалля і він падає в нього все глибше і глибше. Ось-ось гепне на дно і розскочиться мазюкою.

Зривається зі сну. Оdkриває широко очі.

Якийсь дурний сон! Чорт з ним! Сплюває. Ви-скакує з ліжка, дивиться на годинника і крутить головою, потім одягається швидко. Збігає по сходах униз, виходить на вулицю і йде до найближчої молочарні на сніданок.

П'є каву з булкою й укладає плян, до кого з місцевих адвокатів йому піти, може вдасться дістати посаду.

Додому вертає Володимир аж під вечір з товаришем. Сідає на софі й витягає втомлені ноги.

— Після праці, приємний відпочинок, — жартує.

— Нехай це чорт бере таку працю. Половину міста сходив.

— Алеж з успіхом. З тебе могорич. Не можна не піляти першої посади.

— Піляти треба, з цим я теж погоджуюся і я задоволений, що знайшов. Це вже перший крок до поважного життя. Але з такою платнею далеко не потягнеш.

— Скільки він тобі дає?

— Дев'ятдесят корон.

— Дев'ятдесят? Маловато. Треба було поторгуватись. Ти певно затулив рота і вдавав великого джентлмена?

— Помиляєшся. Я довго з ним морочився, але годі було більше витиснути. Каже, що кандидатам з практикою платять тут максимум 100 до 120 корон. А я початковець. Ти ж знаєш, скільки тут юристів, і нікому не хочеться їхати на провінцію. Воліє за півдарма працювати, чим рушити зі Львова. А шефи використовують це. Біда. Як за такі гроші прожити?

— Ну, Цудик, ти вже не бери собі цього так дуже до серця. У тебе є ще якісь побічні субсидії.

— Були, — заявляє не без жалю Володимир. — Але вуйко дає мені до розуміння, що мені пора вже перейти на власний хліб, а...

Він не договорує до кінця. Що йому говорити про Лучицького? Відмовитися він покищо не може. Зрештою він все ще лічиться нареченим Зофійки. Як юрист, він розуміє, що правна підстава ще залишилася, а коли вона існує, є всі дані для того, щоб на ній базувати свої претенсії. А потім якось воно буде. Як стане адвокатом колись, може повернути, хоча б з відсотками.

— А може краще було піти на провінцію? Там можна заробити, — радить товариш.

— На провінцію?.. — Володимир призадумується. — Ба-чиш, я теж над цим думав, але мені не хочеться закопуватись у провінціальних дірах, залазити по коліна в мало-містечкове болото.

Він не хоче всього сказати товаришеві. Він не признається, що в його бажання залишитися близько біля Олі, не

відходити від народнього престола, що тут у столиці, бо цього вимагають його мрії. Він не робить цього для себе, на цю жертву, на платню дев'яност корон він їде тільки в інтересі народу, тому він має повне право на допомогу інших.

Цей останній аргумент заспокоює його цілком, він встає з софи й бере товариша під руку.

— Підемо, Левко, вип'ємо пільзнера за нову посаду.

— Ходімо, від цього я ніколи не відмовляюся.

Володимир бере капелюха, стек, крутить ним у повітрі і насвистує вуличну арію.

Виходять.

48.

Володимир торопиться на пробу співу. У велику п'ятницю «Боян» співає страсні псалми в катедральній церкві. Застає вже майже всіх, головно молодь. Настрій у зібраних не страсний. Жваві балачки, дзвінкий сміх заповняють залю. Володимир кидає швидким поглядом, шукає когось. Погляд зупиняється на одному місці, знайшов бажану точку опору.

Оля стоїть збоку, розмовляє з дівчиною. Вона обернена плечима, не бачить його, а йому так дуже хочеться переслати їй поклін, повний пошани. Володимир вітається із знайомими, підходить все ближче до неї. Нетерпеливий, що вона досі не зауважила його. Підходить ближче.

— Моє поважання, панні Олі!

Вона повертається, очі загоряються.

— Моє поважання. А я думала, що ви не прийдете. Ми маємо зараз уже починати.

Стискають собі тепло руки. Він довше затримує її руку в своїй долоні і поволі випускає її довгі, тонкі пальці.

Дівчина, що була біля Олі, відходить. Він довгим поглядом впивається в її очі. Оля розуміє, що він має до неї якусь просьбу, що хоче щось сказати. Але вдає недогадливу і засипає його надзвичайнішими питаннями, наче хоче загородити дорогу його бажанню.

Володимир вдає, що слухає з найбільшою приємністю, маскує нетерпеливість, що дряпає болюче серце.

Диригент стукає паличкою по пульті. Гурт метушиться, розбивається на групи, які концентруються на певних місцях. Володимир стає на своєму місці. Проба починається.

Після проби кожний торопиться, бо пізня година.

Володимир весь час слідкує за Олею. Вона виринається з гурту подруг, іде до другої кімнати одягатися. Володимир вже біля неї, посміхається, кидає вишуканими фразами. Питає, чи має товариство додому.

Вона трохи довше задержує на його обличчі усміхнені очі.

Це те, що він мав мені сказати, як тільки прийшов, — майнула думка.

— Ні, я самотна, як палець. Ніхто з молодих людей не має приємности бути в моєму товаристві.

Вигляд її обличчя зовсім не достроюється до мнимої скромности в словах. Вона підіймає високо брови, відкриває широко симпатичні очі, а легкий усміх відкриває низку рівних, білих зубів.

— Тоді дозвольте мені бути тою молодого людиною, якій дуже приємно бути в вашому товаристві.

— З найбільшою приємністю, — вона киває головою на знак згоди і не перестає посміхатися до його.

В очах декого з товариства ця любовна гра не проходить непомітно. Їх бачили разом на комерсі після концерту, дехто зустрічав на вулиці, і це давало підставу до певних здогадів і висновків.

Деякі дівчата перешіптуються поміж собою, поглядаючи тайком на них. Навіть Псубрат крутить головою й каже до своїх компаньйонів:

— Хлопці, готуйте фраки і лякерки! Їйбогу, погуляємо!

— Хіба два рази, — дивується один. — У него є давня Дульцінея. Що ж з нею?

— З нею, — продовжує Псубрат, — буде те, що з старими черевиками. Кличеться ганделеса і продається за будь-що.

— Ти таке мелеш, як коли б прийшов щолише з-поза жовківської рогачки¹.

— Чому? — дивується Псубрат.

— Бо по твому жарті видно, що його там підковано.

Хлопці сміються й виходять гуртом. В одягальні бачать, як Володимир придержує Олі услужливо пальто, як він весь час липне до її очей.

— А що, я не казав? — не перестає Псубрат. — Той Цудик має щастя. І хитра бестія. Пощо йому їхати скрип-ливим возом, коли є змога весь час їхати бричкою на ресорах?

¹ Значить, як коли б прийшов з-поміж босяків. *Прим. авт.*

— Що кому до смаку, а я волів би з тамтою на звичайних тачках.

— Ну й романтик ти. Такі справи береться реально, на долоню. Ну, пішли, хлопці, до Райха, десь заскучав уже за нами, — каже Псубрат і, як гусак, веде за собою всю компанію.

Володимир і Оля виходять після них. Вони йдуть повільно, так близько біля себе, що Володимир ліктем доторкається до її рамені. На вулиці електричні ліхтарі сповиті весняною мрякою, на тротуарі снується народ. Володимир і Оля зайняті виключно собою. Їх цікавлять їхні слова та погляди їхніх палких очей.

— Я, панно Олю, зобов'язаний для вас великою вдячністю.

— Для мене? За що?

— За вашу добру й щирю пораду.

— Яку?

— Вже забули? Сівілла повинна краще пам'ятати свій прорік.

— Ах!.. Невже ж? Ви рішилися піти за моєю порадою?

— Я провів її вже в життя.

— Невже ж?.. У кого ви працюватимете? Тут, чи на провінції?

— На провінції?.. Ні, ніколи! Я людина, що любить великоміський шум, великоміських людей, взагалі рух. А працюю вже у доктора Косовича.

— Шкода.

— Чому?

— Мій батько теж шукав кандидата.

— Невже ж?.. Дійсно шкода. Але тепер вже пізно. В кожному разі я почуваю себе так, як людина, що блукала в щільній темряві і раптом хтось подає їй свічку в руки.

— Мені дуже приємно, що мої слова не пролетіли мимо. І колись по літах, як ви переконаєтесь, що моя рада не погана була, я матиму право вимагати від вас, пане Володимире, відповідної нагороди за неї.

— Чому аж по літах?

У голосі Володимира вона чує легке дрижання. Вона не знає тільки, чи це дрижання йде від серця, чи від холodu. Вона кидає на нього боковим поглядом. Володимир відчуває його допитливість і мимоволі заплющує на хвилину очі, наче боїться, щоб не залетів в них порох.

— Я думаю, що правити нагороду, коли ще не видно

користи — передчасно, так не годиться, — говорить практичним тоном. Потім усміхнено:

— Будьте приготівані, що коли я буду правити з вас нагороду, то в кожному разі велику. Тут ви сотнями не спекаєтесь мене.

Вона сміється голосно, дивиться весь час на його. А йому хочеться ймити її міцно й пригорнути до себе. Дивиться вперто їй в обличчя і бачить, що вії її очей дрижать під його поглядом. Приближається до неї тісніше й бере під руку. За першим дотиком її рука задрижала, одхилилася на хвилину від його, а потім м'яко спочила в його рамені. Володимир чує, як ніжне тепло через її руку вливається до нього. Він певний, що його справа попадає на відповідний ґрунт. Він хоче закинути місток між ними, витворити певну спільну атмосферу, втягнути її в круг своїх інтересів, увести в курс своїх справ.

— Мені треба ще декілька місяців добре попрацювати. Треба за свіжої пам'яті поробити ригороза, щоб одержати ступінь доктора, а потім...

— А потім що? — питає Оля й заглядає цікаво у вічі.

— Що потім? Цього ще зараз не можу сказати.

— Мабуть щось дуже секретне? — посміхається.

— Не так секретне, як не на часі покищо. Мається розуміти, в слухний час вам, панно Олю, і про це скажу. Перед Сівіллою не може бути жадних секретів.

— Гаразд, пане Володимире. Коли ви зробили мене своєю Сівіллою, тоді я хочу дальше відгадувати ваше майбутнє.

Вона говорить жартом, але поміж словами чується дрібні колючки.

Володимир дивиться на неї здивовано. Невже вона хоче голосно продовжувати його думки? Це було б більше, чим щиро. Він готов перецінювати своє значення для неї й з нетерцеливістю жде її слів.

Це було б понад його сподівання, можна би зразу закінчити справу.

— Потім ви оженилися, — продовжує вона. Слова виголошує повільно, кожне одірвано, посміхається і не слушає з його очей.

— Правда, пане Володимире?

— Правда.

Він каже тільки це одне слово і замовкає. Чекає, що дальше буде. Він дивується, що вона, як дівчина така вже поступова, що хоче сама запропонувати йому одружіння

з нею. Невже ж вона так і скаже: зі мною? Але він хоче дотримувати її тону і вдає, що сміється наче з жарту.

— Я хочу ще дальше віщувати, — продовжує все в тому тоні вона. — Я хочу вам сказати, з ким ви одружитесь.

Його цікавість і здивування доходять до максимуму.

— Цього ви вже не вгадаєте. Бо такі справи я в своєму серці замикаю на десять замків.

— Не відгадаю? Йдемо в заклад! Згода?

— Згода!

— Коли я відгадаю, ви за кару після кожної проби мусите відпроваджувати мене додому. — Вона не перестає усміхатися.

— Солодка кара, — зауважує весело Володимир. — Але, що буде, як ви не відгадаєте?

— Тоді ви подиктуєте мені кару.

— Згода! Отже з ким? — Він нетерпеливо жде її слова.—

— З тою гарною білявкою, з якою ви вийшли разом з концерту.

Вона дивиться на него іронічно усміхнена, певна, що попала в болюче місце.

Володимир приблід. Він мусить зібрати всю силу, щоб запанувати над собою. Цього він не сподівався. Але в цьому неприємному її здогаді він чує приємну ноту — вона вже тоді цікавилася ним, звертала на нього увагу. Це добрий знак.

— І що ж, пане Володимире? Можу вимагати виконання карі?

Але він уже певний себе, тримає керму нервів у своїх руках.

— Ви, панно Олю, програли.

— Програла? — питає з недобре прихованим задоволенням.

— Програла. — Він говорить твердо, хоча в ту мить перед його очима стоїть та сама дівчина з золотистими косами, яку він колись семикляси́ком зусгрінув уперше на вулиці. Вона йде перед ним тихо, як весняна мряка по зелених полях. Щось рвонулося в серці, наче б хто живу рослину з корінням вимкнув. Йому важко сказати слово. Але він хоче бути паном своїх нервів. Приказує їм урвати небажану пісню і заграти нову, що гармонізувала б його почування з почуваннями тої, що поруч з ним.

— Значить, — говорить вона приємно здивована, — ви маєте мені призначити кару?

— Дуже хочу скористати з цього права, — говорить

він весело, з рівновагою, — і як ви цього може не бажали б. Я хочу призначити вам цю саму, що ви для мене придумали були.

Оля сміється...

— Виходить, що все ж я виграла. Зовсім правильно, бо Сівілла мусить все вигравати. Яка з неї була б ворожка в противному випадку?

Вона весь час намагається витримати тон легкого, зовсім невинного жарту, хоча Володимир за маскою кожного її легкого слова вперто дошукується серйозного змісту. Він хоче розвіяти хоча б найменшу тінь мряки, яка могла б хмарити їхні взаємовідносини.

— А що до тої білявки, про яку ви згадуєте, то це моя далека родичка. Ми знаємося ще з дітей. Вона, як та рибка, яка вискакує на хвилину з води, щоб повітря вхопити, так вона вирвалась на день з сільської глуші, щоб знову на цілий рік в ній потонути.

Він говорить ці слова, ніби із співчуттям і пильно вдивляється Олі у вічі.

Який він хороший, чутливий, — майнула в неї думка.

— Я ніколи і не припускав, що хтось із боку може посуджувати мене з нею о такі серйозні взаємини.

Його слова стеляться плавно, рівно. Він чує, що Оля наче тісніше тулиться до його. А вона обсервує його гарне обличчя, струнку поставу, м'які рухи і почуває задоволення, що може з ним бути близько. Йдуть хвилину мовчки, заглиблені у власних думках, які в продовженні сходяться разом в одній точці. Він чує, що вона йде щораз поволіше і старається додержати її кроку.

Але ось вона подає вже йому руку.

— Дякую красенько, надобраніч.

— Ми вже, так скоро?

Вона виразно чує жаль в його словах. Їй приємно.

— Так, я вже дома.

— Я теж дякую вам щиро, панно Олю, за ласку і за дозвіл бути в вашому товаристві. А в майбутньому я маю твердий намір використати до найменших дрібниць свій виграний заклад.

— Дуже мені приємно буде, — відповідає вона.

Володимир весь час тримає її руку в своїй і стискає легко.

— Надобраніч!

Її замшова рукавичка висковзується з його руки. Він кланяється низько, стоїть і бачить, як вона входить

в освітлені сіни і як по сходах підіймається все вище й вище.

49.

*
Володимир іде до церкви св. Юра співати псалми. Він в поганому настрою. Додому прийшов уже над ранком з важкою головою. Вчора в гостиниці зустрів веселе товариство, і нічка промайнула, як метелик. Він і не виспався і чималу суму розтратив. Він спав мало. Тільки одягнувся й хотів піти перекусити дещо, а на самому порозі заступає йому дорогу старий Мендель.

— Доброго ранку!

— Доброго ранку! Що ви скажете, пане Мендель? — питає Володимир терлико.

— Що я скажу, це ви, пане Товарницький, знаєте, але що ви мені скажете, цього я не знаю.

— Тільки без жартів, пане Мендель, бо я тороплюся, не маю часу.

— А ви думаєте, що я маю час? Я у вас був уже чотири рази, а ви знаєте, скільки я маю таких клієнтів, як ви? Треба б і вам, і мені, і ще десятком скинути черевки, щоб на пальцях порахувати. Уявіть собі, скільки я маю роботи і скільки мені треба часу.

Володимир мовчить. Мендель його дратує. Він знає дуже добре, чого той прийшов, але сьогодні йому не хочеться балакати в цій справі. Та ніби якого чорта він прийшов, щоб його нервувати? Знає, що він ані не вженився, ані не став ще адвокатом. Чого ж лізе?

Йдуть разом униз сходами.

— Пане Товарницький, мені треба грошей.

— Пане Мендель, мені теж треба.

— Ви все жартами, а я серйозно говорю.

— Я теж серйозно, пане Мендель. Ми знаємо прецінь один одного.

— Пане Товарницький, жарт набік. Ви винні мені вже сімсот п'ятдесят корон.

— Поперше, пане Мендель, я не лиш вам винен.

— Ви маєте ще борги? — питає здивовано Мендель.

— А ви думали, що лише у вас?

— Ай, ай, які ці молоді люди легкодушні!

— А з чого жили б такі нелегкодушні, як ви? Це раз. А подруге — я взяв від вас тільки чотиреста корон, а решта це вже відсотки і відсотки від відсотків. За такі гроші ви можете ще почекати.

— Що я можу, пане Товарницький, це я сам гаразд знаю. Але мені потрібно грошей. Я пороздавав гроші людям і тепер цілими днями тільки ходжу й черевики дру. Я мушу щодня довідуватися, чи той ще не вмер, чи тамтого із служби не погнали, чи той оженився, — цілу агентуру треба тримати, бо від цього всього залежить забезпечення моїх грошей. Ходжу від одного до другого.

— І не віддають? — питає Володимир, посміхаючись іронічно.

— Не віддають.

— А чому ж ви думаєте, що я кращий? Я ані на льотерії, ані льоса не виграв¹.

— Добре вам жартувати, але ми говорим серйозно. Ви, пане Товарницький, обіцяли мені першого квітня повернути гроші.

— Не пам'ятаю... Ну, хоч би обіцяв, то що?

— Як щс? Перше квітня вже давно минуло.

— Ще й перше травня мине. А в мене грошей покищо нема. Як будуть, я певно віддам. А ви, пане Мендель, зарахуйте відсотки по перше квітня до основного капіталу і чекайте ще трохи. Гірше не буде. За це я вам ручаюся, пане Мендель.

— Мені всі ручаються, але від цієї поруки мені голова сивіє.

— Ви повинні тішитись, пане Мендель, що дожили до сивої голови, бо я, наприклад, не знаю, чи доживу.

— Ці молоді люди тільки жартувати люблять.

— Які тут жарти, я зовсім поважно говорю. А в мене, пане Мендель, до вас просьба є.

— Що за просьба? — в його блискають очі, як у голодного вовка.

— Позичте мені сто корон.

Мендель дивиться на його із скривленими вустами й киває головою.

— Десь люди думають, що в мене ростуть гроші. Звідки я маю їх взяти?

— Це, пане Мендель, ваш секрет. Ви краще знаєте, звідки. Ви спеціаліст у цьому. А мені, їйбогу, треба. Було ще в кишені пару короң і вчора пропутав, а до першого ще далеко. А тут свята надходять. Мені треба виїхати. А в кишені пусто. Невже вам, пане Мендель, не соромно, щоб ваш клієнт ходив без грошей?

¹ В Австрії крім льосів, що відповідали менш-більш нашим облігаціям, була ще льотерія, що приймала дрібні суми (від 5 коп.) на не більше як 5 номерів, що їх довільно вибирали собі грачі. *Прим. авт.*

— Мій клієнт, мій клієнт. Ге, ге, чуєте, мій клієнт! — жартуйте здорові. Сто корон — це гроші.

— Я теж кажу, що це гроші. Ну, пане Мендель, витягайте скоріш. Векселя я вам не дам тепер, бо при собі не маю. Зрештою це все одно. Ви свої гроші дістанете.

Він клепає Менделя по плечах і посміхається. Мендель дивиться на його, хитає головою, засуває поволі руку в кишеню й витягає пригоршу помятих банкнотів.

— Сто корон, сто корон, так ніби це сто сотиків. Це гроші, ще які гроші.

Він говорить і рівночасно рахує десятькоронівки. Відрахував двадцять. Решту грошей засунув знову в глибоку кишеню.

— Сто корон, а сімсот п'ятдесят...

— Це буде разом вісімсот п'ятдесят — посміхається Володимир.

— А відсотки по квітень? — питає з докором Мендель.

— Та ще відсотки після квітня, — додає Володимир. — Це вже ви, пане Мендель, самі порахуйте у себе дома. Я тепер не маю часу.

— Але брати, то час є? — додає Мендель і посміхається сам із свого жарту.

— Це, пане Товарницький, я даю вам ці гроші тільки до першого липня. Пам'ятайте, що до першого липня, бо потім ви знову скажете, що забули.

— Нехай буде до першого липня.

Володимир витягає руку, хоче взяти гроші, але Мендель не випускає їх ще з рук.

— Пане, ви є юрист і знаєте, що гроші дається тоді, як обі сторони вже умовились. Огож я хочу і з вами умовитись. Ви першого липня видасте мені цих сто корон і п'ятдесят проценту.

— Так багато? — Володимир здивовано.

— Ви мене знаєте. Як багато, то я можу не дати.

Робить рух, наче хоче знову схвати гроші. Володимир ловить його за руку.

— Пане Мендель, не жартуйте. Я дуже спішу, не маю часу. Жартувати будемо іншим разом. Давайте гроші!

Мендель дає йому гроші, погім витягає з кишені потріпаного нотеса й записує. Володимир залишає його з його бухгалтерською роботою і швидко відходить.

Грошева справа заспокоєна, але у нього інша турбота. Йде весна, літо, — проби закінчуються. Де він її зустрічатиме? Рахувати на принагідну зустріч — справа непевна.

Він хоче бачити її, бажає кожного дня. Він хоче доспівати їй розпочату пісню. Він знає добре, що без неї він нічого не зробить. Її рука для него конечність, бо тільки вона може витягнути його з блудного кола. Йому важко сказати це самому собі одверто, але виходу іншого нема. Жалкує, що колись був романтиком, що захоплювався. Діловій людині треба дивитися на життя спокійно, тверезо.

Мимо цього він вмовляє в себе, що вона ідеал дівчини, що лише вона такою, якою вона є, для його найбільш відповідна. Він переконує себе, що в ній є багато таких рис, яким Зофійка не може дорівняти. Тому вона повинна зійти з його шляху життя, остатися в тіні, повинна з похиленою головою благословляти ім'я своєї наслідниці. І це не ради його особистого інтересу, а ради справи вищої, загальної.

Він плянує, що з хвилиною, коли він зробить рішучий крок до серця Олі, йому треба рівночасно почати палити мости, що еднають його з Зофійкою. У міру, як він буде наближатися до нового свого ідеалу, той старий, запліснялий мусить щезати щораз даліше. Рахує, що момент недалекий, і рішає, що на обох фронтах йому треба бути відважним і стійким.

50.

Псалми відспівано. Виходять з церкви. Володимир оглядається на закурені, почорнілі стіни, хреститься машинально й мимоволі пригадує, що останній раз він був у церкві ще в Забутому.

«За нею — можна і в церкву піти», — нашіптує думка.

Володимир посміхається сам до себе, бо після цієї зароджується друга:

«Чи наступний раз не буду тоді в церкві, коли піду з нею до шлюбу?»

Ця думка перетворюється в переконання.

Оля йде перед ним в гурті дівчат. На площі біля церкви вона йде поволіше. Володимир догадується, що вона жде на нього.

Вона прощається з подругами й кидає погляд в його бік. Володимир підходить, йдуть разом. Він пильно вдивляється в її риси з профілю. Зауважує, що профіль у неї неправильний. Чоло високе, симпатичне, м'яка лінія вуст, але ніс неправильно лівією псує загальну гармонію. Анфас цього не помітно так. Він відвертає очі, не хоче бачити тієї лінії.

— Ви сьогодні дуже серйозні, чи може не в гуморі?

— Вибачайте за мовчанку. Але я не можу обігнатися від прикрої думки.

— Що таке? — питає вона неспокійно.

— Сьогодні я останній раз використовую виграний заклад.

— Чому?

— Проби співу закінчено, весна йде, з замкнених кімнат люди переносяться на відкритий простір. Важче буде зустрінути вас.

— І, мабуть, дякуєте судьбі, що збулися панщини.

— І страждаю, що ця солодка панщина так скоро скінчилася. Тепер знову прийдеться блукати самому.

— Чи це ваше бажання? — В її голосі чути нервову цікавість.

— Ні, це моя журба.

Вона дякує йому теплим поглядом і згодом додає:

— Я не бачу зовсім причини для цього.

— Бо вам, мабуть, байдуже? — він з тоном жалю.

— Чому зараз крайності. Не байдуже, і я думаю, що ми не розходимося на різні кінці світа.

— Ви хочете цим сказати, що треба здатися на ласку судьби і ждати терпеливо?

Він весь час намагається своєму голосові надати краски жалю.

— Чи ви, пане Володимире, у поганих відносинах з вашою судьбою?

— Вона ніколи не була ласкавою досі для мене, і я не люблю тому здаватися на її химерну ласку.

Йдуть мовчки. Кожне з них дивиться кудись далеко перед себе. По хвилі вона повертає до нього усмінене обличчя.

— Ви залишаєтеся на свята у Львові?

— Іду на село до кривних. Обіцявся.

— Виходить, що третього дня вчором не будете в «Бесіді»?

— В «Бесіді»? Що ж там буде?

— Ви не чули? Буде свячене для бідних дітей.

— Нічого не чув. А ви, панно Олю, випадково підете?

— Не випадково, а обов'язково. Мої родичі головно займаються улаштуванням цього.

— Як так, то я буду мати приємність зустрінутись з вами там. Я напевне буду.

Олі приємно почути таку відповідь. Вона дякує йому

теплим поглядом. Але вона нетерпелива. Чого він такими далекими шляхами бокує? Їй хочеться, щоб він зразу, сміливо приступив до того, що творить суть їхніх бажань. Доволі тої політики. У неї бажання дразнити його, колоти дрібними колючками, розбурхувати юнацьку кров.

— Що ж, ви не поїдете на село?

— Поїду, але третього дня верну.

— І покинете своїх кривних?

Це слово «кривних» вона виразно підкреслює. Володимир мусить поглянути на неї і ловить на її устах легку іронію. Це не виводить його з рівноваги. Своїм словам він надає широкого виразу.

— Так, ради солодкої панщини.

Він дивиться їй у вічі.

— А як вас не пустять? — дразнить дальше.

— Ха, ха! Не пустять? Нема такої сили, щоб здержала, коли судьба посміхається приязно.

— А ви щопиш нарікали на свою судьбу. Непостійна ви людина, пане Володимире!

— Цим разом я прогрівися і мушу спалити перед нею кіло ладану. Та я знаю, що тепер вона усміхнулася мені тільки з вашої протекції, бо Сівілі мусить і доля коритись. Та в кожному разі я почуваю себе щасливим, що наша товариська нитка не переривається.

— Чого ж, коли щось перерветься, звичайно зв'язують гудзка.

Вона сміється до нього, глядить ласкавим поглядом.

— Значить, до побачення в «Бесіді», я буду вас чекати.

Останні слова вона підкреслює й подає йому руку. Володимир стискає більше, чим це годиться в товариському відношенні. Вона все ще стоїть, наче хоче надивитися на нього. Її рука все ще в його долоні. Тоді він підносить її руку і цілує раз, другий. Це він уперше цілує її руку. Вона дивиться на нього мовчки, уста дрижать. Стискає ще раз його руку і йде до сіней.

VIII.

Володимир їде на свята в Забуте з таким настроєм, як школяр до іспиту. Він дуже радо відмовивсь би від цієї приємности. Він знає, що там буде йому скучно, неприємно,

але не їхати не можна. Формально він ще не зірвав стосунків з Зофійкою. Лучицький регулярно, щомісяця висилає йому гроші. Йому неможливо зараз зривати. З чого він буде жити, з тих 90 корон? З другого боку йому очевидно, що відносини з Олею налагоджуються як слід. Треба вже тепер обережно приступати до ліквідації хлоп'ячої романтики. Він бачить перед собою широкі, бистрі струї, на яких хочеться поплавати з розмахом.

Він не хоче бути кандидатом на Забуте. Лучицький йому не зможе в нічому допомогти. Таж він сам не може вирватися з Забутого, встряг в ньому по коліна, забув світ, а світ про нього. Але він — селянський син, він зроду-віку звик до села, до землі, до гною. Може йому з тим добре.

Володимирові в вухах гомонить клич, що його кинула Оля: «Для народу».

Він не може забути його, любується ним, як лихвар грішми, що можуть принести йому великі відсотки.

— Ні, ніколи!

Він потрясає гнівно головою, протестує проти всього того, що носить на собі клеймо Забутого.

Поїзд біжить, стукотить ритмічно. На тлі цього стукоту думки переплітаються арабесками. Чорні загони, вкриті де-не-де молодого травою, як зуби величезного машинового кола, зачіпляють за колеса вагонів і женуть їх швидко вперед. По обох боках групи сільських хат хилуть чорні, подерті стріхи, кладуть їх майже на землю разом з тією нуждою і журбою, що поточила їхні стіни, покосила віконця і понад призьбами повипинала великі животи. Але десь там глибоко ворухиться якийсь червячок, не дає спокою.

— Вони тебе вигодували, в люди вивели. Скільки грошей виложили на тебе за тих сім літ? Ти своєю особою загатив їй найкращу частину життя, проковтнув найкращі пориви її серця.

Володимир притискає затисненого кулака до чола.

— Мовчи!.. Що за філістерські міркування? Не я, хто інший. Яка різниця? Зрештою, чи це моя вина? Ні, це її, моєї дорогої мамуні. Це вона виправила мене босоніж на твердий шлях.

Злоба до рідної мами, що вперше зародилася після смерті батька, підіймає вище голову.

— Вона всьому винна. Вона пропутала все. Батька в гріб, а мене в жебраки. Вона оббила молоді крила. Вони обоє впали на грудку землі. Але вона раніш, тому вона

вибуяла скоріше і правом дужчого виссала всю поживу з того клаптика. Він вегетував тільки в її тіні, висисав тільки останки і вийшов тільки карликом... Коли б не вона...

Йому не жалко тепер її бідности. За сім років він бачив її раз, і два-три рази на рік пише їй листа.

Лють налітає на серце, йому хочеться тупати так сильно ногою, щоб у вагоні долівка розтріскалася. Вважає себе молодим левеням, запротореним у залізну клітку. Але він хоче і мусить її поламати.

На зупинці дожидає його Зофійка. Усміхнулася до нього, а приблідле обличчя вказувало на безупинну журбу. Привітався, як осінній вітер з пожовклою деревиною. Сідають на повозку. Вона котиться посеред широких піль, що хвилику то підіймаються вгору, то спадають униз.

Мовчать. Зофійці приходить на думку, що давніше, коли їхали так разом після довшого небачення, він присувався тісно до неї, обіймав рукою за стан, пригортав до себе. Тепер сидять, як два випадкові пасажири на одній підводі. Щоб перервати неприємне мовчання, він починає розмову про якісь звичайні справи. Слова падають як зів'ялий лист без тепла й життя. Питає про родичів, про брата, а про неї, про її тугу і почування — ні слова.

Вона відповідає дрижачим голосом, уриваними словами й дивиться на його холодне, байдуже обличчя. Їхня розмова така монотонна, як ті чорні, довгі загони, що тонкими прутами біжать у далечинь і ген-ген в тумані зливаються в одну темну, брудну масу.

Додому приїхали вже вчором. Володимир збирає всю міць щоб виглядати веселим, як звичайно. Він чує весь на своєму обличчі допитливі підозрілі погляди батька і матері, а він штучною веселістю хоче одігнати їх, як докучливих комарів.

Та вони все летять до нього, не дають спокою.

52.

Наступного дня ранком на попівстві метушня. Паламар і церковні браття зносять цілі гори яєць і пасок і в окремій кімнаті зсипають їх на підлогу.

Володимир дивиться на ці купи хліба й цікавий, куди його дівають.

— Дають єгомость слугам, а як поплісніє, годують

свиней. Дуже добре сало наростає, — говорить з задоволенням паламар.

Як Лучицький прийшов з церкви, вся сім'я сідала довкола святочно убраного стола. А на столі повно печеного і вареного, хоч би п'ятдесят осіб. Лучицький бере тарілку з шматками накраяного яйця і підступає до жінки. Бажають собі довгого здоров'я і потіхи з дітей. Потім він повертається до Зофійки й Володимира.

— А вам, мої дорогі діти, желаю, щоб любили друг друга, були собі вірні та щоб від сьогодні за рік запросили вже нас, старих, до себе на свята.

Він журно дивиться на них. Володимир якось сухо, офіційно дякує за побажання.

А Зофійка мовчить. Хочє поділувати батька в руку, але скоріш чим цілунок паде сльоза, і вона стирає її непомітно своїми губами. Їй хочеться кинутись батькові на шю і ридати голосно, щоб облегшити той страшний тягар, що на серце тисне. Але вона перемагає себе, не хоче псувати настрою. Вона знає, скільки це батькові прийшлося витягнути, щоб утримати ще одного члена родини. Вона знає, що він робив це для неї, хотів їй догодити. Для її щастя робив.

І тепер вона сама мусить переносити весь біль. Вона не хоче, не повинна ні слова сказати. Вона хоче все це глибоко заховати перед батьківськими очима.

Їли, запивали вином. Воно приносить теплий настрій.

— Що ж ти, Володку, думаєш з собою робити? Університет ти вже закінчив, а тепер куди?

Лучицький нагортає з полумиска шматки соковитої шинки і дивиться на Володимира.

— Я пішов уже на адвокатуру. Вже три тижні, як розпочав практику.

Рука Лучицького так і застигає в повітрі з вилкою і з шматком шинки. На його очах засіло здивування. Раптом при столі всі замовкають і дивляться з острахом на батька.

— На адвокатуру? — промовляє з трудом по хвилі, і цією фразою розбив мов кулаком тишу.

— Так! — відповідає сухо Володимир.

Лучицький похилиє голову над тарілкою і дуже зайнято крає шинку на дрібні шматки. Але рука не піднімається, щоб піднести хоч один шматок до вуст.

— І ти мені нічого про це не писав, — вистогнав він після довшої мовчанки. Він підіймає голову, дивиться на Володимира, а м'язи його обличчя дрижать.

Зофійка кралькома, спустивши очі, поглядає то на батька, то на Володимира.

— Я, здається, писав щось про це, — оправдується Володимир.

— Мені, у кожному разі, ні. Може тобі, Зофійко, Володко писав, а ти нам нічого не сказала?

Зофійка не дає жадної відповіді і дивиться мовчки в тарілку. Чує, що гаряча хвиля підступає їй до горла, боїться, щоб не розплакалась у голос. Хоче за всяку ціну опанувати свої нерви. Лучицькому ясно, що Володимир не писав їй теж нічого. Чує, що його серце наливається злобою. Хочеться сказати йому терпке слово. Ні, тепер, під таку хвилю? Старається сам себе заспокоїти.

— Я все ж думав, що ти, Володку, маєш більше довір'я до мене. Мабуть, я заслуговую на це перед тобою? Думаю, що випадало, хоча би для ока, порадитися мене. Можеш бути певний, що я не порадив би тобі вибирати собі звання проти твого бажання. Я ніколи не в'язав би тебе.

— Я питав Зофійку, як вона була у Львові на концерті, чи вона не хоче мені поради, сказати свою думку. Але вона заявила мені, щоб я сам рішав.

— Певно! Що вона може поради?

Знову прикра мовчанка, чути тільки бренькіт вилок та ножів об тарілки.

— Бачиш, — починає через кілька хвилин Лучицький, знову адвокатура—це такий фах, що до нього треба докласти іще багато грошей. Шість років практики, рік безплатно в суді, докторат і адвокатський іспит. Це все коштує. Крім цього, справжній адвокат мусить мати добрий язик, мусить мати тут багато.

Лучицький вдаряє рукою по чолі.

— Я не думаю тебе ображати, але це такий фах, де потрібно меткості, швидкої орієнтації і впертої праці. Коли цього всего нема, ніхто на тебе не погляне. А урядовця—його літа пхають вгору і пенсія йде йому, як би він там не працював. Приходить перше і ти знаєш, що твої гроші на столі.

— Але за це я, як адвокат, маю повну незалежність. Ніхто мені над карком не стоїть, — оправдується Володимир.

— Золота воля не наповнить порожньої миски. А миска—це перше, і перед нею всі розуми хиляться. А скільки платить тобі твій адвокат?

Лучицький не без певного наміру кидає це питання. Він цікавий, чи не надійшла вже пора, коли він міг би

скинути з себе цю подачку, яку мусить платити йому щомісяця. Він підраховує, що за весь час він витратив на його коло сім тисяч корон. Це гарне віно було б для Зофійки.

— Дев'ятдесят корон на місяць, — вимовляє Володимир с трудом.

— Дев'ятдесят корон?

Лучицький посміхається гірко. Розуміє, що надії його пусті, що при такій платні Володимирові про одруження нема чого й думати, а йому про звільнення від подачки. Дев'ятдесят корон у Львові та ще для такого, як Володимир, це і на пів місяця не вистачить.

— Знаєш, наш дідич таку суму платить своєму кухареві на місяць, але з тим додатком, що він має ще хату, опал і їсть, скільки хоче.

Лучицький попиває вино, дивиться скося на Володимира і хмарить брови.

— Що ж, нічого не порадити. У Львові така маса правників, дітей львівських мешканців, що вони йдуть ще за нижчу платню, щоб тільки залишитися у Львові, дома. А адвокати це використовують.

Знову затихло при столі. Зофійка дрижить, вона не може донести до вуст шматка їди.

Тільки Лучицька тримає себе більш спокійно. Вона переконана, що це хвиливе непорозуміння, яке всюди і все трапляється, що все буде гаразд. Їй неприємно за свого чоловіка, за його терпкі слова, і вона не може одірвати очей від гарного, плеканого Володимирового обличчя. Вона делікатно звертає балачку на різні місцеві дрібні справи й пересуває таким чином чорну хмару далше.

53.

На дворі була весняна погода. Білі вишні, як білі гуски вигрівають сніжний пух на сонці. Молода трава шовковими клаптями вкриває подвір'я, тягнеться попід плоти вздовж села. На плотах, на перелазях і на подвірях повно дітей.

Вулицями снують гуртки дівчат і парубків.

Зофійка й Володимир йдуть на прохід. Зофійка вітається з зустрічними селянами. Вона знає тут кожного, найменшу дитину. Володимир іде холодний, гордий.

Дві дівчини, що коло плоту цокотять, мов синиці, і переплітають слова голосним реготом, замовкають раптом і дивляться на них.

— От пара, як олені в лісі! Раз дібралися! — говорить білява.

— Єйбо, Анно, такий парубок як поцілує, то десь наскрізь пропалює, — кидає повними, червоними губами чорнява.

— Хіба не цілує? Не бачиш, як злизав. Така біленька стала, як папірчик.

Зофійка й Володимир ідуть далше. Коло перелазу стоїть молодиця. На руках тримає біленького хлопчика у вишиваній сорочці з червоною стрічкою під шиєю.

У неї груди розіпхали на боки сорочку і відкривають довгасту смугу тугого тіла. Зофійка вітається з молодницею підходить ближче. Володимир залишається на середині вулиці.

— Як ся маєте, паннунцьо! Давно я вже вас бачила. А губи ходять у неї, як намащені, і з великого розмаху аж злипаються.

— Це ваш такий парубок, Палагно?

— Ба, чий же? Мій та божий.

— Як це час скоро минає, — говорить з усмішкою Зофійка. — Наче місяць-два, як вас вінчали, — здається. От як тепер бачу вас з Іваном під вінцем. Скільки це вже буде?

— Та це по Петрі буде вже два роки.

— А у вас уже й парубок ось який.

Бере пальцями дитину за повну щічку.

— Це вже така наша хлопська справа — робити і родити. Коли б тільки зворов'я, — говорить молодиця з тихим сумом.

— Нам, бабам, всім до того йде, — додає знову жвавіше. — А коли це, паннунцьо, у вас таке побачу?

Підносить вище дитину й посміхається. Зофійка на хвилину спускає очі, мовчить.

— Нема чого соромитися, паннунцьо. Це по людях ходить. Такий у вас славний парубок, ось-ось будуть дружки вінці плести.

Вона кидає лукавим поглядом на Володимира.

Зофійка прощається відходить. Бачить, що Володимир нетерпеливиться вже. Дивиться на нього лагідним поглядом, просить вибачення. Не хоче нічим його сердити.

Ідуть мовчки далше. Зофійка весь час бачить його обличчя холодним, натягнутим.

— Чого ти, Володку, сердишся? — питає ніжно.

— З тобою годі через село перейти, — він нетерпеливо. — Не знаю, яку ти находиш приємність у розмові з тими хлопцями. Як випалить котре, от хоча б ця твоя Палагна, то мов колом через плечі.

У Зофійки обличчя ще більше блідне. Кутки вуст опускаються вниз, дрижать. А перед очима весь час стоїть молодиця з пухнатою дитиною на руках і сміється до неї.

— Коли б тільки здоров'я, — вчувається Зофійці. Так, їй нічого більше не потрібно. Знає, що має міцні руки, їй треба тільки здоров'я. Тикає перед вічі здорового хлопчину, що в своїх рученятах несе зародки прадідівської сили.

Чи буде у неї такий хлопчина? А як що так, то його руки будуть м'якенькі, як тісто. Чи зможе вона передати йому те, чого сама не має? От таку би дитину від нього, від дорогого Володка.

Чує, що серце підіймається вгору, натискає на груди. Володимир іде машинально побіч. Очі встромлені в запорошену дорогу. Він не бачить Зофійчиних думок, що хвилюють обличчя, як літній вітер м'які трави.

Зофійка насилу прискорює ходу, щоб порівнятися з ним. Вона рішає твердо, що мусить сьогодні з ним розмовитися, вивести все на чисту воду. Або сюди, або туди, бо вона так далше не може. Вона чує, що непевність їсть її іржею, не дає спокійної хвилини.

Минають село, перед ними поля, заляті морем соняшного проміння, тільки наліво чорніє невеличкий лісок, що брудну лисину припорошив місцями дрібним, зеленим листям.

Повертають у ліс, йдуть вогкуватою, полевою доріжкою. У лісі вітер хитає білими головками рясту. Вони похилили їх униз, дивляться, чи високо підросли від землі. Доріжка крутиться поміж корчами лип. Їхне галуззя повне соків, а масні бруньки порозтріскувались і висипали смарагди листків. Зофійка гладить їх рукою. Вони гнуться, лоскочуть долоню.

З-поза корчів висуваються високі дерева. Підступають щораз ближче до дороги, щоб бути на першому місці, щоб все бачити й чути.

Зофійка втомилася. Вона не має сили йти далше. Стає й спирається плечима об дерево. Руки опускає безсило вниз і втомленим поглядом дивиться на Володимира.

— Я не можу далше йти. Ледве ногами волочу.

— Ти хвора? — питає Володимир, але вона не чує неспокою, турботи в його голосі. Він ставляє це питання, як звичайну товариську фразу.

— Так, хвора, — говорить повільно, мляво, і дивиться з докором йому в вічі.

— Тобі треба до лікаря піти, — кидає, як розмінну монету каліці.

— Так, я хочу його порадитись. Хочу знати докладно свою хворобу. Отож я хочу сказати тобі: будь мені лікарем. Ти це найкраще можеш зробити.

Він зрозумів її. Підносить очі вгору на дерева, бо не може витримати її вогкого погляду.

— Я хочу з тобою, Володку, поговорити, я мушу, я не можу далше так жити. Зробім з цим усім якийсь кінець. Або сюди, або туди. Мене вбиває вічна непевність і тривога.

— Чого ж ти від мене хочеш? — питає сухо.

— Нічо. Я хочу, щоб ти сказав мені раз правду. Чого ти хмаришся на мене, чого мовчиш? За що? Чи я може завинила чим, чи що, бо я не можу збагнути? Я знаю одно, що я для цього не дала найменшої причини. Це ж тягнеться не відтепер. А твої листи, що ти часом до мене пишеш, вони без крихітки тепла й ширости.

— Тобі так тільки здається.

Викручується, не має відваги признатися.

— Здається? Ні, ні, Володку! У мене серце надто чутке. Ну, пригадай хоча б той концерт. Ти мене так зустрів, навіть не як чужу, а як немилу гостю. Правда, ти виступав тоді в хорі, але в переривах ти міг був сидіти біля мене. А ти прийшов усього лише два рази, і то останній раз вже при кінці, перед виходом. Я бачила, що твоїм бажанням тільки й було, щоб мене спекатися... А потім я написала тобі листа. Ти знаєш, що я приїхала така втомлена, розбита, але я не приклала раніше голови до подушки, поки не написала тобі того листа. Я вклала в нього шматки свого закривавленого серця. А ти навіть не відповів мені на нього. Я дістала твого листа десь майже через два тижні, але в ньому ти ні словом не згадав про те, що я писала. Я знайшла в ньому кілька звичайних, товариських фраз... Або хоча б ці свята. Як цінити по твоєму поведінні, можна сказати, що ти скоріше приїхав на похорон, ніж на свята. Не правда?.. Чому не говориш по ширості? Скажи: не хочу тебе, не люблю, остогидла ти мені. Думаєш, що я буду тебе силувати?

Її голос переходить в тихе хлипання. Замовкає, хоче заволодіти своїми нервами.

А Володимир стоїть мовчки. Вдає з себе жертву, в яку хтось вбиває гострі стріли.

— Чому не скажеш одверто? — продовжує Зофійка.

— Що?

— Що я для тебе зайва. Невже ти думаєш, що мені так приємно читати їдкі натяки товаришок в листах?

— Які натяки? — він обурено.

Хоча б в такому роді: «Ти забилися в глухе село, а твій Володко бавиться знаменито. Дуже цікавить його панна О., з якою можна бачити його кожного дня».

Володимир червоніє, потім блідне. Його брови підіймаються вгору, як крила птахи, що хоче злетіти. На обличчі обурення. В голосі скажена боротьба противних думок: «скажи: так, — нехай знає і кінець». — «Не кажи, ти з чим залишишся покищо?» Останню думку він зміцнює переконанням, що тепер не можна сказати правди Зофійці, що вона не витримала б. Цей, в його розумінні, альтруїстичний мотив бере верх. Він удає глибоко ображеного:

— Так, то ти підглядаєш за мною?

Ця фраза паде поличником на бліде Зофійчине обличчя.

— Я? — Ти, Володку, не ображай мене. Я нікого про це не просила. А коли мені пишуть, я не можу не читати. Я не вірила б, не звертала б на це найменшої уваги, але до цього примушує мене твоє відношення. Дивись, ти навіть не вважав за відповідне написати мені, що ти пішов на адвокатуру. А давніше, пам'ятаєш, ти всіми дрібницями ділився зі мною... Чому не говориш?

— Що я маю тобі сказати на це? Колись було зовсім що іншого. Я мав більше вільного часу, вільнішу голову. Тоді був веселішим, чуткішим. А тепер у мене щоденна праця, біганина та ще і вчитись треба, щоб зробити докторат. Чоловік вічно перевтомлений, знервований.

Шукає слів, з трудом ловить їх і складає у брехливу низку. Зофійка чує це й дивиться йому холодно в вічі.

— Володку! — вона з докором. — Чому ти ображаєш мене так грубо? Ти знаєш мою любов.

— Я ображаю тебе? Чим?

— Так, ти ображаєш мене, і це ти знаєш дуже добре. Ти свідомо говориш мені неправду.

Володимир обурений, ображений. Він повертається до неї спиною і гнівно йде в напрямку до села. Зофійка

стоїть з заламленими руками під деревом і дивиться вслід за ним.

Він проходить кількадесят кроків, повертається і повільною ходою вертає знову.

— Ходім додому! — каже він глухо, холодно і не дивиться на неї.

Вона збирає всю силу, щоб рушитись. Йде побіч, як тїнь. Мовчать всю дорогу до села.

У селі Зофійка намагається виглядати веселою, щоб чуже око не зауважило нічого.

А на вулиці гамірно, весело.

У Зофійчиному серці пробуджується ревнивість. Їй дуже хочеться бути одною з тих сільських дівчат і вміти так сміятися голосно, дзвінко.

Надходить гурт парубків і засипає їх цікавими поглядами. Пройшли вже далеко і ще оглядаються.

— Іване! Я тобі кажу, що як вони поберуться, у них буде не менше, як десятеро дітей.

— Певно, — відповідає сміючись Іван, — вони так і прилипнуть до себе.

54.

Володимир поспішає до «Бесіди» на свячене. Йде швидко, дорожить кожною хвилиною. Він ще під вражінням пережитих останніх хвилин в Забутому. Він оцінює їх як наївне непорозуміння, в кожному разі неприємне для нього.

Зайди собі, чоловіче, з селяками в справу. В них нема ні такту, ні якогось ширшого розуміння. Обпутають тебе старими пересудами й провінціальними забобонами, як муху павутинням, і потім не вирвешся з них. Ні, я мушу вирватись. Насильно пірву всю цю дурну філістерську пряжу. Я хочу й мушу бути вільним.

У нього живо перед очима сцена перед від'їздом.

Питають, чому так скоро? Відповідає, що чекають важливі службові справи, що треба на завтра підготувати. Просить, щоб казали запрягти коні.

Перед самим від'їздом кличе Лучицький до себе. Думав, що старий хоче нотації йому читати. Приготовляється на атаку. Помилвся. Лучицький довго копався в ящику, наче б хотів звідтіль витягнути якийсь великий тягар, а потім грубими пальцями вийняв купку банкнотів, перерахував два рази, потім всунув йому в руку і рівночасно кинув на нього таким поглядом, наче б казав: Ідь, і більше

вже не дістанеш. Подякував, бо гроші все пригодяться і пішов на двір. А на бричці сидить уже Зофія, дожидає на нього. Його вкололо щось з лівого боку. Ще причинок муки. Чого їй їхати?

Затискає міцно уста й сідає поруч. Бричка рушає. Він кланяється, мабуть, востаннє кланяється Забутому, щоб на все його забути.

— Ні, більше я туди не поїду. Пощо?

Він ще тепер чує той холод, що намістився між ними під час поїздки на залізницю. Вони не промовили до себе ні слова.

Вона весь час дивилася погоничеві на плечі, а він далеко на шлях. Дивився, чи скоро буде залізнична зупинка. Вже перед самою залізницею вона сказала йому, що поїхала з ним тільки тому, щоб родичі нічого не догадувались. Вона знає, що їй непотрібно було їхати. Він пропустив ці слова мимо вух.

Надїхав поїзд, розпрощалися, подали собі холодні руки. Вони дотулились так, як два листки осінню, коли вітер зжене їх до купи і раптом розжене у різні боки.

Сів у вагоні, далеко від вікна. А вона стояла аж до хвилини, коли поїзд рушив. Бачив, як вона очима повними жалю вїдалася в вікна вагона.

Йому це все вже надокучило. Доволі. Він не має бажання більше про це згадувати.

По крутих, темних сходах виходить на другий поверх. В кімнатах чути крикливий гам дитячих голосів. Володимир роздягається в гардеробі, входить до великої залі.

При дверях сидить молода добродійка з дівчиною. Перед ними круглий, різьблений столик з цяцькованою гуцульською тарілкою. На тарілці гроші. Здогадується, що тут дають добровільні датки. Задержується на хвилину, посміхається привітно й кладе на тарілку п'ять корон. Йде в глибину залі.

Добродійка повертає за ним голову, а потім каже до дівчини:

— Це якийсь дуже елегантний хлопець. Його даток так гарно гармонізує з його виглядом.

Дівчина теж повертає голову, оглядається цікаво за ним. Посередині залі довгі столи з їжею. По краях якраз розкладано тарілки. В залі повно дітвори. Вони бігають вертливо, кидають блискучими очима на стіл. Кожного нового гостя вони зустрічають сміхом і розкритими ротиками. Поміж дітворою крутяться монашки-василіанки,

у чорних одягах, мов мішки, наляті салом, з пухнотими, масткими обличчями.

Попід стінами на кріслах сидять мами дітей у перкалевих спідницях, широких, з безліччю складок. Батьків менше. З інтелігенції в залі нема нікого.

Володимир сердиться. Чого він прийшов так скоро? Приглядається до дітей. Йому вперше доводиться бути серед такого гурту. Цей гурт вражає його делікатний смак.

З першого погляду бачить, що тут зібралася дітвора з сутеренів, з сторожівських темних конур, що це те рістня, що сходить без сонця в погребях. Це видно по їхніх слідах та жовтих обличчях.

Де вони зібрали цю жебрацьку компанію? — дивується. Його естетичні почуття не можуть знести хлоп'ячих, гострих поглядів, рухів, він вбачає в них зухвалість і брут закамарків. Йому здається, що ось зараз котрийсь із них вложити пальці до вуст і свисне на всю залю. Володимир мимоволі заплющує очі.

Йому краще подобаються дівчата. Вони вже скінчені дами, мимо свого молодого віку. Він бачить погляди у них гарячі, кокетерійні. У них претенсійність в дешевенькому одязі, модні зачіски з яскравими кокардами.

Він читав в якійсь криміналістичній розвідці про вплив обставин і виховання на злочинність. Він перевіряє ці поверховні знання тут на реальних об'єктах. Приходить до висновку, що ці дівчата — це ефемериди. У них дуже коротеньке життя. Вони через рік-два виступлять у життя з обов'язками жінки, в ролях «дівчат для всього», по різних темних норах, за дешеву ціну продаючи за зломаний гріш почування навіть не жіночого, лише дитячого серця. Вони розквітнуть скоро, як штучно плеканий квіт, і скоро зів'януть.

Будуть хлопці мати іграшку, такі молоді, елегантні, як він. Але і цю ролю хтось мусить виконувати в суспільстві.

А потім вони помандрують до домів для божевільних, до шпиталів або на церковні сходи. Що ж, не може квітка, що зійшла в пивниці, квісти пишною рожею — підсумовує свої думки.

Аж ось завважує, що з бокових дверей, з сусідньої кімнати вийшли якісь дві пані. Там чути голоси.

Тепер він здогадується, що ті, яких він шукає, мабуть там. Він йде до цих дверей, й обличчя його випогоджується приємною усмішкою.

Дійсно є.

Інтелігенція сидить тут, окремо.

Він бачить між іншими і Олю з матір'ю. Вона вгледіла його й усміхається привітливо. Йде до них і схиляє голову з глибоким поклоном.

Оля простягає йому руку, він стискає ніжно і має честь бути представленим шановній мамуні.

Липницька обкидає Володимира таким поглядом, при якому звичайно прогалина поміж бровами робиться поморщеною горбовиною. Вона охоплює його оком цензора від ніг до голови. Цей погляд короткий, як блискавка, його ледве зловиш. Вмить у неї обличчя погідне, і ввічливий усміх натягає накрашені губи, показує білими рисами зморшки, куди не дійшов кармін.

— Ах, пан Товарницький, дуже мені приємно.

Подає йому для цілунку м'яку, виплекану руку. Володимир підносить до губ з такою вишуканою пошаною, як темний християнин ікону.

— А знаєте, я вас десь бачила,— говорить ласкаво, бажаючи відмітити тим, що він удостоївся вже раніш її уваги.

— Це, матусю, ви, мабуть, пригадуєте пана Товарницького з комерсу?

— Ах, правда!— вдає, наче вона щолиш пригадала.

— Ви тоді дуже гарно й палко промовляли. А я не могла пригадати, де це я вас бачила. Тепер не дивно мені, що сьогодні я вас тут бачу.

— Чому, пані добродійко?— Володко скромно.

— Погляньте! Чи бачите тут кого з молоді? Крім вас, нема нікого. Для них такі справи нецікаві. Я не хочу цим щось негарного сказати про нашу молодь. Ні. Я знаю, що там, де треба енергії, палкого слова,— вони ніколи не відмовляться. А це, бачите, справа тиха, справа милосердя.

— Кожний вік, пані добродійко, має свої вподобання,— зауважує чемно Володимир.

— Значить, ви хочете цим сказати, що милосердя,— це справа старих бабів?— вона складає губи в кислу гримасу.

— Я дуже перепрошаю, але я ніколи не посмів би щось подібного й подумати,— оправдується Володимир.

— Як там не було б, але це дуже похвальна річ, що ви все ж тут явилися. Воно зрештою і зрозуміло, це зовсім іде в парі з вашими патріотичними почуваннями.

У Володимира вигляд, як коли б він проковтнув дуже

смачну помадку. Йому хочеться відповісти гарним, за приємне, і не залишається в боргах:

— Пані добродійка дуже ласкаві для мене, за що я почувую себе до надмірної вдячності. Але де мені, звичайній людині, рівнятися до народніх Бругів. Правда, я теж дитина нашого народу і не маю права стояти осторонь від народніх справ.

Але йому набридла вже ця добродійка з обвислою шиєю, з жировим горбом на карку. Його тягне до себе Оля, яка весь час тримає його на прив'язці усміхнених очей. Він повертає до неї голову й кидає звичайне товариське запитання:

— Чи дуже весело бавились, панно Олю, під час свят?

— Я? — На її устах гримаса. — Я так собі... А ви?

Володимир чує в цьому запитанні делікатно встромлену колючку.

— Я, як би вам, панно Олю, сказати?..

Він не може скоро зорієнтуватися і знайти відповідних слів.

У цей час в кімнаті чути чийсь басовий, хрипливатий голос.

Оля раптом повертається.

— Ах, батечко!

Вона йде йому назустріч.

Володимир стоїть в дожданні, як біговий кінь, що має вийти в перегони. Він чує, що сьогоднішній вечір має його на декілька ступнів наблизити до родини Липницьких.

— Так пізно? Тут усі ждуть на вас, не починають. Я вже думала, що ви, батечку, не прийдете.

— Де ж ти, дитино, бачила, щоб я не прийшов? — заявляє голосно посол Липницький і бере Олю під руку.

— Ще встигнемо, це ще не так пізно. Бачиш, у мене стільки справ.

Він повертається на всі боки, розкладається з присутніми. Липницький з Олею підходять до Володимира і Липницької.

— Дозвольте, батечку, представити вам пана Товарицького. Ви ще не знайомі, правда?

— Дуже мені приємно пізнати, — гуде Липницький і рухом великої людини подає руку Володимирові.

Володимир витягається з респектом, як вояк на параді.

— Гм-гм, — бурмотить під носом Липницький — доволі зібралось і там, і тут. Дуже гарно, дуже гарно. Мене ди-

вує тільки, що вам, пане Товарницький, хотілося покидати веселе товариство і йти сюди, на цю зовсім скучну історію. Ми, старі, вже з обов'язку мусимо.

У кожному його слові чутно переконання про власну гідність і цінну.

— Я думав, — зауважує з удаваною скромністю Володимир, — що це входить теж у деякій міри до моїх обов'язків. Хто хоче знати свій нарід, той мусить підходити до нього з різних сторін. А мені це потрібно, бо я починаю шойно знайомитись.

— Це свята правда. Дуже мудро сказано. Треба б, щоб уся наша молодь так думала, — констатує задоволено посол Липницький.

Він вважає, що в цьому випадку не можна повторити народнього прислів'я, що яблуко недалеко паде від яблінки. Він, що від довгого часу стоїть на чолі галицької, української, національної справи і знає всіх провінціальних інтелігентів-українців, чув про Товарницького, батька Володимира. А тут син, на його думку, зовсім інший.

Він звертається до дружини й просить її оглянути, чи можна вже починати. Вона виходить до залі, а за нею цілий гурт жінок.

— Що ж там академічна молодь дуже вішає собак на нас, старих? — звертається він до Володимира.

Це запитання збиває його зовсім з пантелику. Володимир не в курсі цих справ і не знає, що відповісти. Але він знає, що не відповісти не можна. Скоро придумує пусту фразу й рятується з прикритої ситуації:

— Молодь, як молодь — вона все гаряча і в словах, і в ділі.

Ця відповідь подобається Липницькому, але він має до неї зауваження.

— Це правильно ви сказали, але таке поступовання не все практичне. У серйозних справах спокійна розвага бере все верх.

— Вповні погоджуюся з вами, пане после, — говорить поважним тоном Володимир. — Але для цього треба дійти вже до певної рівноваги, бути скристалізованою людиною вже. Тоді можна кожний крок обдумувати спокійно. Але коли говорити з точки погляду молоді, то треба ввійти в її палку вдачу. Наша молодь тепер в розпалі боротьби, а в того, хто йде на боротьбу, кров зовсім інакше грає.

— Значить, що вона у вас теж грає, теж кинить, —

зауважує Липницький, і один кут його вуст кривиться від іронічної усмішки.

Володимир палко: — Інакше не може бути, бо я почуваю себе теж живою одиницею нашої нації. Чи може бути я байдужим тоді, коли нам добираються брудними руками до самого серця, коли нам на нашій землі відмовляють права на буття?

Липницький зовсім поважно дивиться тепер на Володимира. Він подобається йому щораз більше.

— Це правда, — додає по хвилі Липницький. Він насуває брови на золотий цвікер. — Це правда. От хоча б з школами. Нижча школа є, середня є, а вищої не хочять нам дати. Так як коли б дати кому ноги і туловище, і казати жити без голови. Це дійсно безголов'я, в якому нам доводиться жити.

Його чоло морщиться десятками боріз.

— Так, від цього може буритись кров. Але ви, молоді, не закидайте нам байдужости. Ми не байдужі. Ми, старі, стараємося холодною розвагою поправляти те, що ви гарячою кров'ю накоїте.

Володимир не знає, що на це відповісти. В кожному разі йому не хочеться сказати щось такого, що перечило б думкам Липницького. Найкращим виходом вважає мовчанку.

Входить із залі дружина Липницького і сповіщає, що вже все приготовлено і можна починати. Липницький бере дружину під руку і йде до залі.

Володимир лишається й підходить до Олі. Липницька, побачивши, що Володимир залишився, зауважує півголосом: — Такий елегантний хлопець і при цьому такий гарячий патріот.

Липницький у відповідь бурмотить щось під носом. Оля вдоволена з Володимира. Вона бачила, що він на її родичів зробив гарне вражіння. Її самолюбству схлібляє й те, що Володимир покинув село, про яке вона збрала вже докладні відомості, і що приїхав до Львова тільки задля неї. З цього робить вона зовсім приємні для себе висновки.

— Як це ви, пане Володимире, так скоро вибралися з села? Я, признаюся, не була певна, що вас сьогодні зустрину.

— Невже ж? Погано ви, панно Олю, про мене думаєте. Я не вмю не дотримувати слова.

Вона чує в його голосі ноту образи. Хочє затерти незручну фразу.

— Що це, Львів має таку притягаючу силу?

Вона сміється й хоче його заразити сміхом. Володимир хватається швидко за її слова, щоб глибше розколоти шкаралушу холодних товариських форм.

— Львів, як Львів, я повинен сказати, що дехто у Львові.

Він обгортає її палким поглядом. Оля на хвилину опускає вниз очі, але вмить підіймає і з кокетерією дивиться йому в вічі.

— Як бачу, вас треба поздоровити.

— Коли б воно дійсно було так, я був би дуже рад, — відповідає Володимир.

Їхні очі сходяться, мов дві гострі шпильки самими кінчиками, і через них перескакує наче електрична іскра. Вони розуміють одне одного.

— Ви дуже скромні, пане Володимире, — іронізує вона.

— В якому розумінні?

— Такі, як ви, повинні бути більше певні себе, — посміхається до нього лукаво.

— За винятком деяких справ, — спростовує Володимир солодко.

— Ні, без винятків, — вона з блиском в очах.

— Приймаю до відома вашу науку і буду старатися використати її вповні. Але в таких випадках я не повинен зустрінутись з осудом з вашого боку.

Він клонить перед нею низько голову.

— Підемо в залу, — говорить Оля й кличе кивком голови. Вона йде наперед, Володимир за нею. Біля стола сидить уже дівора. З старших на почесному місці тільки Липницький з дружиною, старий канонік з западеними губами, а кінець тонкого, як ніж, носа майже сходиться з кінцем гострої бороди. Біля нього якась сива, груба добродійка. Це почесні особи, під яких фірмою улаштовано цей вечір. Решта старшої публіки то сидить по боках, то стоїть, а дехто з жіноцтва послуговує при столі.

Старий канонік встає з крісла, а за ним усі, що сидять при столі. Він починає з благословення, говорить про Христа, про небо й пекло і влігає поміж ці релігійні атрибути і дітей, яким наказує молитися, ходити до церкви й слухати старших, якщо не хочуть познайомитися із страшним пеклом.

Діти слухають шамкання старого каноніка одним вухом, а цікавими оченятами заблудилися на столі поміж ласощами. Їм дуже хочеться, щоб цій проповіді був уже раз кінець, та щоб можна було забратися до приємнішої роботи.

Але старі завзялися зловживати їхньою терпеливістю.

Коли скінчив старий канонік, і дехто з дітей уже втішно попробував сісти, посол Липницький так гримнув своїм басом: — Дорогі українські діти! — що той, хто встиг уже сісти, раптом зірвався на рівні ноги.

Тепер дитячі оченята не блукають вже по столі, як перше. Старий канонік шамкав тихо, наче до сну заколихував. І хоча він говорив про такі страшні речі, як пекло, діти зовсім не боялися, бо його голос бринів так, як зумчить муха у пізню осінь. А посол Липницький гомонить так, що дітям здається, що цей страшний вуйко свариться на них, тому вищулили оченята на нього, як перелякані вівці.

Він говорить щось про Україну, про віру, про український нарід і мову, щось про козаків, але з цього всього у них залишилася тільки така думка, що як вони будуть говорити все українською мовою і ходити до церкви, а не до костьолу, то їм ще на другий рік улаштують теж таке свячене.

Після промови починається друга, цікавіша частина — гостина.

На залі знову залунав дитячий гамір.

Оля і Володимир стоять біля вікна. Вони від часу до часу кидають поглядом то на залю, то на двір, де на ринковій площі у різні боки перебігають люди, мов мурашки.

— А я позволю собі піти слідом за вашою наукою, — говорить Володимир, — і ясніше вилуштити перед вами свої слова.

— Так? Оскільки?

— Остільки, що цю притягаючу силу, яка вирвала мене з села, я маю приємність бачити перед собою.

Він пильно слідкує по її обличчю за наслідками своїх слів. Але Оля вміє володіти своїми почуваннями. Хоча вона переконана о дійсній вартості цих слів, удає, що приймає їх за чемну фразу.

— Тільки без жартів. Я думаю, що це тільки приємний комплімент.

— Я говорю серйозно. — Він достроює обличчя до цієї фрази.

— Як так, то я дякую щиро за пам'ять.

Дивиться тепло у вічі.

— Панно Олю, ви повинні б дякувати тоді, коли це для вас невприємно.

— Чому?

— Бо «дякую» в тому розумінні, як ми уживаємо цього слова, це свого роду дрібна монета, а за почування платити не слід.

— Я думаю, що платиться.

— Так, тільки не словом «дякую».

Оля тупить голову де порт'єри і відводить свій погляд від Володимира на вулицю.

— Коли ви так думаєте, то я можу забрати назад це слово, але щоб на його місці не залишалася пуста.

Володимир стає ближче до неї, його рам'я дотикає її.

— Будемо надіятись, що ласкава доленька заповнить його чимсь ціннішим і теплішим.

— Блаженні віруючі.

Володимир у цій старій, утертій фразі, прикритій усмішкою, чує серйозний голос згоди.

— Значить, я буду надіятися, тільки не небесного царства. Воно якесь дуже далеке. Я волю тут на землі. Воно все ж ближче до нас.

Оля не дає безпосередньої відповіді. Вона мовчить і тільки через хвилину повертає розмову в інший бік.

— З ваших слів, я все ж набираю переконання, що ви невдоволені святами.

— Я мушу висловитися більш стисло, а саме, що я невдоволений двома першими днями свят.

— Себто селом, — посміхається Оля. — Я признаюся вам, пане Володимире, що я теж не люблю села. Хіба літом, під час ферій, побувати місяць-другий в гарній, мальовничій околиці, з веселим товариством, — це ще можливо. Але я не розумію, як інтелігентна людина може, витримати весь час на селі або в малому містечку.

— Я вповні погоджуюся з вами, панно Олю. Бачите, я навіть двох днів не витримав.

— Мені здається, — говорить, зідхаючи, Оля, — що це мусить бути дуже скучно. У нас тут кожна хвилина має якийсь свій інтерес, що спонукує нашу волю і бажання до швидкого руху.

— Я зараз пізнаю провінціальну людину по вільних рухах і недбайливому одягу, — додає Володимир.

— Зовсім природно, — підхоплює його думку Оля, — бо скажіть, будь ласка, пощо людям на селі, чи в містечку поспішати? У них все пливе, як та низова річка — поволеньки. І пощо їм одягатися гарно? Хто там оцінить це і витрачені кошти, і само вміння гарно зодягтися. Там загал не розуміється на цьому. Скажіть самі, чи це ціка-

вить селянина, чи якого ремісника, чи купчика, в якому одягу хто ходить?

— Ах, панно Олю, я це дуже добре розумію, і вповні погоджуюся з вами, бо я сам виріс у малому місті. Вони дивляться там на гарно одягнену людину, як індик на червону хустку.

— Не люблю і я тої містечкової атмосфери, авторитету старих тьотів, тих пліток. Мене морозить на сам сполин про це.

Вона здригається, наче б дійсно їй було холодно.

— Я за жадну ціну не погодилась би піти жити на провінцію.

Це речення вона підкреслює дуже виразно, і Володимир здогадується про мету цього підкреслення.

— Я рівно ж, — додає твердо Володимир.

— Я знаю, що коли я тут вийду на вулицю, за мною слідкують сотні очей знавців. Кожний рух, кожний деталь одягу, все те буде тут належно оцінено. І свідомість цього змушує мене задумуватись над найменшою дрібницею, побуджує енергію і бажання життя. І людина мимоволі думає над удосконаленням свого зовнішнього вигляду.

Під впливом цих слів Володимир мимоволі звертає ачнішу увагу на її зовнішній вигляд. Він зауважує, що дійсно найменша дрібниця в її туалеті, зачісці — все це наче відважене на аптекарській вазі. Не знаходить нічого, що було б так собі. Рівночасно порівнює з нею Зофійку, з її сільським виглядом і скромністю. Якою непоказною, бідною виходить вона!

Він підіймає вище голову, випрямовується під впливом переконання, що тепер він іде справжньою, гідною дорогою.

У цій хвилині підходить до них Липницька.

— Як вам подобається цей вечір? — до Володимира.

— Дуже гарно. Чудовий вечір.

Але він не хоче зрадити себе, що він думає не про те, про що вона, і додає:

— Вельмишановному панству належить від нашої громадськості велика подяка за ваші клопоти. Хоч раз у рік ці бідні дітиська не будуть голодні.

— Ах, бідні дітки! — зідхає зворушливо Липницька. Як мені їх дуже жалко!

— Чи це, матусю, ще довго протягнеться? — питає із скукою Оля.

— Мабуть, що ні. Офіційна частина скінчиться, ма-

буть, скоро, і ми зможемо піти, а потім будуть гри, але ми при цьому вже не мусимо бути.

— А куди ж ми після цього? — питає Оля з гримасою.

— Підемо, дитинко, додому.

— Додому? Така скука. Останній вечір свят і так одноманітно пройде.

В її голосі невдоволення. Вона дивиться на маму і просить очима, щоб вона догадалася.

— А ти попроси пана Товарницького, щоб був ласкав загостити до нас на вечерю. Я переконана, що пан Товарницький не є приятелем сірої нудьги, і я певна, що він своєю присутністю прожене її від тебе далеко.

— Ви не відмовите? — Оля до Володимира, а її очі говорять більше й палкіше, ніж слова.

— Дякую дуже сердешно за честь. Мені буде надзвичайно приємно, — говорить з глибоким поклоном.

Володимир з Олею обмінюються в ту мить теплим, вдоволеним поглядом.

Як дитяча гостина підходила до кінця, старша монашка бере одну з дівчат від стола і в кутку довгенько щось їй нашіптує. Дівчина несміливо пошепки повторяє за нею якісь слова раз-другий. Потім монашка вибирає ще одну меншу дівчину й хлопчика і з ними всіма йде до почесних гостей.

Старша дівчина, тремтячи, дякує від усіх дітей «високоповажним добродіям» за піклування і за гостину й обіцяє, що діти виконять все те, що їм було сказано в промові пана посла й отця каноніка. Після цього одно за одним цілують руки почесних гостей.

На цьому закінчується перша частина вечора, і діти, мов ті горобці, розпурхуються від столу на всі боки. Дехто біжить до батька чи матері і хвалиться цукерками, що їх набрав у жмені.

Інтелекція заметушилась, вибирається додому.

Хтось сказав дітям, що треба одсунути столи і крісла під стіну, щоб зробити місце для забави.

На залі страшний шум. Дітвора суне крісла у різні боки; гуркотять столами.

Гості скоріше виходять з залі в напрямку до гардероби. В залі з старших залишаються, головню, родичі дітей.

А діти розсипались по залі юрбою, а поміж ними, як поміж білими голубами на подвір'ї, чорним гайвороном увихаються надуті монашки.

По сходах задоволено сходять гості униз. Напереді

посол Липницький з дружиною, а за ними Володимир з Олею. На вулиці вони повертають в напрямку до мешкання Липницьких.

55.

В два дні пізніше Володимир робить Липницьким першу офіційну візиту. Виходить з гостинної в піднесеному настрій, з солодкою усмішкою на вустах. На порозі гостинної, біля одкритих дверей, стоїть Липницька й Оля.

Володимир бере з вішалки пальто, одягає скоро, повертається знову до Липницької і Олі й ще раз кланяється низько.

Виходить.

Обі жінки стоять ще хвилиночку біля дверей, як коли б їм важко одірвати очі.

Потім ідуть в глибину гостинної.

Липницька допитливим поглядом обкидає Олю. Оля всміхається вдоволено, а її погляд біжить через великі, блискучі вікна надвір, наче вслід за тим, що щойно вийшов.

— Що ж, Олю, він тобі подобається?

— Так, матусю, він дуже симпатична й інтересна людина.

Вона весь час старається охолоджувати піднесену температуру своїх слів, щоб не зовсім зраджуватися з своїм захопленням.

— Дуже гарний і елегантний хлопець, — додає мати переконано.

Вона весь час дивиться на дочку, зондує її серце.

Через декілька хвилин, вона підходить ближче до дочки і бере за руку.

— Значить, що коли б прийшло до чогось поважнішого, то ти не відмовила б йому? Бо мені здається, що він має до тебе серйозні наміри.

Оля соромливо опускає очі. Потім дивиться усміхнено-чутливо на маму і говорить з тугою:

— До цього, мабуть, ще далеко. Зрештою, яюсь воно буде, мамочко.

Вона тулиться до мами, обіймає за шию і цілує її набілене лице.

Зофійка ходить із кута в кут своєї невеличкої кімнати. Вона дрижить від напруженого неспокою. Не може знайти собі місця. Дожидання і нетерплячка перемінили її в осіку. Цілі три тижні безупинне дрижання всіх нервів. У ті дні, коли післанець ходить на пошту, вона рахує кожную хвилину. Насамперед вона заглядає у вікно, коли він піде. А коли його стара, похилена фігура просунеться перед її вікнами, з тої хвилини вона дивиться весь час на годинника. Рахує, скільки часу йому треба йти, скільки, щоб одібрати пошту. Підраховує, що через три години він повинен вернути.

Дивиться на годинника, коли вже мине тих три години. Її нерви напружуються до крайньої межі і тремтять дрібними судорогами. В такі хвилини вона старається знайти опору для себе, для своїх рук, навіть для голови, бо їй здається, що окремі частини її тіла розсипляться від дрижання, вона не одриває очей від вікна. Тоді вона забуває за дітей, за школу, за себе саму. Вся її сила скупчується в одній точці, в одній думці: чи принесе листоноша що з пошти?

В такі дні діти сидять мовчки, бояться збудити вчительку зі сну. Вони певні, що вона спить, хоча її великі, голубі очі широко відкриті.

Вони відчувають у дрібному серці, що це мабуть щось страшного з нею. Вони знають на це тільки одну раду — сидіти тихо. Вони роблять це і боязко поглядають на біду вчительку.

Як угледить післанця, вона оживає раптом. Зривається, біжить мерщій надвір назустріч.

— Є? — каже тільки це одно слово.

— Нема, панчундьо, нема, — відповідає старий м'яким, тремтячим словом.

Навіть тоді, коли є який лист до неї, але писаний іншою рукою, старий відповідає: — Нема.

Він знає, в чому справа, бо багато наносився вже тих листиків, таких гарних, і йому самому дивно, що це таке сталося, що їх більше не видно. На пошті він спеціально питає за ними. Кажуть: — Нема.

Тоді при зустрічі з нею він спускає очі, не може на

неї дивитися своїми маленькими, скляними очима, наче б тут і його вина, що цих листів нема.

Але сьогодні він іде бадьоро. Між листами він бачить один із знайомим почерком.

Тільки цей якийсь дивненький собі, якийсь не такий. Бувало приходили такі довгасті, крашені, якісь голубі, як небо. Він боявся навіть брати їх у пальці, щоб не випацкати. А нинішній, якийсь великий, як той, що його Прокопові Сокирці писав тамтого тижня адвокат за борги.

А може він хотів там так багато написати, надолужити за такий довгий час? — міркує старий.

Він бачить, що вчителька стоїть уже біля фіртки, жде. Підходить, посміхаючись, і здалека говорить тремтячим голосом:—А сьогодні є.

Він витягає листа з торби і передає їй, як дорогий дарунок.

Вона дрижачою рукою бере листа, дає старому якийсь гріш, повертається і скоро біжить у кімнату.

Прибігла, зачиняє двері, задихається. Несла звичайного листа, а їй здається, що двигала якийсь важкий тягар. Аж ноги під нею тремтять. Хоче роздерти коверту, але руки відмовляють послуху. Щось каже їй:— Не читай!

Так категорично, різко приказує. Вона оглядається поза себе. В хаті пусто, крім неї нікого нема. А голос вона виразно чує.

Вона кладе листа на стіл, бо чує, що від нього пальці замерзають. Таким холодом віє від нього. І він лежить тепер на столі. Підходить вже декілька разів до його, збирається одкрити, але руки безсило падають униз.

Вона шибав собою по кімнаті, як птаха в клітці, коли кіт підходить близько. Вечоріє, сутінки вилазять із кутів, лягають на підлогу, лізуть на крісла, на ліжко, на стіл, ловлять її за поли, а вона біжить з одного кута в другий.

Раптом стає перед столом. Дивиться на білу, чотирикутню пляму, що вирізується в темряві на столі. Збирає всі сили, всю відвагу. Засвічує похапцем лампу, а потім рішучим рухом роздирає коверту, витягає листа і читає:

«Високоповажна панно Зофійко!

Пишу до вас цих кілька рядків, хоча, на мою думку, воно зайве навіть. Ваше відношення до мене під час моєї присутности на святах у ваших вельмишановних родичів було того роду, що недвозначно виявляло ваше бажання

відчужитися від мене. Що більше, — ви ображали мене, кажучи, що я говорю вам неправду.

Вже цей останній висказ достатній зовсім для цього, щоб ми стали для себе чужими, бо що може в'язати дві особи, між якими лягло слово «брехня».

Але характер наших попередніх відношень кладе на мене моральний обов'язок написати ще цього останнього листа для унормування деяких справ, що повстали в наслідок нашого семилітнього знайомства.

За той час я, на жаль, був зв'язаний з вами і морально і матеріально. Щодо першого, то вам дуже добре відомо, що початок нашого зближення припав у такому часі, коли ні я, ні ви не в силі були ще оцінити і себе самих і одне одного, а головно, маючи на увазі поважне майбутнє, що до його ми стриміли.

Ми підходили тоді до наших почувань більш так, як діти до приємної забавки, не входячи глибше в суть справи.

Але час став згодом ширше розкривати нам очі, і коли настав той час, що треба було б завершити справу наших взаємовідносин, прийшли ми до переконання (я підкреслюю слово «ми»), бо це я зауважив у вас навіть скоріше, чим у себе), що ми не підходимо для себе.

В моїй природі є — бути все одвертим, і сьогодні замість класти це все на дні свого серця і затроювати кислим настроєм життя і вам, і собі, я широ висловлюю вам своє переконання, що ви в ролі моєї дружини зі своєю вдачею були б для мене тягаром, що здержував би лет моїх думок і стремлінь, бо я не можу вкласти в межі сільської скромности і дрібничковости.

Тому краще, коли ми сьогодні спільно розітнемо цю і так надірвану нитку, що колись в'язала нас разом, ніж мали б у майбутньому одно одному оббивати ноги залізним путом.

Я переконаний твердо, що ви, як розумна людина, погодитесь в цій справі зі мною.

Що торкається матеріального боку, то я вважаю обов'язком своєї чести при найближчій змозі повернути вашим вельмишановним родичам з подякою все те, що вони на мене в свій час витратили.

Безперечно, що вони зробили для мене велике добродійство, і я постараюся повністю компенсувати їх, бо це все дається майже точно вирахувати, і я скоріше піду на те, щоб повернути їм більше, ніж мав би хоча гріш залишити в свою користь.

Прошу у вас ласкавого вибачення за всі неприємності, які міг я спричинити вам на протязі довголітнього нашого знайомства, і дякую сердешно за всі ті ясні хвилини, якими ви обдарували мене за весь час.

Бажаючи вам від щирого серця всего найкращого, я переконаний, що наше відчуження не рушить спокою вашої душі тим більше, що ви, як я це вже зазначив, дали мені виразно зрозуміти, що моя особа для вас і бай-дужа і зайва.

З пошаною для вас
Володимир Товарницький».

Зофійка стоїть бліда-бліда, рука, що держить листа, дрижить. Серце закам'яніло, кров перестала битися в живчику. Наче страшний грім пронизав її тендітне тіло.

Потім раптом підіймається грудь, як коли б могутня хвиля хлинула до горла, обличчя червоніє, і вона вибухає таким зойком, як рев бурі серед темної ночі. Вона падає на крісло, кладе голову на стіл. Голова від схлипування підскакує вгору і падає вниз. На білому чолі від ударів у гострий край стола вирізується довга, червона смуга.

Зофійка не може запанувати над розбитими нервами, не може вігнати їх на своє місце. Розбурхана хвиля невисказаного жалю і пекучого болю б'є об молоді, кволі груди.

Чує, що слабне, що тратить зовсім силу, що щось душевне, м'ясне хватає цупко за серце. Від цього темніє в очах, в'януть суглоби. Вона не має чим дихати, нема свіжого повітря. Їй здається, що вона вдихає якусь розпалену масу.

Повітря, повітря! — це одиноке бажання, одинока свідомість. Підіймається з трудом, спирається руками об стіл, об крісло і, як приголомшена, хитким кроком йде надвір.

Сідає на призьбі. Холодний, весняний вітер обгортає пронизуючим подувом. Чує, що з серця зсувається важкий гніт, що кров заворушилась у жилах. Спирає голову на руки, і тупий погляд падає на землю. А сльози котяться без упину. А голову її розпирає одна думка: звідки у нього стільки безличности?

Надворі темно, де-не-де по шибках вікон блукає хитке, полум'я печей, часом промайне якась тінь попід тином, десь скригнуть ворота, а в молодому листі холодно шелестить вітер.

Поволі гасне світло по хатах, село завмирає, тільки крізь малі вікна похилених хат виглядає журба чорними очима. А клапаті стріхи, як селянські нестрижені чуби, звисають низько, до самої землі.

Зофійка все ще сидить на призьбі з головою, спертою на руках, з вогкими очима. Вона не відчуває ні холоду, ані не бачить всього того, що довкола діється. У неї враження, що важка гора звалилася на неї і придушила до землі. І вона не може рушитися, не може підвестися, бо її сили ослаблі для такої ваги.

Коли посеред села загавкали сердито собаки і вчинили скажену гаркiтню, вона пробуджується, і перше враження, яке відчуває, — це страшний холод. Вона тільки тепер зауважує, що дрижить уся, що не може вдержати в спокої зубів. Тепер тільки бачить, що вона зовсім легко одягнена, що просиділа добрий шмат часу на дворі.

З свідомістю приходить рівночасно спомин про лист, він пильгучить серце тупими зубами, і вона знову починає схлипувати, як мала дитина. Чує, що не може довше витримати холоду, що треба вертати в кімнату.

Пригадує, що там на столі лежить той лист. Вона знає, що не може на нього глянути більше, бо стратить знову ту крихту сил, яку з трудом зібрала до купи. Але треба вертати до кімнати. Надворі так пізно, так холодно.

Встає, іде, мов п'яна, чує, що ноги задубіли. Входить у темні сіни, намацує клямку, відчиняє двері.

В кімнаті темно. Вигоріла нафта, і лампа сама погасла. Защіпає на гачок двері, заплющує очі, щоб не бачити тої білої плями на столі, і напомацки добирається до ліжка.

Розгортає постіль, скидає черевики і, не роздягаючись, падає на ліжко та накидає на себе, що попало під руки. Лежить скулена, не може нагрітися. Їй здається, що хтось знизу потрясає дрібно ліжком. Вона корчиться все більше, затуляє всі отвори поміж ковдрою і матрацом, але дрижання не хоче покинути її ні на хвилину.

57.

Зофійка нездорова, її морозить, а губи зовсім спалені. Чує слабкість у руках, у ногах, голову щось затуманило. Думає, чи це не наслідок передучорашнього морального вдару. Це повинно пройти. Вістуня того лиха вже нема. Вона спалила його зараз на другий день, як тільки встала. Як останній білий шматочок паперу перемінився в чорний недопалок і скорчився в трубку, — почула полекшу. Вона

не буде більше боятися того білого, страшного клаптика, що її віру в майбутнє стер на порох. Але, згадуючи цей кінець, вона не може не згадати того, що було перед тим, і що прийшлося власними руками похоронити. І знову тихі сльози пливуть з очей, гризуть обличчя гіркістю.

— Видно, що так мусіло статися, — заспокоює сама себе.

Вона постановлює не казати нічого родичам про цього листа. Вона хоче перенести це все сама. Не хоче завдавати їм болю. А потім помалу воно само вийде наверх. Їм легше буде перенести.

Вона збирає всі крихти розбитої енергії. Вмовляє себе, що для неї тепер не залишилося вже більш нічого, тільки праця. Вона хоче цілковито віддатися своєму заняттю, і воно допоможе їй перенести цей важкий удар.

У неї є родичі, декілька десятків шкільної дітвори, вона хоче жити для них. Вона розкриватиме перед дітьми тайни широкого світу, кидатиме буйні зерна знання у їхні серця. Правда, її батьки невдоволені з того, що вона вчителює, що працює в читальні. Вони кажуть, що вона «хлопіє», що для неї, гарної дівчини та ще не бідної попівської дочки — це примха. Їй не раз приходиться почути від них з цього приводу терпке слово. Але вона надіється, що може з часом переконає їх, може вони привикнуть, і вона так і залишиться вчителькою.

Зофійка йде в класу, старається бути веселою, доброю, хоче зацікавити дітей. Вони дивляться на неї усміхнені, бачать, що їхня вчителька якась інша, ніби наново на світ народилася.

Вона з трудом витримує дві години. На третій чує, що сили опускають її зовсім, дрижання не перестає, а голова, мов оливо.

Випускає передчасно дітей, іде в кімнату, лягає. Чує, що щось коле в боці і під лопаткою. Не може через це глибше віддихнути.

Пролежує цілий день. Не їсть нічо, нема найменшого бажання, тільки пити хочеться. Вечором чує, що гарячка підіймається. Лежить неспокійно, повертається з боку на бік, не може заснути. Перед очима снуються дивовижні примари. Засипає зовсім пізно.

Ранком просинається й їй здається, що почуває себе краще. Встає з ліжка, робить декілька кроків, хоче одягнутися. Але коління відновлюється з такою силою, що вона ледве доволікається до ліжка й мусить знову лягти.

Пролежує ще два дні. Тепер вона почуває себе краще.

Вона мусить встати. Її молоде тіло бунтується проти насилля природи. Воно хоче жити, рухатись, працювати. Одягається і каже сторожеві дзвонити на дітей. Вони біжать з усіх боків до школи, як горобці літом на спілу пшеницю. Великими очима поглядають на вчительку, що бліда, безсила входить до класу.

Через пів години Зофійка знову відчуває себе погано. Їй важко говорити, віддиху не стає. Її нападає після декількох слів сухий кашель, що спричиняє болюче коління в легенях і плечах.

Випускає знову дітей і йде лягти.

Так минає півтора тижня. То вона зривається, йде в класу до дітей, то знову лягає на день-два.

Додому не дає знати про свою хворобу. Не хоче тривожити батька, маму. Вона вірить, що це все хвильове, що воно пройде, що незабаром вона зовсім видужає.

Вона поволі набирає сили, гарячка спадає, у боці коле вже не так докучливо. Радіє думкою, що через день-два вона прийде зовсім до сил і забереться наново до праці.

У цій хворобі перегоряє частинно гострота її морального болю, бо хвороба скупчує біля себе всі її думки, змінює їхній напрям.

Наче тінь, вона входить до шкільної кімнати. Їй все ще важко говорити. Кашель не покидає. Він часами трясє її і гне, як вітер молоду тополю. Після такого кашлю вона мусить деякий час сидіти мовчки, і її очі заходять слізьми.

Їй здається, що кожний наступний день приносить більше сили. Правда, вечорами вона чує деяке піднесення температури, вночі пітніє, але ранком вона про це забуває і йде в класу.

В міру того, як здається, що хвороба втихає, підносить наново голову їдка журба. Зофійка лежить і не може поза північ заснути. Думки обсідають її довкола, як гайворон трупа, і кричать безупинно. В це крикання вриваються інколи уривки з щасливого минулого і блискучим фільмом пересуваються перед очима. Ці ясні спомини раптом зникають, і на їхнє місце лягає той останній лист. Тоді очі не можуть вдержати сліз, і вона тупить обличчя до подушки, щоб приглушити голосне хлипання.

В останній лавці між двома хлопцями непорозуміння. Зофійка пише на таблиці, обернена плечима до класу. Один з хлопців хоче відштовхнути від себе докучливого

сусіду й попадає кулаком у ніс. Хлопцеві пускається щорком кров. Він голосить на цілу класу.

Перелякана вчителька повертається і бачить скривавленого хлопця. Вона біжить до нього, знервована до краю і питає, що сталося. Почувши, що це Петро вдарив, вона ловить хлопця за плече і піднесеним голосом наказує йому вийти з класу.

Хлопець переляканий і своїм вчинком, і гнівом вчительки. Вона ніколи не була такою сердитою. Він випулив очі, поглядає на вчительку й не знає, що робити.

Зофійка в роздратованні приймає поведіння хлопця за опір, і це нервує її ще дужче. Вона ловить його за руку, другою за комір і тягне з лавки.

Хлопець голосить, йому соромно перед класою, він опирається. Зофійка з великим зусиллям витягає його з лавки і виводить за двері.

Але вона чує, що сили її зовсім слабнуть. Вона мусить йти до крісла й сісти. Дрижить судорожно, ловиться руками за стіл, щоб не звалитися на землю. Вона розуміє тепер невідповідність свого вчинку, їй неприємно перед дітьми.

А діти сидять, наче німі з переляку. Вони ніколи не бачили вчительки такою. Їм хочеться плакати, хлипати голосно, але вони бояться, щоб не розсердити вчительки. В класі тихо, чути окреме дитяче дихання.

Зофійка сидить уже майже пів години мовчки і чує, що сили не вертають. Їй важко рукою рушити. Опустила голову на руки і сльози покотилися на стіл. Як заспокоїлася, казала дітям іти додому.

Вийшли. Вона лишається сама в пустій класі. Почуває себе безконечно самотною. Збирає силу, щоб зайти в свою кімнату. На неї нападає сухий кашель, що встромлює десятки шпильок у легені.

Встає з крісла, спирається рукою об стіну і повільно плентається до кімнати.

Падає на ліжку, як грудка глини.

На другий день вона не зривається до школи, нема сили встати. Розуміє, що з нею погано, що нема іншої ради, бере папір і пише додому.

Мати приїхала другого дня коло полудня. Побачивши Зофійку, ломить руки, ридає гірко:

— Що з тобою сталося, дитино дорога? Та тебе годі впізнати!

Зофійка дивиться на маму великими очима, що, здається,

ось-ось випадуть з синіх кругів, і мовчить. Її сціпило щось за горло, вона не може промовити слова.

Мати забирає її додому, укладає на возі, вистеленому сіном, каже їхати нога-поза-ногу, щоб скорий рух коліс не трусив хворої. Проїжджають через село, шкільні діти вибігають з хат на ворота й перелази.

Зофійка посміхається до них, прощає.

А в дітей очі робляться жалібні, сумні.

Надворі молодий червень розпустив перші кроки по широких полях. Сонце посміхається палко на вид його шовково-зеленої кереї. Він розпанахав її, розпустив широкі поли на вітер, а вони хвилями мають. У полі схилилися люди. Їхні рухи спокійні, ритмічні, певні. В суворо скупченому обличчі видно бажання кожний найменший рух, кожний атом витраченої сили перемінити в хліб.

— Хліба треба, дайте хліба! — Чують той безупинний крик мільйонів з усіх боків. Той крик сідає тягаром на нахмарені брови, морщить чола, вижолоблює борозни на обличчях.

— Чи буду я їсти ще хліб з того шовкового колосся, що під сонцем хилиться?

Таке запитання появляється в голові Зофійки і голосить похоронним співом.

Вона не може вдержати сліз. Як це так, таж вона тому три тижні тримала дупко поводи молодого життя у своїх молодих жменях, любивалася його розгонистим бігом. А тепер думки у неї кволі, рахитичні. А мати сидить біля неї, тримає її голову в своїх руках. Їй хочеться з розпачу закричати так, щоб все колосся облетіло, як від великого граду, щоб усі загони порозколювались, як від лемеша великого плуга.

Але вона шкодує своєї дитини, вона не хоче своєї розпачі вливати в її сині жили, що ледве просочують кров, підштовхувану тремтячим серцем.

Приїжджають додому. Все, що жило на обійсті, вибігло до підводи, зносять її обережно в кімнату.

А батько зловився обіруч за голову і не може рук одірвати. Посилає гальпом по лікаря.

— Гони, гони, щосили! — кричить фурманові наздогін.

А він пражить коней батогом, жене.

Приїхав лікар, Лучицький зустрічає його на сходах.

— Що сталося, отче, хто у вас хворий? — питає, бачачи стурбоване обличчя Лучицького.

— Дочка... Зофійка... — ледве вимовляє Лучицький окремі слова.

— Вона? — питає здивовано лікар. Він знає її, недавно

бачив цю молоду, гарну дівчину. При зустрічі з нею його поважні риси вигладжувались все для усміху.

Роздягається, йде в кімнату хворої. Вітається з Лучицькою, що не відходить від дочки. Кидає оком на хвору. Її вигляд не віщує йому нічого доброго. Його брови опускаються вниз, стягаються докупи.

Мати пильно стежить за його кожним рухом. Він стукає пальцем у груди, в плечі, з боків, його обличчя робиться ще хмарніше.

Прикладає слухавку у різні місця, наслухує, в деякому затримується довше, знову вертає. Його зір має багато спільного з зором гончої собаки, що попала на слід дичини.

Потім важко підіймається від хворої, випростовує спину. Але очі блукають ще по її обличчю, по руках. Лице кам'яне, навіть мускул не зригнеться. Він вагається, наче щось пригадує. Хоче перевірити себе. Схиляється знову над хворою, прикладає вухо до грудей. Переходить весь у слух.

Випростовується, ховає слухавку в футляр, випитує про температуру, сон, апетит.

Мати відповідає.

Лікар іде з батьком до другої кімнати, сідає мовчки і сидить, похиливши голову.

Лучицький стоїть перед ним, як злочинець, засуджений на кару.

— А що? — питає несміливо, боязко.

Лікар підносить голову й спокійно, холодно дивиться йому в вічі.

Лучицький не бачить в них навіть дрібної, теплішої іскорки. Вони не дають йому ні крихітки надії. Лучицький чує мороз на тілі від цього погляду. Лікар бере його за руку й каже:

— Мені вас жаль, але ще більше вашої дитини. Їй тільки квісти б, радіти юнацьким життям. Що я можу вам сказати?.. є такі випадки, коли лікар почуває себе безсилим, хоча не має права тратити останньої надії. Лікар повинен все думати: — А може... — Але по всім даним я мушу сказати, що небезпека велика, що я хоча бажаю мати надію, але в неї я сам не вірю.

Він замовкає, дивиться в вічі Лучицькому і тисне дужче його руку.

— Ви, отче, бачили не одну смерть, я можу говорити вам прямо, хоча тут йде о вашу дитину. У неї швидкобіжні сухоти. Було запалення, його занедбано, і з цього пішло нещастя.

Лучицький поволі опускається на крісло й хилить голову на груди. Лікар мовчить. Потім витягає з записника довгенький шматок паперу, виписує ліки.

Лучицький підіймає голову, поїдає очима незрозумілі медичні терміни. Згодом зривається з крісла, ловить дрижачими руками лікаря за руку і молить розпачливо:

— Пане докторе, змилуйтеся, рятуйте її, нехай останню сорочку продам з себе, тільки рятуйте її!

Лікар відкладає ручку набік і, співчуваючи, дивиться на Лучицького.

— Ми, лікарі, теж маємо серце. Ми теж батьки й розуміємо батьківський біль. Нам жалко взагалі кожної передчасно вмираючої людини, а ще в додатку такої молодой, прекрасної. Я з широкого серця рад би повернути їй життя, але я вже сказав. Зрештою будемо робити все, що можливе.

Він говорить повільно, наче хоче переконати, його голос за кожним словом більше м'якне. Залишає рецепт на столі, каже, що і як треба робити.

Лучицький слухає з опущеною головою.

Лікар прощається, виходить.

Лучицький хоче йти за ним, вивести надвір, але ноги відмовляють послуху. Сідає на крісло й блудними очима дивиться на підлогу. В його нутрі шаліє скажена буря, і він з розпачем прислухається до її шуму й виття.

Знадвору доходить туркіт воза, що відвозить лікаря, останню надію. Туркіт все тихший і тихший, потім замовкає зовсім.

З другої кімнати чути сильний кашель, переплітаний глухим свистом. Так свище холодний вітер у пізню осінь за вікном.

Лучицький насилу встає з крісла, волочить важкі ноги і з очима повними жаху йде до тої кімнати.

59.

Володимир вічно зайнятий, він не має хвилини вільного часу. Мимо цього він в знаменитому настрою. Він уложив собі певний шлях і здійснює його крок за кроком.

З Зофійкою він покінчив, тепер він вільний.

Він не вдумується глибше в суть свого вчинку, для нього це зовсім зайве. Основне — він хотів звільнитися, і діп'яв цього.

Друга точка його пляну — це Оля. Тут справа посува-

ється вперед систематично, певно. З нею він бачиться кожного дня, то у неї дома, то на проході. Вони вміють одне одного зустрінути, і Володимир не в силі сказати, хто з них кращий майстер у цьому.

Але як там не було б, факт, що бажання у них однакові.

Часом він ставляє сам собі запитання, чи він любить Олю.

У першій хвилині він сердитий на себе. Як це він може ставити таке питання? Але коли воно мимо його обурення на себе самого не зникає і вперто засідає в голові, Володимир, вдумуючись пильніше в справу, не може дати ясної відповіді. Він не знає, чи не хоче знати, як назвати ті взаємини, що в'яжуть його з Олею.

Він знає одно, що в його є велике бажання, щоб вона стала його жінкою, бо вона має відіграти за його пляном немалу ролю в його майбутньому.

Цю мрію, на його думку, він може зреалізувати не раніше, аж стане доктором прав. Цей титул — це конечність, він має надати його особі закінченості, це щось таке, як політура для готових меблів. Він хоче якнайскорше стати доктором, — і це третій і останній пункт його плану. А потім він уложить інший, далеко більший і складніший. Він за всяку ціну поспішає скласти другий ригорозум, а потім ще тільки третій — і кінець.

Прийшовши пізно ввечером, сідає за старі скрипки і похапцем готується.

Він сміється сам із себе. Невже ті професори такі наївні і думають, що він буде глибоко вистудіювати цивільне право, карне, міжнародне? — на чорта це йому! Йому треба мати титул. Він ходить на всі ригорози і записує питання професорів і відповіді докторантів. Крім цього, він набув у товаришів цілі списки під час присутності на ригорозах і бачить, що дійсно окремі професори мають певну кількість своїх запитань, якими вони весь час оперують. І він вивчає ці запитання, певний, що другий ригорозум у нього вже в кишені.

Він лежить на отоманці, у одній руці в нього зшиток з запитаннями й відповідями, а в другій гарна папіроска. Синюватий димок причепився до жевріючої головки папіроски і дрібними зигзагами спокійно вшрубовується вгору.

Одкриваються двері, входить прислуга його хазяйки. У неї одна рука за спиною. Вона посміхається пухнатими губами до нього, як до доброго знайомого.

Володимир киває головою, щоб прийшла ближче. Але дівчина не вірить йому й тримається в віддалені.

— Я вам, паничу, щось принесла.

— А що, певно, листа?

— Як вгадали. Десь певно ждете, не діждетесь. Десь від дуже гарної дівчини.

Володимир витягає руку, але дівчина не підходить ближче і дражнить його.

Володимир зривається з отоманки, хоче ймити її, але вона кладе палець на уста, і рукою показує в напрямку до дверей, що там хазяйка. Володимир знову лягає, наставляючи руку по лист. Тоді дівчина підходить ближче, наставляє йому листа з такого віддалення, що Володимир ловить його заледве кінцями пальців.

Він знову кличе її кивком руки, щоб підійшла ближче, але вона перечить головою і, посміхаючись, відходить.

Володимир оглядає листа і по почерку пізнає, що це від Лучи цього.

— Якого він чорта від мене хоче? — Це перша думка. Не хочеться розпечатувати.

Здогадується, що Лучицький, мабуть лиш тепер довідався про те, що він розійшовся з Зофійкою, і з цього приводу прислав йому листа з хорошою лайкою.

— Алеж я нічого не трачу, прочитавши його. Хто там буде знати, чи я прочитав його, чи кинув прямо в піч? Свідків тут нема. А цікаво, що той попина пише?

З такими думками він береться до розпечатування. Розгортає папір, кидає оком й дивується, що лист дуже короткий.

Читає.

«Дорогий Володку.

Приїжджай зараз, Зофійка дуже хвора».

Це все.

Чому «дорогий Володку»? Йому дивно, що це, підступ? Чи не хоче старий заманити його в Забуте? Але з якою метою?

Не може довший час зробити якогось певного висновку. Але потім він зупиняється на двох можливостях: що старий знає про їхній розрив, це більше як певно. Він тільки вдає, що не знає. Він хоче або заманити його в Забуте і там лагідним способом, обіцянками вплинути на нього, щоб він залишився для Зофійки тим, чим був досі, або він хоче заманити до себе, щоб там відчитати його, як слід.

Володимир певний, що за цими кількома словами криється одна з цих можливостей.

Ба, ніби, чому хвора? Не так давно вже вони бачилися, він мав ще письмо від неї після від'їзду, а тут раптом — хвора.

Не здуриш, покину, це вже вибачай.

Пощо мені їхати? Між нами вже все скінчено. Я вернутися не можу. А коли б навіть дійсно була хвора... Нехай! Що мені до цього? Зрештою, через п'ять днів сідай до ригорозуму. Тепер у мене якраз найгарячіший час.

Володимир думає зовсім не відповідати на цього листа, але згодом змінює свою думку і вважає за краще відповісти. Пише, що зараз виїхати не може, бо йому призначено термін для ригорозуму, що приїде, після цього. Думає, що так найкраще покищо, а як мине деякий час, зможе знову написати листа з якоюсь видуманою перешкодою.

Він запалює наново папіроску, лягає на отоманді і перелистовує пом'яті листки записок.

60.

Володимир після свят не зустрічався з послом Липницьким. Він посол до сойму, до ради державної, голова безлічі товариств, його важко зловити дома.

А в Володимира є бажання закинути гачка в його бік, на всякий випадок увійти в діловий контакт з цією віссю галицько-українських громадських справ.

Вчора сказала йому Оля, що батько приїхав з Відня, і буде два дні у Львові.

З цієї нагоди хоче скористати Володимир. Він мав би велике бажання перейти працювати до адвокатської канцелярії Липницького. Йому ясно, що це наблизило б його і до Липницьких, і він був би ближче до народного престолу, з якого від часу до часу падають огризки набік, що ними можна було б покористуватися.

Матеріальне становище Володимира критичне. Жити з платні, що він її одержує, неможливо, від Лучицького він уже не може надіятися на жадну допомогу, він опинився на широкому морі, придержуючись тільки за шматок дошки з розбитого корабля. На цьому довго не вдержався.

А тут він дістає ще листа від мамі.

Вона нарікає на нього, що він зовсім про неї забув, (ніби вона про мене не забувала, — оправдується Володимир), що вона хвора і просить в його допомоги.

— Це вже край наївності! — обурюється Володимир.

— Щоб я допоміг?.. Чим?.. Таж вона повинна бути вдячна мені, що я від неї нічого не вимагаю. Вона забрала всі останки після смерти батька, і я навіть подертого рубця після цього від неї не одержав.

Коли б я навіть хотів — чим допоможу?

Він нервово дере листа й кидає в піч.

Але цей момент ще різкіше підкреслює його важке матеріальне становище, і він вважає за відповідне оглянутись за якимсь джерелом.

Його одинока підпора, старий Мендель, теж тріщить. Не хоче більше давати. Володимир зрадив уже йому свою тайну, що в короткому часі оженився з дочкою Липницького, бажаючи таким чином зміднити свою матеріальну гарантію, але це допомогло на короткий час. Старий Мендель має практику: тими многонадійними подружжями вже не один такий, як Володимир, надув його.

Володимир збирається до Липницького. Це ділова зустріч, він піде до канцелярії, а не до помешкання. Думає, що незручно йти прямо, що треба вдекорувати свій прихід якоюсь фіктивною причиною.

Плянунє тактику, з якою йому треба підійти. Одверто, безпосередньо приступити до ділових справ — незручно з огляду на його відношення до Олі.

Старий — це битий лис, зміркує зразу, що він прийшов по завдаток. Це було б нетактовно, шорстко. Володимир не хоче зійти з лінії джентлмена.

— Попробуємо, хто кого? — посміхається Володимир.

Увіходить до канцелярії Липницького. Декілька клієнтів, писарі, цокотить машинка. За великим письмовим столом, заваленим всякими паперами, сидить заступник. Канцелярія, великоміський лад, бере зовнішнім виглядом.

Володимир підходить до найближчого писаря й питає, чи є пан посол.

Писар не одриває очей від паперу, кидає сухо: — є!

Володимир направляєтся до бічних дверей. Зодягнений у чорному, в лакових черевиках, робить враження елегантною людини. Його білява голова чітко відрізняється від чорної основи, що на ній спочиває.

В тій хвилі відкриваються бічні двері, на порозі з'являється посол Липницький. Він направляєтся до заступ-

ника, але побачив Володимира, стає, витягає дружньо руку до його.

— А, пане докторе¹, просимо! Я зараз!

Вітається, просить до свого кабінету, а сам звертається до заступника і перекидується з ним кількома словами. Потім вертає до кабінету.

— Сідайте, пане докторе! Як поживаєте? Що це ви не показуєтесь? Здається, що від свят ми ще не зустрічалися.

— Дуже дякую, пане после, за ласкаву пам'ять про мене. Але я мав приємність бувати за той час у вашому домі, тільки не мав чести зустрінутися з вами, бо ваші обов'язки не дають вам змоги сидіти дома.

— Це ви правду казали. Я у себе дома, дійсно, гостем. Вічно ці обов'язки на голові. Що ви, пане докторе, тепер поробляєте? Вживаєте літніх приємностей?

— Зовсім ні, пане после!

— Чого ж це? Я на вашому місці не пропустив би ні хвилини.

Володимир уважно приглядається за той час до зовнішнього вигляду Липницького. Він імпонує йому. Володимир переконаний, що ані в рисах обличчя Липницького, ані в його одязі нема ні одного деталю, який не говорив би про його повагу, про його визначне становище.

Треба вміти себе так тримати, обставити себе зовнішніми позначками. Він вивчає це вміння, одушевляється ним.

От хоча б вигляд його чола і брів. Чоло спокійне, кам'яне. З його в напрямку до носа йдуть дві гострі борозни. Брови стягнені, між бровами борозни витискають два горбики, наче позначку скуцнення і либокої думки. Все це Володимир вивчає акуратно, як свої запитання професорів до ригорозуму².

Він не вірить, чи дійсно під тими позначками сидить глибока думка, це й не цікаво йому, бо туди не так легко дібратися, але йому подобається той його ватажківський вигляд обличчя, що робить враження, немов то Липницький весь час думає над дуже важливою якоюсь проблемою.

Це цінна прикмета, хоча б він тепер дійсно думав тільки над тим, що добре випити б зараз чарку коньяку чи лікеру.

Обсервуючи з такими думками батька своєї Олі, Володимир намагається ввічливо і серйозно вести й ним розмову.

¹ У Галичині називали доктором кандидата адвокатського, хоча він не склав ще докторату.

² Іспит університетський, що лягав в основу докторату. *Прим. авт.*

— Я, пане после, тепер дуже зайнятий, — говорить повагою. — Стільки роботи. І в канцелярії, бо мій шеф всю роботу здав на мене, а крім цього, готовлюся до другого ригорозуму. Я поставив собі за пункт говору, до осени мати докторат. Хочу раз на все покінчити вже із скриптами і з університетом.

— Це ви дуже правильно робите. Треба бика брати зразу за роги. Потім приходять серйозніші справи, і нема часу з книжками возитися. А у нас, українців, стільки тих справ, що від них хребет угинається. Може в іншій нації її члени не несуть на собі стільки відповідальности, що у нас. У нас відповідних людей, справжніх патріотів, можна на пальцях порахувати, а справ, а обов'язків!

Поживете, пане докторе, побачите.

Тому треба зразу закасати рукави, збутися всіх перешкод особистого характеру і приступати на допомогу втомленим батькам.

Липницький говорить так, як коли б мав промову перед народом, грімко, твердо. Він самозахоплюється своїми словами.

— Так, пане докторе, на вас ждуть, — говорить авторитетно і потрясає головою.

Володимир під впливом цих слів дійсно починає вірити, що він став потрібною людиною, що дійсно хтось там на нього жде.

— Я, пане после, ніколи не відмовлявся і не посмів би відмовитись від громадських обов'язків, і тому я поспішаю, щоб мати вільну руку.

Липницький випитує його про молодь, про громаду, але зауважує, що він не в курсі всіх цих справ.

Володимир відгадує його думки, йому ніяково, що сам себе зраджує, що виявляє свою незацікавленість цими справами. Він намагається затерти негарне враження тим, що дуже тепер працює і до зими відсунувся від загальних справ. Ці слова знову вирівнюють горизонтальну переконання Липницького про нього, що почала була заламлюватися, він гаряче радить йому звернути увагу на одну царину народніх справ, яку молодь звичайно занедбує, на економічну. Треба відтепер вже приглядатися до них, цікавитись, увійти в їхній курс.

Тому радить Володимирові познайомлюватись з економічними та торговельними українськими товариствами, головно центральними, вивчати їхні звіти, баянси, побувати на загальних зборах.

Він питає, чи Володимир не є членом якого з них.

Володимир оправдується, що така справа сполучена з грошовими вимогами, треба сплатити акцію, чи пай, а це покищо понад його сили, — додає скромно.

Липницький мугиче щось під носом, морщить брови.

— Це правда, але вам треба мати це на увазі. Якось можна буде зарадити. Вам треба не забувати, що з початком кожного року відбуваються загальні збори цих товариств, бувають зміни в правліннях, з'ясовується потреба в нових людях. Цих нових людей треба, їх муситься мати під рукою.

Останні слова він підкреслює виразно, говорить тоном опікуна, тоном протектора.

Володимир ловить цей тон, дорожить ним, як запорукою на майбутнє. Він розуміє його, як один із дальших, зовсім конкретних етапів до злиття його особистих справ з інтересами родини Липницьких.

Йому наставлено пальця. Він знає, що цього пальця треба ловитися обіруч, триматися міцно, щоб через нього дібратися до руки.

— Я дуже вдячний вам, пане после, за ваші цінні слова й зауваження і дорожу ними, бо знаю, що походять від людини з величезним досвідом і заслугами перед нашим народом. І я сьогодні заявляю свою готовість у кожній хвилині послухати вашого авторитетного слова, коли це лиш ви визнаєте за відповідне.

— Бачите, пане после, (тут Володимир зм'якшує тон свого голосу, насичує тихою лірикою), у мене є деякі прогалини. Мій покійний батько, як це вам певно відомо, стояв осторонь від народніх справ, а потім я ще в ранньому віці втратив його. Я мушу сказати, що я виростав без відповідного проводу в цій справі, йшов у життя самотужки, і брак якоїсь певної опікунчої руки я весь час відчуваю.

Ця лірика зворушує Липницького. Він у цій хвилі ще болючіше відчуває кривду життя, що не дала йому сина, на якого він міг би перелаяти весь свій досвід, авторитет, а разом з ними і оберемок всіх народніх справ і почесей.

Він оком дослідника пронизує Володимира, чи міг би він заступити це місце.

Хлопець безумовно подобається йому. У його інтелегентний, аристократичний вигляд. На думку Липницького, — це великий козир в керівних справах — презентабельність.

Володимир чує, що йому треба йти. Робити сьогодні

конкретніші кроки — передчасно. Але йому треба прикрити чимсь свій прихід.

Просить вибачення, що забрав послові стільки дорогого часу, але у нього ще просьба до його. Йому потрібні деякі правничі книжки, яких нема в канцелярії його шефа, і просить дозволити позичити їх з його канцелярської бібліотеки.

Липницький дуже радо погоджується й просить звернутися до заступника. Додає, що взагалі, коли йому потрібно яких книжок, він в кожній хвилині може користуватися його бібліотекою.

Володимир встає, кланяється з вишуканою пошаною. Липницький дружньо стискає його руку.

— А може будете ласкаві заглянути до нас? Тут, бачите, дуже офіційна обстановка.

Посміхається привітливо.

— З найбільшою приємністю. Моє поважання, пану послові!

Ще один поклін, ще нижчий, ніж перший. Йде до канцелярії до заступника.

У Володимира тверда постанова, користати частенько з дозволу Липницького, хоча ці книжки йому зовсім не потрібні. Але йому потрібно приглянутися до канцелярії, бути ближче до неї.

61.

Володимир у нервовому настрої. Він, правда, старається вмовити себе, хвилюватися нема найменшої причини, але непевність кладе дрижачі пальці на його нерви.

Сьогодні о п'ятій годині він здає ригорозум. Він не ходив до канцелярії, від ранку пильно перелистовує свого записника.

Через поспіх у роботі в голові твориться якесь безладдя, все зливається разом. Володимир рішає, що йому треба кинути повторювання, дати заспокоїтися нервам.

Він пообідав, випив кілька шклянок холодного пільзнера, а тепер сидить у м'якому кріслі й переглядає заголовки в газеті.

З вулиці через відчинене вікно доходить міський шум, часом увірветься теплий червневий подув до кімнати й приносить літню жару, запах акацій.

Володимир мріє, що добре було б після цього всього виїхати куди на місяць відпочити, подихати пахощами

гірської природи. Коли б тільки гроші, грошей треба, де їх узяти?

Його думки перебиває поштовий післанець.

Володимир дивиться на його здивовано.

— Телеграма, мені?

Бере, кидає післанцеві на папіроси, потім оглядає телеграму.

— Це, мабуть, від Лучицького!

Призадумується. Невже він завзявся мене підманути? Він не хоче одкривати. Пощо хвилюватися, робити самому собі неприємність перед самим ригорозумом. Нехай полежить, не втече.

Кидає телеграму на стіл й поглядає на годинника. Можна збиратися. Витягає з шафи фракове вбрання. Оглядає докладно, чи нема де плямки, чи порошинки. Потім порпається в коробці, повній комірців та манжетів, розкладає десятки краєтів й вибирає відповідний для такої врочистости.

Стоїть перед великим дзеркалом, повертається до його то боком, то спиною, оглядає себе від ніг до голови. Він вдоволений своїм виглядом.

На всякий випадок ховає в бокову кишеню записника й виходить.

.
З університету Володимир виходить з декількома товаришами. Вони ведуть його шумно попід руки, переплітають слова сміхом.

Вони вшанували його своєю присутністю на ригорозумі і тепер вимагають реваншу від нього.

— Треба обов'язково покропити ригорозум, насухо не можна обійтися.

Володимир не сміє заперечувати проти прийнятого звичаю, хоча грошей у його небагато. Але він рахує на кредит.

Заходить з товаришами до знайомого ресторану, де він як студент починав привикати до «бомби». Прислуга вітає його як старого знайомого, дехто поздоровляє, бо по одягу Володимира і веселій компанії здогадується, що він мусів відбутися якусь наукову церемонію.

Товариство засідає гамірливо довколо столу..

Володимир повертає додому десь коло дев'ятої години. По дорозі випив сифона й чорної кави, щоб прогнати алькогольний дух із себе, й почуває себе доволі свіжо. Настрій в нього піднесений. Йому хочеться бігти до Олі, хочеться поділитися з нею веселою новиною, втішити її

звісткою, що він ще на один шабель наблизився до своєї мети.

Переодягається швидко, поправляє дбайливо зачіску, встромлює червону гвоздику в дірку ясного англійського вбрання, взагалі хоче виглядати приманчиво, щоб її око уважніше спинилося сьогодні на його обличчю.

Вибігає прожогом з кімнати і з луском зачинає за собою двері. Він боїться прибути пізно. На розі вулиці сідає на візника і, розсівшись вигідно, сковзає поглядом по ріці народу, що по обох боках вулиці пливе у світлі електричних ламп і веселим настроєм гармонізує з погідним літнім вечором.

Він має щастя сьогодні. Застає Олю саму дома. Прислуга, відкриваючи йому двері, каже, що пані Липницької нема, пішла на якісь збори. Вже в коридорі чує веселі переливи вальса, що його виграє Оля на фортепіані. По тоні музики вгадує її гарний настрій. Хвилюючись, стукає, чує веселе, але рішуче: «Прошу»!

Увіходить. Оля перериває гру. Сидить на вибитому плюшем табуреті, звернена чверть оборотом до його. Руки лежать ще на клявішах. Вона усміхається до нього, кличе до себе веселим поглядом. Володимир біля неї, простягає йому руку, кладе тепло, м'яко в його долоню.

Він схиляє голову, цілує з підкресленою ніжністю, і силпе гарячими проміннями очей на її обличчя.

— Ви, пане Володимире, сьогодні в чудовому настрої, бачу по вас. Вам правдоподібно щось приємного трапилось?

— Панно Олю, ви читаєте, як з книжки. Схиляю свою голову перед проникливістю вашого погляду. Я сьогодні зробив ще один крок у майбутнє і вдоволений, що зробив цей крок успішно.

— Чи можна поспитати, який?

— Я щойно з університету. Зробив другий ригорозум. Залишається ще один.

Оля робить ображене обличчя, але блиск її очей зраджує штучність його вигляду.

— А ви мені перед тим навіть словом не згадали. Так не роблять з добрими знайомими. А може я була б пішла послухати?

Останні слова вона говорить з півусміхом, бо не може довше вдержати серйозного вигляду.

— Ви мені вибачите, панно Олю, але я тому й не казав, бо хто його наперед знає, як справа випаде. Не хотілось наїстися сорому у вашій присутності.

— На цей раз я не буду гніватись на вас, але в майбутньому треба бути ширішим з своїми знайомими.

— Ви повинні, панно Олю, сказати: з хорошими знайомими.

— Я не маю нічого проги цього. А на всякий випадок я поздоровляю вас з вашим успіхом.

Вона встає і подає йому руку. Стоять так близько біля себе, що їхні кучері сплітаються разом. У Володимира кров бурхить гірським струмком. Обіймає рукою її стан, пригортає до себе і цілує палко в уста. Вона стає м'яка, як квітка від лігньої спеки, і мовчки приймає його цілушки.

Кров у висках вдаряє дужче, Оля наче шукає опори, і оголеною вище ліктя рукою обгортає його за шию і тупить своє обличчя до нього.

Володимир сідає на табуреті і садить її собі на коліна. Вона не опирається і склоняє голову йому на груди. А він називає її своїм раєм, своєю провідною зіркою, що показала йому шлях до життя. Потім бере її голову у свої руки, гладить кучері й дивиться глибоко у вічі.

Питає, чи вона його кохана, чи хоче бути його. Тримає її голову так близько, що її віддих стає його, а її їхніх очей доторкаються взаємно.

Вона не промовляє ні слова, тільки кладе на його вустах гарячий цілунок.

Вони розуміють себе, знають, що сказали все.

Коли через деякий час вернула мати, вона старим, досвідченим оком впізнає, що між ними щось сталося. Їхні обличчя зраджують якусь тайну, для якої замало місця всередині, і вона рвучкими струмками впливає наверх.

Пані Липницька робиться дуже привіливою для Володимира. Довідується від Олі про його успіх і бажає йому щасливого і скорого закінчення докторату. Просить залишитися на вечерю й розповідає важно, скільки клопотів приносять їй патріотичні обов'язки й скільки вона мусить витрачувати на це часу.

— Незавидна доля жінки нашого українського патріота, — зідхає важко.

— Та нічого не вієш. Наше життя це одна жертва для добра других, — закінчує з патосом.

Під час вечері Володимир сидить проти Олі. Їхні очі липнуть одно до одного. Він весь час чемними фразами засипає маму, а жаром він засипає дочку. Прють токайське

за Володимирів успіх. Він цілує ручку вельмишановної добродійки.

Під впливом вина очі загоряються блискучим світлом. Вони горять не лиш полум'ям, але й гарячим бажанням розкоші. Тіло переміняється в гарячу масу, що прагне прилипнути, віссатися з головою, з усією силою в саму середину похитливої розкоші, і хоче пити з неї безупинно і безмежно.

Після вечері вертають знову до гостинної. Володимир і Оля грають разом на фортепіяні. Від дрижання струн, у повітрі повисли легкі рожеві хмарки, але їх долішній край багрить пристрасть, що тліє десь глибоко, сповита перед людським оком густим туманом пристойности.

Скільки разів мати виходить з гостинної, голови грачів повертаються до себе обличчям, губи паленіють червоним квітом і злипаються разом.

Пізно вночі Володимир виходить від Липницьких. Тріюмфує, бо чує ґрунт під своїми ногами. Все гаразд.

Вулиця охолоджує його розбурхані нерви. Швидка нервова хода стає спокійніша, рівніша. Згадує щолиш перебуті хвилини і почуває себе, як хороший актор після знаменито відіграної ролі. Він знає ціну Олі, вона нічого дівчина, хоча він бачив і знає далеко цікавіші і кращі. Але він не уявляє її собі ніколи інакше, як на тлі образу її вітця, і це тло дає йому багато надій на майбутнє, тим самим збільшує ціну Олі.

Йому самому важко сказати в цій хвилі, ким він більше захоплюється,—Олею, чи її батьком, але Володимир знає одно, що вона є фірткою до нього.

По дорозі вступає до Віденської кав'ярні, випиває льотом чорну каву. Оглядається, чи нема кого із знайомих, але не бачить нікого. Думає, чи піти ще куди. Але чує надмірну втому, бо останні ночі пересидів над скриптами.

Виходить з кав'ярні, йде додому. Ніч місячна усміхається чорному містові.

Дома засвічує лампу, роздягається. Робить це поволі, втомлено. Кидає окремі частини одягу недбайливо на поруччя крісла.

Підступає ближче до столу, бачить телеграму. Він зовсім про неї забув. Лице його кривиться від невдоволення. Не хочеться після такого гарного дня закусувати телеграмою.

Бере в руки, думає, чи читати, чи відкласти до завтра. Відкриває, кидає оком, обличчя раптом біліє.

«Похорон Зофійки у п'ятницю, приїжджай. Лучицький».

Володимир спирається на крісло, морщить бліде чоло, опускає вниз руку з телеграмою. Завмирають усі думки. Через кілька хвилин він опановує себе й думає спокійно.

— Ну, що ж? померла... І я колись помру, і всі ми повмираємо. Весь світ колись помре. Колись це мусить статися. Правда, з нею трапилось це завчасно. Але хто знає, як краще. Може воно краще для неї. А для нього? Він думає, що й для нього так краще. Його дивує тільки одно, що його сповіщають про її смерть. Пригадується глибше над цим фактом. Чим пояснити це?

Коли б Лучицький знав про те, що вони розійшлися, він певно не просив би його на похорон. Виходить, що він про це, мабуть, нічого не знає. Зофійка, мабуть, нічого йому не сказала.

Цей висновок вливає в його спокій і задоволення. У нього ще сумнів, чи є який зв'язок між смертю Зофійки і їхнім розривом.

Мабуть, що ні... Її смерть відділена від останнього листа значним простором часу.

Виходить, що його вини нема в цьому зовсім, його сумління спокійне.

А поїхати треба, хоча б для людського ока. Нехай собі думають, що вона була його нареченою до кінця. Це краще. У Лучицького не буде підстави вимагати повернення витрачених на нього грошей. Це не мала сума. А він не винен, що вона померла, він не міг виповнити даного їй слова.

Завтра п'ятниця — треба раненько виїхати.

З тою думкою він спокійно лягає в ліжку.

62.

В Забутому на старій дзвіниці дзвонять усі дзвони, аж криша хитається.

З хат виходить народ. Жінки в святочних спідницях і сорочках, не йдуть одинцем, вони все гуртом, повертають до себе голови й говорять без кінця.

Чоловіки копотять порохом, розбивають його задубілими чобітьми. Вони йдуть звичайно, одинцем, у чорних сіркових свитах і, як чорні стовби, розбивають жіночі гуртки на дві половини.

А боком рівчачками жене дівтора. Простоволоса, у

довгих сорочках, підперезаних ремінцем або крайкою. Вони вириваються з загород, як сполохані вівці, перескакують через містки, переганяють жінок і чоловіків, бо хочуть бути на самому переді, хочуть все бачити.

На подвір'ї і коло церкви сотні голів. Жіночі у різнокольорових хустках, а чоловічі простоволосі, чорні, як головні. Вони блищать до сонця від товщу, що зліпив довге волосся. При дверях до пошівства нарід збився в одну масу, що застигла кригою на самому порозі. Всі хочуть до сіней, але ніхто не рухається ані кроком уперед.

Часом гуща розколюється й викидає з-поміж себе людину, що вирвалася із сіней. Наперта з усіх боків вона вилітає, як з пращі, летить по двох ступенях під порогом і падає на натовп на подвір'ї, що здержує грудьми її розмах.

Коли це жінка, то, допавши вільного місця, поправляє зсунуту на потилицю хустку, та перетягнений на бік фартух, а коли чоловік — він рукавом обтирає піт з лиця, що цюрком спливає з під-густої чуприни.

Часом натовп, що перед сіньми, розступається широко і тручає задніх з такою силою, що вони заточуються.

Це пропускають попа, що виходить зсередини, прямує до церкви.

А на подвір'ї попід тинном попівські повозки з розпряженими кіньми в холодку.

Під кушем бузку гурт жінок, між ними Палагна з дитиною на руках.

Говорять про померлу.

— От, проч казалося би, з такою хворобою. Згоріла, як свічка. Так, як тепер бачу небіжечку. Іде з тим своїм на великдень. Така пара. Де ж би я думала, що ще до Петра вона туди наставиться?

Палагна фартухом втирає очі. А старі бабки зідхають важко. Спирають правий лікоть на ліву долоню, пальцями правої руки затулюють роти, тільки великий відгинають набік і журно кивають головами.

— От таке то людоньки добрі, — нарікає стара, поморщена бабуся. У неї залишилися лише шкіра та кості і зморшків сотні. Але вона торчиться ще, як старий відземок, і малими сліпачками просверлює ясну днину.

— Я жду, не діждуся тої смерти, а її, як ту квітку, махнула косою і кінець. Але той її мені зовсім не подо-

бався. Таке якесь панське, солодке на око, а горде, що не приступай. Бувала я в їмості й бачила.

— Та бачите, бабко Явдішко, наше хлопське інакше, а панське інакше. Нашому братові не до солодошів. Коли б твердий мозіль та руки міцні. А пани цілий вік лиш цяцькаються та солодять, — говорить висока чорнява жінка.

Але люди метушаться, не дають жінкам договорити. Дехто хватає хоругви, що сперті під стінами. Ті, що біля порога, повертаються раптом, біжать униз долі сходами, бо з сіней густою валкою наступає народ.

А дітвора, як горобці з стодоли, пурхають старим попід руки і з подвір'я мерщій біжать на вулицю. З сіней виривається похоронний спів. Люди запалюють свічки, що сотнями хитких, блискучих цяток замигтіли перед людськими грудьми.

А з середини попівства нарід рікою пливе на подвір'я й розливається ширше і ширше. Виходять поли, поміж ними Лучицький з похиленою головою.

В темних сінях забіліло щось. Виносять домовину, а на боки довгими смугами спливає білий серпанок.

Домовину несуть чотири багацьки сини — парубки у білих мережаних сорочках. За домовиною ведуть маму під руки, а далше в гущі селян заблудився Володимир. Обличчя у його нахмарене під загальний тон, голову тримає прямо й дивиться холодно далеко перед себе. Народ суне до церкви повільно, як в погідню днину чорна хмара по небі.

День ясний, соняшний, шовкова зелень блищить в проміннях. А дзвони падають на стріхи, котяться вниз, падають на землю і дзвінкими чурками пливуть по селі.

Похід вийшов на вулицю. Від маси цікавого народу тріщать плоти.

Перед церквою ріка розділяється на два рамена, одно, більше, вливає в головні, а друге, менше — в бічні церковні двері.

Через деякий час вся маса виривається з церкви і суне повагом на цвинтар на горб. Над помостом голів біліє домовина з серпанковими крилами. Між гробами маса розливається на дрібні струмки, що біжать швидко, бо кожне хоче бути біля ями. Йдуть до того горбка, що його обступили молоді берези. На середині роздерла зелений килим чотирикутня, руда яма, з грудями мокрої глини по боках.

Принносять домовину, кладуть на зеленій траві. Після похоронної церемонії спускають униз. Паде білим пелюстком

на руду глину. Лучидський тремтячим голосом говорить промову й закінчує:

— Віддаю тобі, земле-мати, свою найдорожчу дитину. Прийми її, пригорни її сердешно до своєї груди так само, як пригорнула вже ці тисячі тут. Прийде весна, ти знову викинеш з свого лона запашну траву й строкаті квіти, але її ти не вернеш мені вже ніколи.

Чоловіки слухають з задерними догори головами, з розкритими ротами й нерухомими очима, а жінки поскилювали голови й ховають обличчя в піднятих запасах.

Володимир сперся об дерево, опустив очі. Він не слухає промови. Це така звичайна річ в житті.

Але йому чогось вперто лізе на думку перший великдень в Забутому. Він з нею на цьому самому місці.

«Кажу тобі, мій коханий, що люблю тебе всією міццю мого серця. Так, як ці берези посахнуть без землі, так я засхну без тебе, мій милий. Скажи мені, що як ця земля не відлучиться від коріння цих дерев, як спокій не втікне від цього кутка, так твоє серце ніколи не відлучиться від мого, поки будемо жити».

Розпачливий плач матері проганяє привид, але слова чує він так чітко, як коли б це було вчора.

Загуркотіло... На білу домовину падають брудні грудки глини, ламлять квіти, придавлюють.

Володимир непомітно виривається з-поміж людей, іде швидко поміж гробами й, не повертаючи на попівство, прямує на залізницю. Він іде скоро, не обертається, не хоче ніколи більше бачити Забуте.

X.

63.

Володимир одержав листа від мами. Він не любить цих листів. Від них тхне якимсь сумом, хворим квилінням. Вони розстроюють його гумор на цілий день. Приготований на те, що з цього листа вилетить зараз цілий рій зідань та нарікань.

Одкриває листа. Його обличчя випогоджується.

Мати запрошує його від себе, від тітки й вуйка, щоб він приїхав до них на ваканції. Володимир посміхається, він не має нічого проти цього, щоб виповнити їхнє бажання. Він чує, що йому треба відпочити, грошей нема, щоб поїхати куди інде.

Треба залізницею з чотири години, а потім фірою.

Вийжджає. Залізниця крутиться викильсами поміж горбами, підіймається вгору, сопе важко, то знову летить швидко долі горбом.

Володимир з приємністю поглядає через вікно на гарну околицю, де невеличкі горби чергуються з зеленими гаями, повними квітів. На зупинці чекає на нього підвода. Звичайний селянський віз, вимощений свіжим пахучим сіном, прикритим пасмурастою верегою.

Володимирові цікаво побачити ту закутину, де його мати доживає віку, цікаво побачити далеку рідню, про яку мама писала йому багато в листах.

Віз потарахкотів по кам'янистій дорозі й дуже скоро став докучати непривиклому міщухові. Як Володимир не старається, щоб сидіти вигідно, вибирає різні позиції, віз трясє, як питель, зуб на зуб скаче. Він просить хлопця їхати повільніше.

Дорога то підіймається вгору, то біжить вниз. Місцями приходиться хлопцеві з усієї сили притримувати коней.

З одного і з другого боку ліс, пошматований сіножатями та пасовиськами. Переїжджають через десятки бистрих річок та струмків, що круто пробиваються поміж горбами. У деяких місцях бистра вода добирається до середини воза. Володимирові доводиться підіймати ноги, щоб не замочити.

Ця їзда надокучає, втомлює. Він раз-у-раз питає хлопця, чи далеко ще до тої Грабівки. Хлопець все відповідає, що вже недалеко, а кінця нема.

Десь після трьох годин такої їзди з верха горба побачив унизу поміж лісами невеличке село, з старою невеличкою, мов коробка, церквою. Хлопець тикає пужалном і каже:

— Ось Грабівка!

Коні рвучко несуть з горба, Володимир обіруч тримається полудрабків, бо весь час зсувається з сидження. Віз перебігає вузькою вулицею. По обох боках курні хати, кладені в зруб, з чорними кришами з драниць. Повертають праворуч, виїжджають на невеличкий майдан, а прямо перед ними горб, на ньому попівство, а за попівством церква.

Володимир бачить на воротах жіночу постать, що махає до нього рукою. Здогадується, що це, мабуть, мати. Впізнати здалека не може, зрештою він так давно не бачив її.

Віз під'їжджає до брами, він зіскакує з воза. Маму він

ледве впізнає. Коли б зустрів у іншому місці, несподівано, не впізнав би. Це наче зовсім інша жінка. Сліди її краси залишилися, але обличчя виглядає так, як коли гарну квітку раптом засушити у великому теплі.

Видно, що вона зірвала зовсім з минулим. Нема сліду з її колишнього одягу, вона в скромному перкалевому вбранні, сірої краски, мабуть сама його шила.

Володимир бере її руку, чує, що шкіра на ній тверда, шорстка.

Вона обіймає його, цілує й плаче, голосно схлипуючи. Їй важко вірити, що цей великоміський елегант, це її колишній Володчик.

— Але ти виріс, виму́жнів! Стільки років я тебе не бачила!

Вона знову цілує його й втирає вогкі очі. Йдуть разом на подвір'я.

Володимир бистрим поглядом біжить наперед, бачить на малому ганочку троє осіб: молоду дівчину і двоє старих, похилених.

Товарницька втішно гомонить в напрямку до ганочка:
— Бачите, що приїхав! А який кавалер з нього!

З ганку назустріч котиться з трудом дивовижна фігура, одностайної grubини від верху до низу. Володимир під враженням, що це старий гірський ведмідь, який в берлозі доживає останні дні, вийшов на сонце погрітися. Голова колодою, червоні прищі на обличчі, як кертовиння на толоці, м'ясистий ніс горбом над широким ротом, що роззявився викоченими губами. Клапаті сині брови заслонюють очі, по боках голови довгі м'ясисті вуха, наче підпори. На лісій, мідяній голові де-не-де скрутився пом'ятий білий волос, а на обличчі молочна стерня. Він іде напроти, хитає головою, мов відром, і мугиче щось під носом.

Володимир бачить тепер тільки широко роззявленого рота, що заступає половину обличчя, в йому, наче вал, беззубі ясна, а з них де-не-де стирчать криві, гнилі пні.

— Володку, це наш дорогий вуйко! — пояснює Товарницька.

Володимир з огидою бере його червону грубу руку й цілує в мохнате волосся. Бачить довгі закривлені нігті з чорними, болотними смугами.

Вуйко важкою рукою нагинає його голову і слинить лице мокрими губами. Володимир підіймає голову й втирає піт, що густо виступає на чоло. Він не може зорієнтуватися, чи це від спеки, чи від чого іншого.

— Приїхав, гм... га... га... приїхав... гм... — бурмоче вуйко й посміхається беззубим ротом. Оцупком рукою бере Володимира за руку й топчеться поруч, з трудом ногами перебирає. Вони, як ковбки, в рудих, корявих чоботях.

Входять на ганок, Володимир вітається з грубенькою тьотою. Кругла, як порхавка, рівну випуклість обличчя псує тільки ніс, як совиний дзьоб, і дві маленькі ямки для очей, а внизу довгаста для рота.

Тьотя посміхається добряче до Володимира, бере в малі поморщені руки його голову й цілує.

— А який панич, який елегант! Тьфу, щоб не вректи! Просимо, просимо. А це наша внучка Любочка.

Володимир за широкими плечима тьоті бачить низеньку дівчину з обличчям, як червоне яблучко, що літом скоро пристигне.

Вітається з Любкою, бере її малу руку.

— Поцілуйтесь, гм... а якже... поцілуйтесь! — мугиче втішно вуйко і скляними очима свердлить молодих.

Володимир цілує дівчину, вона вся червона, як мак.

Тепер ціла громада з трудом протискається через невеличкі двері в «покої».

Напереді тупоче вуйко й сопе важко. Доходить до старої софи й сідає всією вагою, аж пружини риплять.

В кімнаті холодно, пахне сушеними квітами, не то васильками, чи м'ятою. На цераті, що вкриває стіл, рядном налипли мухи.

— А ти, Стефочко, відведи його до його кімнати, нехай помиється. Бачиш, весь у поросі, — турбується тьотя.

Володимир йде за мамою. Маленька кімнатка, ліжко з горами подушок, наволічки вишивані. В місці вода, через поруччя крісла сніжно білий, вишиваний рушник. Сюди вносять його валізу, і Володимир починає передягатись.

Виходить до їдальні переодягнений, відовіжений. Старі очі дивляться на нього, як на сьоме чудо, молоді тайком, соромливо.

На столі тарілки, полумиски з грудями їди, пляшка з наливкою. Сідають... Товарницька наливає курячу зупу в тарілки, і їхня поверхня вкривається жировими червінцями.

Володимир ледве помітно киває головою. Він забув, коли їв таку зупу. Навіть у Лучицьких такої не бачив. А під червінцями дрібні кльосочки з потрошка. Вуйко підморгує, широко розкриваючи усміхненого рота, до Володимира і показує на наливку. Потім бере чарки і дрижачою

рукою наливає червоної, як кров, наливки. Цокаються, п'ють.

Вуйко посміхається, мляскає язиком, облизує губи, а потім під'ясує сервету пошід шию і їсть зупу. Клапає губами по повній ложці, розхляпує бризками зупу, вона тече по щетинястій бороді і спливає на сервету.

Володимирові бридко, він не може дивитись.

А вуйко їсть з апетитом, мляскаючи губами.

Потім їдять жарену курку, вона м'яка й товста, в роті розлазиться.

— Вони десь певно спеціально вигодовують курей, що вони такі? — приходиться на думку Володимирові.

А вуйко, ймивши у пальці біля фунтовий шматок, глодже завзято беззубим ротом і сопе за важкою працею. Все його обличчя немов зникає, і видно лише велику пропасть рота, оточену масними, блискучими губами.

На третє їдять вареники з сметаною, що плавають у маслі.

Володимир чує, що перевантажив шлунок, що треба б лягти, бо всидіти годі. Але тьотя приносить ще в фаянсових чашках чорної кави, а сама п'є з великої шклянки.

Після обіду вуйко витирає обличчя серветою, відв'язує й кидає пом'яту на стіл, а сам йде в садок, сідає півлежма в розкладному кріслі і запалює люльку на довгому цибусі. В цьому ліжку пересиджує аж до підвечірку, поки не покличуть пити каву.

Володимир, обсервуючи вуйка, тратить з очей маму і Любочку, що весь час сидить біля стола, наче муха в осінню пору, коли прилисне в теплому куточку.

На другий день знову куряча зупа з золотими червінцями, знову товстюща жарена курка, тільки третє інше, на третій день знову те саме.

Володимир нудгує, хоча б прочитати газету.

— Вуйку, у вас є де газета?

— Га, що? Газети хочеш?

Він сміється на всю ширину рота.

— Ні, таких дурниць я не тримаю. Якийсь дурак понабріхує щось, а ти його читай і ще гроші плати. Краше в садку полежати.

— А що ж ви читаєте?

Вуйко сміється ще дужче, аж живіт здригається.

— Читаю, паничу мій, євангелію, службу божу, акафист, а поза церквою біблію і молитовник. Боже слово читаю, а не ваші великоміські побрехеньки.

Володимир втікає від нього, зустрічає Любочку, а вона

посміхається соромливо, як червоне яблучко на дереві до сонця, і опускає вниз голову.

Володимирові надоїдають ті обіди. Питає маму, що це таке?

— Це все через вуйка, — відповідає. — Йому кожного дня мусить бути курка, хібащо в піст, ні. Він іншої їжі не визнає. А через него мусимо й ми. Тьотя каже, що це весь час так, відколи вони поженилися. Тепер він уже без зубів і важко йому їсти м'ясо. Тому приходиться різати спеціально годованих, молодих курей.

— І як він це витримує? — дивується Володимир.

— Як витримує?.. Ти знаєш, що йому 86 років, а шунок у нього такий, що все перемелює. Він себе знаменито почуває. Йому хотіли дати помічника, але він чути не хоче. — Я ще не збираюся вмирати, — говорить.

Володимир рахує мовчки, що вуйко вже не менше шістдесяти років попує. Коли він тільки двісті днів їсть м'ясне, з'їдає на рік двісті курок, а на протязі шістдесяти років він строшив дванадцять тисяч, себто цілу курячу армію усього села, що могла б заключати його разом з його понівеським довгим халатом і з задубілими чобітьми. І всі ці дванадцять тисяч промаршували довгою чергою через прірву його рота й упокоїлися в зарослому салом животі.

Пригадує собі казку з дитячих літ про страшного емока. Він переконаний, що той смок не з'їв стільки курей.

Володимир бачить кожний день виразніше, що тут довкола нього щось коїться, що якісь пляни укладено, але він не може зразу зорієнтуватися.

І вуйко бурмоче йому часом, що йому треба б добре оженитися, взяти тисячі, і жити на всю губу, і тьотя якось таємничо-солодко посміхається, і мама щось натякає, і Любочка якось зачасто червоніє і дивиться на нього з вогниками в очах.

Одного дня, коли Володимирові надокучила вже куряча зупа і жарена курка і не менше глуша далекої закутини, мати почала підготовлювати його до остаточної атаки.

Вона говорить йому про прихильність вуйка й тьоті до нього, про добре серце Любочки, а в кінці заявляє, що вуйко і тьотя запросили його, бо хочать, щоб він оженився з Любкою.

Володимир дивиться на маму дивними очима. Чи це сон, чи це справді? Він з Любкою? Йому і незвичайно дивно, і смішно. Йому хочеться розреготатися на цілу хату. Але мати дивиться на його серйозно, її зів'яле обличчя несе

на собі відбиток журби. Йому в цій хвилі шкода мами, він здержується.

Вона розповідає, що Любка сирота, яка залишилася після єдиної вуйкової дочки. Вуйко посилав її троха до школи, а потім перестав. Казав, що доволі з неї читати й писати. Але вона добра дівчина.

— І вона послухала, не хотіла дальше вчитись?

— А ти думаєш, що його можна не послухати? Його муситься слухати. Ти не знаєш, який він страшний, коли сердитий. Його всі слухають. Всі роблять те, що він хоче. Він страшний деспот, — стогне боязко мати.

— Це старе доробало? — дивно Володимирові.

— Вуйко каже, що вона і без науки вийде заміж. Гроші важніші, каже, за науку, бо вона їй хліба не дасть.

— А звідки ж у неї гроші?

— Вуйко всі свої гроші віддає, а кажуть, що він їх багато має.

— Багато?

— Кажуть, що багато, але ніхто не знає, скільки. Дехто каже двадцять тисяч, дехто тридцять — ніхто напевне не знає. Навіть тьотя не знає. Вуйко сам кожного місяця возить в банк і ховає книжки в замкненому ящику. Хіба, коли вмре, тоді буде відомо.

Володимир сідає ближче, бере маму за руку.

— Це пуста робота. Я з нею не оженюся.

Мати дивиться переляканими очима, наче боїться сердитого вуйка.

— Я маю вже наречену, — продовжує Володимир і розповідає в деталях про Олю.

Мати слухає його уважно, її очі загоряють блиском, обличчя оживає. Щось із колишньої гордості вертає до неї. Вона мовчки гладить синову руку.

— Я не буду тобі заперечувати, ти краще знаєш.

— Бачите, мамо, — оправдується Володимир, — коли вже чіплятися за гроші, то нехай це вже будуть гроші, яка сотня тисяч хоча б, а двадцять-тридцять тисяч, що це? А там у мене кар'єра і гроші є.

— Роби, як хочеш, тільки, що вуйко скаже?

Володимир розуміє мамине становище. Мовчить хвилину, надувається, потім заспокоює, обіцяє улаштувати справу. Сідає біля стола, пише листа до своєї канцелярії до Львова, щоб викликали його телеграмою в негайній справі.

— Вуйкові нічо не згадуйте, кажіть, що ви все зробите, — намовляє маму.

На третій день Володимир дістає телеграму із Львова: «Приїжджайте негайно в дуже важливій справі». Він збирається на швидку. Вуйко і тьотя дивляться на його великими очима, Любочка прибігла.

— Вже їдеш, так скоро, та як воно так?

Володимир удає, що він обурений, що йому дуже прикро, що з приємністю залишився би тут, але службові справи кличуть. Він має надію через деякий тиждень знову вирватись з того проклятого міста і приїхати ще на деякий час.

Він дає вуйкові знову себе слинити, цілує пухленьку тьотю, соромливу, сумну Любочку, а потім маму. Вона довго не випускає його голови з обіймів.

Володимир сідає знову на того самого воза, вистеленого пахучим сіном.

Коні рушають, розганяють на всі боки табун курей і гусей і виїжджають за браму.

Володимир повертається ще раз, бачить групу біля ганку, що вп'ялися в його очима. Кланяється востаннє. Потім коні тупотять швидко з горба.

Виїжджають за село. Володимир посміхається до хмурого лісу, що все ближче підступає до його.

Через деякий час погонич чує, що «панич» свище якусь веселеньку пісеньку. Підсьобує коней, щоб і вони веселіше бігли.

64.

З університетського будинку виходить гурт молодих людей. Між ними в центрі Володимир, Оля і Липницька. Під розстібнутим регляном видно на Володимирові фрак, білу камзолу і білий крават. На руках білі рукавички. Він якось святочно усміхнений. Оля пестить його теплим поглядом.

Молоді люди жартують з Володимиром, посміхаються до Олі. Кожне слово, кожний рух зодягнений бліхтром доброго тону й елегантности.

Оля заглядає в очі Володимирові й каже:

— Пане докторе (це «пане докторе» вона спеціально підкреслює), сьогодні ми повинні пити шампанське.

— Це слушно сказано, — підхоплює гурт молоді.

— Зовсім слушно. Ти, Володку, закарбуй собі на носі.

— Ні, я протестую проти цього! — жартує Оля.

— Нехай собі запише в записнику, пан доктор, але на

носі нехай не карбує. Через карб на носі він дуже багато втратив би.

— Невже вам його так жалко? — питає, сміючись, хтось із гурту.

— Я, признаюся, коли б мені дали докторський патент, я без карбу на носі шампанське поставив би і то не одну, а десятки пляшок.

— Коли б вам дали?.. Ви зумійте взяти його! — сміється Оля.

— Взяти, це легко сказати, але багато клопоту з цим. І коли вже не гуляєш на своєму весіллі, то хочеться бодай на чужому погуляти.

— Ти не бійся, ваше не пропало, — заспокоює Володимир. — Це таке товариство, що його не обдуриш і соломою не викрутишся, — каже до Олі.

— Він ображає нас тоді, коли ми тішимся його успіхом, та ще в присутності пань.

— За це він мусить вас перепросити, панове, — сміється Оля.

Сходять униз університетською рампою. Товаришам не до смаку, що дві жінки попали в їх гурт. Від них не вирвеш тепер Володимира. Вони прощаються, відходять.

Володимир йде далі в товаристві Олі й Липницької.

— Чогось пан доктор дуже задумався, — зауважує Оля до мами й посміхається.

Володимир оживлюється.

— Панно Олю, а може б без тих зайвих титулів?

Поглядає на неї тепло.

— Кесарево кесарю, — дразнить Оля і придивляється нильно до Володимира.

— Чого це ти, Олю, так міриш очима пана Володимира? — питає мама.

— Передовсім, матусю, в справі формальній. Пан Володимир не існує вже більше. Є тільки пан доктор. Ви чули і бачили прецінь, як сьогодні врочисто йому приклеєно цей титул. І я придивляюся пану докторові так уважно, бо хочу переконатися, чи цей новий титул йому до лиця.

Липницька сміється й хитає головою.

— Напитали собі клопоту сьогодні. Бачите, спокою не дає.

— Це не страшно, пані добродійко. Новість все дуже зацікавлює дітей, але тільки на годину-дві. Потім забувають про неї, як про старий грат.

— Це, Олю, реванш.

— Я протестую проти деградування мене до ролі дитини. Негарно, пане докторе, що в той момент, коли самі пнетесь вгору, ви спихаєте мене вниз. Це не по-дружньому.

Вона вдає ображену.

Доходять до вулиці, де Володимирові треба б повернути додому.

Надворі вечоріє, тягне холодом пізньої осені. На тротуарах людно, шумно. Вулиця мигтить тисячами електричних очей.

— Ви думаєте додому, пане докторе?— питає Липницька.

— Ні, в кожному разі я вважатиму за велику приємність для себе відпровадити пань.

— Ми будемо вам дуже вдячні і просимо вас при сьогоднішньому святі загостити до нас.

— Сердешно дякую, алеж чули, пані добродійко, що панна Оля має бажання на шампанське.

— Бачите, матусю, яка у пана доктора гарна пам'ять, тільки я непевна, чи тому, щоб сповнити моє бажання, чи може тому, що сам його любить.

— Над цим можемо дискутувати при шампані дома,— зауважує Липницька.

.....
Дома застають посла Липницького.

— Ви, батечку, попали в дуже відповідну хвилину,— радіє Оля.

Липницький цілується з дочкою й жінкою. Стискає руку Володимирові і допитливим поглядом блукає по обличчях.

— Що сталося? Пан Товарницький сьогодні в святочному одягу.

— Прошу, батечку, не вривати чести. Нема вже пана Товарницького, я маю честь представити вам пана доктора Товарницького.

— Ага, пана доктора!— Липницький сміється фамільярно.— Пана доктора!

— Вітаємо і поздоровляємо пана доктора,— простягає руку, стискає.

Дивиться на Володимира понад скла цвікера, що низько сидить на носі.

— Як перенесли цілу цю пантоміму, що називається промоцією?

— Дякую за співчуття, пане после, так собі, терпеливо.

— А чи були теж терпеливі тоді, як прийшлося заплатити за неї сто двадцять корон такси? Я пам'ятаю, що

я колись ту хвилину переживав зовсім неспокійно, бо цілий день бігав перед промоцією, поки захопив на лихварський процент ці гроші.

— Така приємність, пане после, трапляється й іншим людям, — запевнює з усмішкою Володимир.

— Звичайно, звичайно, всім порядним людям приходитья посмакувати цієї приємности. Щоб мати патент, треба платити гроші. Зате ви, пане докторе, сьогодні вже зовсім скінчена людина, з усіма патентами. Це приємно і потрібно. Колись за цих сто двадцять корон ви одержите нагороду ще з більшими відсотками, ніж ті, які бере з вас лихвар. Знаєте, треба признатися, що ми всі лихварі, всі ми хочемо одержувати якнайбільше відсотків, і дурний той, хто їх не бере.

— Безперечно, — погоджується Володимир, — людина повинна взяти все те, що тільки можливе.

— Це правильно сказано. Я не люблю тих молодих людей, що мріями шибать по ясних зорях. Сьогодні нам потрібні люди практичні, люди діла. І коли ви, пане докторе, маєте намір посісти в майбутньому певне місце в нашому суспільстві, треба бути в першу чергу практичним.

Його бас гомонить приказуючим тоном.

Входить прислуга й просить Липницького до кабінету, бо хтось до його прийшов. Липницький просить вибачення й виходить.

Володимир і Оля самі, обмінюються гарячими поглядами. Вона розуміє його жагучий погляд і переходить до вітальні. Їхні ноги грузнуть у м'якому килимі. Оля йде в напрямку до фортепіану, але на середині дороги зупиняється й повертається до Володимира.

Він підходить зовсім близько до неї так, що їхній одяг дотикається, бере її руку і цілує декілька разів, потім гладить пестливо.

— Ти сьогодні щасливий, Володку?

— Я?.. Я хочу бути щасливим сьогодні.

Це слово «хочу» він вимовляє мрійливо, тужно.

— Я хочу зловити сьогодні своє щастя обома руками й пригорнути його палко до серця.

Пригортає її до себе. Оля повертає голову назад, наче шукає когось.

— За ким ти, кохана оглядаєшся?

— Хочу побачити, де це твоє щастя, що ти хочеш його піймати?

— Хочеш побачити, де воно?

Дивиться палко їй у вічі.

— Воно передо мною. Я хочу сьогодні, кохана Олю, просити твоїх родичів о твою руку. Як ти думаєш, вони не відмовлять мені? Коли вони згодяться, я буду сьогодні дійсно щасливим.

Він пригортає її дужче, цілує в очі.

Оля обома руками обіймає його за шию, пестить солодким поглядом, а потім тулить голову до нього.

— Я думаю, що тобі, дорогий, нема потреби сумніватися.

Вона правою рукою гладить його буйну чуприну.

Володимир бере цю руку і засипає цілунками.

— Я сама не знаю, як це воно так. Якось так несподівано сталося, — говорить стурбованим голосом Липницька, наче вона дійсно вірить, що воно несподівано.

— Треба б сьогоднішній вечір чимсь відзначити, а до цього я зовсім не підготовлена.

— Пані добродійко, будь ласка, не турбуйтеся. Вірте мені, що ми з Олею сьогодні такі щасливі, що все інше зовсім зайве. Зрештою, чим менше приготувань, чужих людей і паради, тим воно сердешніше.

Прислуга закінчує накривати стіл, Липницька допомагає. Володимир тримає Олю під руку. Вони зайняті виключно собою і обіймаються жагучими поглядами. Їм хотілось би, щоб вони тепер були самі, щоб ніхто не заважав їхнім бажанням і горінню.

Входить посол Липницький. Він одягнений в чорне, офіційно.

— Що ж, панство, сідаймо вечеряти!

Займає місце, біля нього сідає Липницька. Оля і Володимир сидять біля себе.

— Прошу, хто що любить, наливайте собі. Я перед обідом і вечерею признаю тільки чарку бонгу¹.

Наливає собі.

— А може ви теж нашої галицької, міцної? — до Володимира.

— Що ж, ради празника можна попробувати.

Липницький наливає Володимирові. Липницька наливає Олі й собі рябинівки.

— Це звичайне питво для піднесення апетиту, ми вп'ємо його без паради.

¹ Спирт 95°. *Прим. авт.*

Випивають, їдять. Прислуга зміняє тарілки. Як закінчили м'ясе, і на столі залишилося солодке, прислуга приносить у спеціальній посуді заморожене шампанське.

— А-а-а! — вітає Оля.

— Бачиш, я казала тобі, що шампанське нас сьогодні не мине, — каже посміхаючись Липницька.

— Ти знаєш, що Оля, тільки як вийшла з університету, мала велику охоту на шампанське.

— Чи не причувала вона, що воно мусить бути сьогодні, — підморгує Липницький.

Оля на хвилину спускає очі.

Прислуга ставляє перед кожним кришталеві, широкі пугарі на тонких ніжках. Липницький надрізує дротика біля корка.

Оля підносить вгору голову.

— Я дуже люблю дивитися, як корок стріляє...

У тій хвилі корок з гуком вискакує з пляшки. Оля плеще в долоні.

— Знаменита сальва. Ти бачив, Володку, що корок вдарив аж у стелю?

— Значить, що хтось буде високо літати, — зауважує посол Липницький.

— Дай боже! — додає Липницька.

Липницький наливає в пугарі. Яснозолотисте вино булькоче на дно блискучими перлинами.

— Тепер ми почнемо, дорогі діти, пити за ваше свято, за молодих наших наречених. Будемо пити доти, поки наші серця будуть находити насолоду в цьому чудовому питві, бо таке свято в моїй сім'ї перше й останнє, і я хочу пам'ятати його довго-довго. Цей пугар, Олечко, ти мусиш випити відразу до дна, бо це за ваше майбутнє щастя.

— На здоровля, на щастя!

Вони всі цокуються. Володимир і Оля цілують в руки обох Липницьких, а потім всі цілуються в уста.

Перший тост випивають одним духом до дна.

Оля лежить у своїй спальні. Голова у неї важка, розпалена. Чує, як бистро бурлить в жилах кров підігріта вином. Їй гаряче, вона зсунула блакитну, шовкову ковдру на кінець ліжка й поклала на неї обнажені ноги. Очі наче два вогники. Руки розкинула на подушку, як коли б хотіла зловити кого в обіймі.

Пізня ніч, всі лягли вже спати, але вона не може заснути.

— Коли б він був тепер тут, — шепнула думка. Ця згадка запалює ще дужче, вона чує, що наче розплавлений метал проплив по цілому тілі. Закладає руки за голову і стулює до купи лікті, ніби хоче натиском затамувати пульс у скронях.

Закладає ногу за ногу.

Смакун жіночої краси не дуже задовольнився б теперішнім виглядом Олі. Штука лежала тепер на боці, для ока залишилася природа, що оформлюється гострими лініями і суховато-ликавим тілом. В розпаленій уяві Олі образи з минулого.

Бачить першу свою любовь. Пізнала його на балі. Стрункий, гнучкий, як в'юн, водив за собою юрбу дівчат. Він не зовсім молодий, але танцював, мов вітер. Він плыв по залі так, як плыве лебідь по скляному плесі. Пригадує той солодко-п'яний круговорот, коли вона вперше танцювала з ним вальса.

Мабуть нектар не солодший був від того танцю. А очі в його, наче в орла. Він в'їдався поглядом прямо в серце людини, пропалював наскрізь. Він хотів і любив жити, тільки жити в повному розумінні того слова, хотів черпати життяву розкіш повними пригорщами. Цілий вулкан любовного палу носив у своєму серці. Вона любила його шалено, не могла спати по ночах від жагучих мрій.

Мати погоджувалася, він їй теж подобався. Але батько не хотів про нього й чути.

— Я вітрогона не хочу мати за зятя. Він не може дати на майбутнє жадної гарантії, що забезпечить свою дружину. Взагалі з нього не буде ні батько, ні чоловік, а ще про щось більше і не думати.

Оля ще тепер наче чує ці батькові слова.

Вони бризнули тоді на її серце, як плавке залізо і випекли глибоку рану.

Вона хотіла втекти від родичів, бігти до нього, кинутися йому на шию і кричати:

— Бери мене, я твоя навіки!..

Але потім поволі все те охолело, забувалося і так і минуло. Десь там глибоко часом заворушиться тихий жаль за тими хвилинами.

А тепер насувається перед очі друга людина. Контраст до першої. У його ні елегантности, ні розмаху, ні зовнішньої імпозантности. Тихий, маломовний, неповоротний.

А голова — цілий магазин розуму й знання. Кандидат на професора університету. Це було щось в роді міцного, робучого, господарського коня, що може наповнити багатством стодолу й комору господаря, але з краси в його нічого не було.

Батько був за ним, радив їй, але тепер вона не хотіла й слова чути.

— Пощо він мені, що може він дати для мого серця?

Батько називав її дурненькою й сміявся з її запитання.

А сьогодні Володко. Вона порівнює його з расовим арабом, легким, елегантним. Він людина широких горизонтів, м'який, симпатичний.

Вона чує тільки одну невизначну струну в ньому, — нестачу широти. Він наче чогось не договорує.

Думки Олі виходять з мозку і майже не зачіпають серця. Воно під час цього не змінє рівномірного, ритмічного такту, наче б вона думала про гарного капелюха, або про бальову сукню.

Олі дивно, чому вона в цій хвилині не промінюєча від втіхи наречена? Чому цей факт гарячим дотиком не зворушує серця?

Колись вона була б бігла вулицею від невисказаної втіхи і кричала всім: Він мій, він мій! Дивіться на мене, я щаслива!

Але батько не погоджувався.

А сьогодні все це якесь звичайне, привичне. Вона знала, що це станеться, хотіла цього, але не прагнула з глибини серця. Якось так байдуже.

Оля бачить різницю в своїй настрої під час його присутності і в часі його відсутності.

Коли він біля неї, коли бачить його очі, гарні кучері, обличчя—їй приємно, вона втішна, їй хочеться чванити ним перед людьми. Але коли він відходить, відходить і це почуття. Він не вміє захопити її глибше.

Лиш часом, коли вона думає про нього в ліжку пізнім вечором, коли згадує його гарне тіло, тоді родяться гарячі бажання, хочеться так шалено ймити його в обійми і міцно придавити до себе, щоб не залишилося ні крихітки вільного місця між ними.

Але це так інколи.

Оля не може зрозуміти, чому він ніколи не признався їй, що в нього була наречена. Вона бачила її на концерті, значить ще в той час вони були в згоді. Чому він розійшовся з нею? Невже ради неї?

Оля чує вдоволення. В неї є почуття, що вона для нього цінність, сила, яка зуміла його притягнути до себе. Чула від товаришки, що та померла, що Володимир був на похороні.

А він про це ні слова не сказав. Може з делікатности, з великої любови.

Дурниця, хай собі! Він все ж мій, мій!..

Їй хочеться обняти його, пригорнути.

Вона бачить його, як він сидить побіч неї у фраку, в білому краваті, при вечері, такий святочний, гарний. Вона посміхається, повертається на бік. Їй холодно. Натягає ковдру на плечі, закутується, і важкі повіки затулюють перед очима блакитне світло нічної лампи. Усі образи зливаються в якийсь хаос, вона не може відрізнити границь поміж ними. Через декілька хвилин чути рівний, глибокий віддих. А на її блідому обличчі, вимазаному вазеліною, грається голубе світло.

66.

Володимир роздягається в передпокої Липницьких, вішає зимове пальто, плюшового капелюха, поправляє руками чуприну.

Він знає, що Олі і Липницької нема, але йому відомо, що посол Липницький приїхав з Відня. Йому треба бачити його, поговорити про деякі справи, бо від того вечора, коли він попросив о руку Олі, він не бачився з ним. Входить до вітальні, пусто. Бачить через відкриті двері, що в кабінеті горить світло. Догадується, що там Липницький.

Нагода дуже відповідна, можна сам-на-сам поговорити про серйозні справи.

Доходить до кабінетних дверей, стукає.

— Прошу! — зсередини басовий голос.

Володимир увіходить.

— А, вітайте, давно не бачились! Прошу ближче, сідайте! Вітаються.

— Моє поважання, давно приїхали, пане после?

— Я ніколи надовго не приїжджаю. Щойно в полудне скорим.

Володимир сідає, Липницький підсуває коробку з папіросами.

— Будь ласка, куріть!

— Дякую красенько!

Бере припласкує дучку, запалює сірника, закурює.

— Хороші папіроси.

Смакує і випускає голубуваті кружальця диму. Йому подобається домашній кабінет Липницького. Приємно буде посісти колись цей кабінетик. Прямо—гудульська виставка, все стильове, прекрасне. З кутка з п'єдесталу, вкритого гудульською мережкою, на них хмуриться велике, біле погруддя Шевченка, зате мадонна Мурільйо в гарній гудульській рамі не має бажання дивитися ні на господаря, ні на гостя. Її очі блукають десь по стелі.

Прекрасний кабінет, — повторяє в думці Володимир. Рівночасно він пильно обсервує Липницького, в якому він настрої, чи варто сьогодні починати з ним справу. Має враження, що в гарному. Зрештою, хто знає, чи скоро попадеться така зручна хвилина. Треба використати момент, вивести все на чисту воду, щоб знати, що і як.

Липницький догадується, що Володимир має справу до нього, та що мабуть не знає, з чого почати.

Як політик, він більш прихильний до ролі атакуючого, тому починає справу сам.

— Нам, пане докторе, може треба б про дещо побалакати. Там, з Олею, ви балакали про одно, а тут нам треба побалакати про друге.

— Якщо ви, пане после, маєте час і бажання, то прошу. Признаюся, що для мене це доволі неприємна справа. Це могло б бути в деякій мірі образою для Олі, бо я не думаю женитися з інтересу, а тільки...

— Ну, лишім це,—перебиває йому, посміхаючись, Липницький. — Я скажу, що ми всі женимося, і всі дівчата виходять заміж лише для інтересу, бо інакше не варто було б каші варити. Ми не діти і будемо говорити конкретно.

— Я вповні погоджуюся, пане после, з вашою думкою в цій справі, але мушу застерегтися, що коли я про цю справу думаю, коли буду говорити про неї, то рішуче не з особистого зацікавлення. Бачите, пане после, я такий, як мене бачите, я тут весь і я знаю, що при таких обставинах, як мої теперішні, я не зможу матеріально забезпечити своєї майбутньої дружини, не зможу дати їй всього потрібного. Коли справді любиш людину — хочеш, щоб їй якнайкраще було. Зрештою, зі мною різно може бути, чоловік не вічний. Чи зможу я забезпечити їй майбутнє?

Липницький посміхається голосно, гомонить низькими тонами. Йому смішно, що цей жовтодзюб хоче оббрехати його старого лиса.

— Та невже ви, пане докторе, думаєте про смерть? Плюньте ви на неї! Вам треба про весілля думати! А там покажеться.

Володимир ніяковіє. Йому не подобається, що Липницький каже: «а там покажеться». Чи не хоче він грати сьогодні в закриті карти?

Чи не правду говорили йому деякі, що в Липницького тільки велика пиха, а грошей тонко? А що, як це правда? Як тоді бути? Чи варто тільки із-за самої протекції батька рішатися на таку справу? Алеж не може бути,—відганяє Володимир неприємні думки,—щоб у нього не було грошей. Він стільки років має всі народні справи, всі почести і то платні, у своїх руках. Чим я свої борги поквитую? Ні, сьогодні треба розкрити карти.

— Коли б я один, пане после, ніколи б про смерть не думав. Все одно, чи нині, чи завтра. Але клопоти про когось другого заставляють серйозніше думати.

— Так, так,—ніби погоджується Липницький, — нам треба сьогодні поставити крапку над і. Отже, перше: ви працюєте зараз у чужій канцелярії, і дістаєте 90 корон. Я не думаю вас намовляти, я лишаю це вашій добрій волі, але коли б ви були згодні, мені приємно було б, щоб ви перейшли з січня працювати до моєї канцелярії. Ви і ваша майбутня дружина будете у нас жити, місяця доволі, будете на нашому утриманні, і крім цього я даю вам місячно 250 корон.

Липницький пильно обсервує Володимира, яке це на його зробить враження. Бачить у першій хвилі задоволення, але воно зараз же гасне.

Невже він думає тим мене заспокоїти? — проскакує в Володимировій голові.

— Бачиге, пане докторе, мені буде дуже приємно і зручно, коли у мене в канцелярії буде своя людина,— продовжує спокійно Липницький і покурює папіроску.— Ви знаєте, що я дома майже не буваю, всі справи в канцелярії на ласці чужих людей. А ви доглянули б і може... (він уриває на хвилину) може колись і перейняли б її. Я скажу так, як ви (він знову посміхається), що ніхто з нас не вічний.

— Я, пане после, дуже вам вдячний за вашу добрість, і я, мається розуміти, з великою втіхою приймаю вашу

пропозицію. Я навіть сам мав намір просити вас о це, чи не дали б мені посади в своїй канцелярії, але признаюся, що якимось покищо не мав сміливости про це говорити. Я дуже вам вдячний, що пішли назустріч мойому бажанню. Тільки, я повинен бути перед вами, пане после, як перед батьком дорогої мені Олі, зовсім щирим і мушу признатися, що в мене...

— Я догадуюся. Це, пане докторе, звичайна кавалерська справа,—у вас є борги, правда?

— Є, пане после!

— І вам через них різні лихварі не дають спокою. Правда?

— Правда.

— Ми це знаємо, колись теж були молодими. Зрештою, у всіх порядних кавалерів є борги. Це само собою зрозуміле, і про це я пам'ятаю. Скільки у вас їх буде?

— Десь біля шість тисяч.

— Шість тисяч?—Липницький крутить головою.—Нічо, трохи призбирали. Ну, що ж, візьмемо на свій рахунок. Будете такі добрі і дасте мені список, кому скільки, на яких умовах, а я вже сам заспокою. Ви, докторе, нічо не будете мати проти цього?

— Прошу дуже, я дуже радо вам дам такий список.

— Значить, ця справа полагоджена.

Липницький, як старий кіт з мишею, грається з Володимиром. Він шулить очі, підсміхається, бо бачить, що Володимир ще чогось жде.

— Так, це було б уже дещо,—через декілька хвилин знову продовжує Липницький. Дивиться пильно Володимирові у вічі.—Але це ще не все. Після шлюбу Оля дістає від мене банкову книжку на двадцять тисяч корон.—Знову мовкне й обсервує Володимирове обличчя. Бачить різку перемену в напрямку додатному. Його обличчя роз'яснюється, очі загоряються.

— Це, бачите, на перший початок,—Липницький посміхається з легкою іронією. Через декілька хвилин серйозніше:

— Вона у мене одна і все моє—її,—додає з наголовом.—Чи ви, пане докторе, маєте ще які претенсії до мене?

— Я?.. Ні, пане после, жадних. Я дуже вдячний вам.—Рівночасно думає, що це далеко краще, чим Любочка із своїми дідовими обслиненими тисячами.

— А коли ж ви хотіли б, щоб весілля відбулося?—запитує несподівано Липницький.

— Я, я, якнайскоріше.

— Кажете, як найскоріше? Це гарно, тільки так скоро воно не може відбутися. Ви знаєте дуже добре, що дівчина на баль збирається не менше місяця. А що ж коли заміж? Для цього треба трохи часу. Це одно. А подруге— тепер піст. Можна буде не раніш, як десь при кінці січня, або з початком лютого.

— Ну, що ж,— Володимир зідхає.— Прийдеться погодитися з konieczністю.

— На цьому ми покінчили, так сказати б, хатні справи. Але в мене є ще інші, про які нам треба обов'язково побалакати. Ви мусите поставити себе на відповідну позицію у нашому народньому житті. Ви розумієте, мене, що я не хотів би, щоб мій зять в народній справі плентався десь у хвості. Я вже людина в літах, мені треба мати помічника, людину, на яку я міг би здатися, яка могла б бути моєю правою рукою. В громадських справах це дуже потрібно. Така людина може побачити те, чого я не бачу, або почути щось такого, що до мене не доходить. А у нас, українців, є багато бажаючих, це правда, але дуже мало відповідних. Ми у своїй народній роботі вийшли вже на такий шлях, що всякі повітові Іванки нам не можуть бути вже корисні. Ми провадимо вже вищу політику, маємо вже зв'язки з вищими шарами суспільства, з європейськими політиками, дворами. Для цього потрібні люди гладкі, елегантні, інтелігентні, а від нашого пересічного патріота несе ще гноєм. В таких справах відповідним жестом, гладкою фразою, особистим виглядом можна більше зробити, чим наймудрішим словом. А ви маєте дуже багато даних для цього. З вас виробиться добрий бесідник.

Липницький відкидає тулуба на спинку крісла, дивиться здалека на Володимира, наче міряє від ніг до голови.

— Так...

Він знову спирається на письмовий стіл, бере свіжу папіроску й підсуває коробку Володимирові. Вони мовчки закурюють.

— Так... Ви свої прикмети матимете нагоду в майбутньому дуже добре використати. Алеж досі я майже не зустрічав ніде вашого прізвища у наших публічних справах.

Володимир ніяковіє, йому важко дивитися в вічі Липницькому.

— Це правда, але ви знаєте, батько помер, я мусів сам дбати про себе, треба було вчитися...

— Так, так, це особисті справи, і мене не цікавить минуле, я маю на увазі майбутнє виключно. З наукою ви покінчили, до адвокатського іспиту вам ще далеко, тепер матимете вільні руки. І пам'ятайте, що чим адвокат живе ширшим громадським життям, тим краще для його канцелярії і взагалі для його особистих справ.

Бачите, в найближчому часі у нас в народній раді буде вільна дуже відповідальна посада. Я маю на меті поробити заходи для того, щоб д-ра Бучинського звільнено від обов'язків секретаря ради. Він, бачите, вже завелика п'яниця і здається, що він хоче відкрити канцелярію десь на провінції. Я вже тепер мушу оглянутися за відповідною людиною.

На мою думку, ви для цієї роботи дуже відповідали б, для вас ця робота багато дала б, вона може стати за вихідну точку до зовсім важливих громадських позицій. Ви попадете відразу в серце всіх народніх справ, матимете змогу пізнати всі сторінки нашого політичного життя в найдрібніших деталях, пізнати й вивчити наших діячів і різних впливових людей, що для майбутнього дуже багато важить. Крім цього, і з матеріального боку вона дещо дає. Платять двісті корон на місяць. Це далеко краще ніж платня адвокатського помічника у Львові.

Він бачить, що Володимир променіє, що йому ця пропозиція до вподоби. Липницький потирає руки й посміхається.

— Це так сказати б, маленький родзиночок збоку.

— А як з часом? Мені треба буде працювати в канцелярії?

— Якось погодимо. Там робота невелика, тільки відповідальна. Головне — дати відповідні розпорядження, перевірити їхнє виконання, бо само собою зрозуміле, що технічного помічника ви матимете. Для цієї роботи вистачить які там дві години вечором. Як ваша думка?

— Моя думка? Чи можна не погодитись на таку пропозицію? Я тільки не знаю, як мені виявити свою вдячність вам, пане после, за вашу прихильність до мене?

— Значить, я маю вашу згоду?

— І згоду, і щирю подяку. Тільки прошу сказати мені, що я з свого боку повинен зробити для оформлення цієї справи?

— Це залишіть мені. Я зроблю все, що треба, сам. Вам треба буде тільки перед тим написати декільки статтей до нашого органу, щоб висунутися на ширший горизонт.

— А про що саме?

— Про що? Тему можете брати, яку хочете. Я порадив би вам уважніше переглянути газети за останній час, поцікавитись актуальними справами, а потім написати чи щось з економіки, чи загально-політичну статтю, чи з освітньої царини. Перед тим, чим переслати в редакцію, передайте мені, я перегляну.

— А редакція помістить?

— Це лишіть мені. Тільки не відкладайте справи. Це треба негайно зробити. Коли б мене не було у Львові, надсилайте статті мені до Відня.

Володимир чує в дальших кімнатах голоси. Він наслуховує і виразно відрізняє голос Олі.

— Я не буду вас довго задержувати. Вам надокучили, мабуть, ці ділові справи. Там, здається, прийшли вже наші. Але я мушу звернути вашу увагу ще на дещо, а саме, треба не забувати за наші економічні установи, як Дністер, Народня Торгівля, Земельний Банк, Сільський господар. Вам треба конче стати членом тих товариств, купити акції, чи виплатити пай. Ці товариства — це наші артерії, це основа нашої народньої роботи. Без них ми ніщо. Треба вибиватися і там уперед, добре попасти у дирекцію, чи в надзорчу раду. Це і з матеріяльного боку вигідно, і нам треба мати всюди своїх людей. Гроші, потрібні для цього, я вам дам.

Липницький встає і задумано ходить по кабінеті, наче укладає якісь пляни. Часом посміхається сам до себе. Руки заложені в кишені.

Володимир відчуває, що йому випадає щось сказати й перериває мовчанку.

— Пане после, прошу мені вірити, що я маю якнайкращі наміри щодо нашої народньої справи. І я мушу признати, що велика заслуга в цій справі Олі. Наше знайомство припало в ту хвилину, коли я вперше відважився промовляти прилюдно, перед такими дібраними зборами. І власне тоді вона піддала мені думку, що я повинен посвятити всі свої сили для народу. З того моменту в мене два дорогі ідеали: Оля моя і народня справа.

Липницький стає біля Володимира, його погляд задержується впертіше на ньому, а уста закроюються від хвилевого усміху. Він задоволений, але він хоче, щоб ця молода людина стала не лише чоловіком його дочки, але й вірним помічником у його політичних комбінаціях.

— Бачу, що моя Оля не робить мені сорому. Це приємно. Але поки ви, пане докторе, вийдете в круговорот наших політичних справ, я позволю собі, як практик, дати вам

кілька порад. Вони в майбутньому вам дуже пригодяться, це ви мені, старому, можете повірити. Не будьте ніколи занадто ширим ні з думками своїми, ні з словами перед людьми. Краще не договорювати, ніж усе сказати. Не треба нічим захоплюватись, гарячитись. Треба все робити спокійно, холонокровно, з розумом, бо забагато ентузіазму псує справу.

Липницький кладе Володимирові руку на плече і любить його аристократичним виглядом.

— Не треба бути надмірним фантастом. Це залишіть для поетів. Вони все шукають того, чого нема, і не може бути.

Липницький витягає руку догори долонею, стискає її міцно в кулак і потрясає, наче він щось міцно спіймав і не хоче випустити з рук.

— Не звертайте уваги на ні що, коли прямуєте до чогось, не дивіться під ноги, бо неможливо людині, що прямує до чогось важливого, дивитися на землю, чи не роздавить випадково червяка, або яку комаху. З людських балачок не робіть собі нічого. Коли у вас буде в руках сила, вони всі будуть величати вас. Кожну справу треба ставляти, чи брати рішуче, жадних сумнівів. Цим ви заімпонуєте навіть противникові.

Володимир захоплюється цими словами, вони розкривають перед ним нові горизонти, він встає і пильно вдивляється Липницькому в вічі, хоче перехватити, всмоктати в себе ці езүйтські думки, щоби при їх допомозі вибитися самовладно вгору.

Липницький приступає ближче і знову кладе йому руку на плече.

— Якщо ви хочете з'єднати собі впливових осіб, то ведіть себе супроти них все з тактом, навіть коли бачите, що вони не мають радії. Старайтеся все приєднати собі їхню прихильність, бо це колись пригодиться. Сумніння не виніжнюйте. Чутке сумніння робить політові звичайно погану послугу. А в житті, зокрема в політиці, буває, що треба закрити очі і рішатися на все. З противником можна бути делікатним тільки для ока. По суті треба бути з ним рішучим, безпардонним, і не залишати доти в спокої, поки він не побіджений остаточно, якими це не було б засобами, поки не знищений доденту, навіть коли б він мав радію. Своєї особи ніколи не ховайте в тіні. Навпаки, старайтеся, щоб вона все була в центрі уваги потрібних вам осіб. Треба бути все сміливим і йти все вперед, розумієте, безупинно вперед.

Я більше не хочу вас затримувати. Я бачу, що ви вже поспішаєте туди, до Олі. Вона теж, певно, жаде на вас не-терпеливо. Значить, покищо ми не маємо, що більше собі сказати, між нами все з'ясовано. Тепер все залежить від вас. В кожному разі я з сьогоднішнього дня позволю собі рахувати на вас, як на свого, як на помічника.

Липницький подає Володимирові руку. Володимир хвтає її скоро. Липницький деякий час міцно стискає його руку, а потім дружньо потрясає. Вони дивляться один одному в вічі і посміхаються вдоволено. Вони зрозуміли один одного.

Володимир кланяється з підкресленою пошаною і виходить з кабінету. Липницький хвилину дивиться вслід за ним, потім повертається круто і задумливо ходить по кабінеті.

67.

Зимовий, скучний вечір на провінції. За вікнами свище фуга, заліплює білим вікна. В товаристві «Бесіда» потріскує вогонь в грубі.

Лямпа спустила над столом запорошеного бляшаного капелюха й давить ним униз світло.

Посеред кімнати витягає спину довгий стіл з зеленим, поплямленим сукном. Біля стола три постійні гості «Бесіди», три великі патріоти, і три політичні противники. Один для одного на око коректний, вони розкланюються, вітаються, і водночас тайком посилають один другому колючку, збоку, у спину, ніколи прямо. При цьому кожний з них скупчує все своє вміння, щоб цю колючку якнайбільше загострити, зробити їдкою, вбити глибоко.

Перший — добродій Гуркало. Вважає себе за першого члена національно-демократичної партії і українського патріота, другий — пан товариш Гнида, що лічить себе основою радикальної партії, і третій пан Коляновський, безпартійний опозиціоніст.

Добродій Гуркало заслони́в обличчя «Поступом», завмер, задеревів, віссався в газету. Він, податковий контролер, вміє бути педантом, точним, не пропускати навіть протинки. Починає читати газету від надпису: «Поступ», прочитує дату й закінчує відповідальним редактором і може повторити все напам'ять.

Пан товариш Гнида розгортає на столі «Громадську Лумку», згинається над нею, наче хоче видавити весь сік, і швидко пересуває окулярами зліва направо, а за окуля-

рами сунеться задиркуватий ніс, рідкі рижі вуса, і хитається під шиєю червона гарасівка, пов'язана кокардою, замість кравата.

Він відриває часом погляд від газети й кидає в напрямку до Гуркала, але погляд цей відбивається від розпростертого «Поступа», як камінь від брами, бо Гуркало цим параваном захищає себе від його очей.

Гнида стоїть на чолі «Хлопського Банку», і любить, як його селяни величають: пане директор.

Пан Колянковський, секретар міського уряду, йому по посаді випадає бути безпартійним, безстороннім для всіх, тому він не належить до жадної партії, але, щоб не відставати від загалу, утворив собі окрему позапартійну партію, до якої в місті належить тільки він один, і назвав її опозиційною. Він читає «Monitor'a»¹.

Каже, що ця газета польська, але дух у неї український, тому він, читаючи, задовольняє і наших і ваших. Колянковський займає місце на кінці стола. Звідділь він дуже вигідно обсервує обох противників і з свого позапартійного становища у відповідну хвилину кидає: гудзя!

Служник «Бесіди» знає докладно, що точно о сьомій годині вчором, вони будуть на своїх місцях. Він відразу кладе кожному його газету на його місце, а посередині інші.

Вони приходять мовчки, здоровкаються кивком голови і займають свої місця.

До години десятої пережовують усі газети й розходяться додому.

У цій хвилі вони читають з великим зацікавленням. Колянковський перший закінчує «Monitor'a», кладе на стіл, позирає то на Гуркала, то на Гниду, чи вони скоро дочитають свої газети, щоб взяти. Гнида зауважує це, і йому хочеться перехитрити Колянковського.

— Добродію Гуркало!

Гуркало мовчить, думає, що Гнида хоче кпити з його.

— Шановний добродію Гуркало!

— Що? — кидає флегматично Гуркало.

— Як прочитаєте «Поступ», поміняємося.

Гнида косо дивиться на Колянковського.

— Добре! — воркотить Гуркало.

Гнида дочитує газету з іронічною усмішкою, підіймає голову і жде. Минає хвилина, дві, п'ять. Гуркало не відри-

¹ Перед війною у Львові виходила така польська опозиційна газета під редакцією Брайтера. *Прим. авт.*

ває очей від газети. Гнида нетерпеливиться.

— Пане Гуркало, ви взяли «Поступ» в оренду, чи як, що хочете з нього всі соки виссати?

Гуркало не звертає уваги, і по декільках хвилинах валить свою газетну стіну на стіл і стогне важко: «прошу»!

Гнида, посміхаючись, бере «Поступ» і передає Гуркалові «Громадську думку».

Колянковський прикушує губи й сягає за «Русланом».

Гуркало через деякий час починає голосно чхати раз, другий, третій.

— На здоров'я, добродію Гуркало!— це Колянковський.— Певно десь ноги промочили і дістали нежить.

— Дякую вам, але це не нежить.

— А що ж?

— Це, бачите, пане Колянковський, ця радикальна газета така перчена, що від самого нюху починаєш чхати.

Він з-за газети посміхається до Колянковського.

— Перчена, кажете?

— Еге, у них там у редакції видно якийсь турецький кухар сидить, що без перцю не вміє нічого приготувати.

— Це ви ніби відносно чого?— питає сердито Гнида.

— Ціла газета це тільки піп, піп і кадило. Ви не вмієте ні про що більше писати?

— Га, га, га!— сміється Гнида.— Вас, добродію, заболіло ваше поповичівське серце, що радикали хочуть попів знищити.

— Знищити? — Гуркало зневажливо. — Знищити, хто, ваша партія? Ніби у вашій партії хто там верховодить? Та ваш голова партії — попович, голова посольського клубу — попович, секретарь — попович, половина центрального комітету — це поповичі.

— Так, панове їли хлопські книші змалку,— сміється Колянковський,— треба на старість чимсь хлопіві віддячити. Бий попа!— Колянковський регочеться.

— І я кажу, що бий!— додає сердито Гнида.

Знову мовчанка. Всі три заховався за газетами. Радикал згодом поправляє окуляри на носі, спускає нижче газету й дивиться згори на противника.

— Добродію Гуркало.

Той мовчить. Гнида підморгує до Колянковського.

— Пане національ-демократ!

— Чим можу служити, пане товаришу Гнидо?

— Зараз пізнати коліноприклонного національ-демо-

крата — служити. Служимо чорт-зна кому вже сотні років, пора, щоб перестали вже служити.

— Чи я вам бороню? Пануйте, як маєте з чим, а я мушу служити, бо інакше з голоду вмру. Може ви, радикали, можете і без служби панувати?

— Певно, мають під командою свою «хлопську» партію, є над чим панувати,— сміється Колянковський.

— Тут, панове, не справа в кепських жартах, тут щось іншого, серйозного, панове!— ірозінує Гнида.

— Що таке?— цікавиться Колянковський.

— Ви не зауважили, панове, що на синьо-жовтому горизонті від недавнього часу появилася нова комета?

— Комета?— питає Колянковський.

— Це, бачите, пан товариш Гнида, йдучи до «Бесіди», вступав, мабуть, до ресторану, і тепер йому комета при-виджується.— Гуркало сміється голосно.

— Ні, я до ресторану піду з «Бесіди», добродію Гуркало. А комета на вашому горизонті все ж появилася і мені дивно, що ви, читаючи щодня своє партійне евангеліє, не зауважили цього. Комета, кажу вам, панове, з довгим хвостом. Візьміть, пане Колянковський, навмисне «Поступ» за останні часи і поцікавтесь. Якийсь там новий, невідомий панок майже щоденно пише довжелезні, але менше мудрі статті, і підписує обов'язково, як не повним прізвиськом д-р В. Товарицький, то бодай скорочено — Товар. Ви, добродію Гуркало, не знаєте, що це за тварина?

— Вам, пане товаришу Гнидо, не подобається він тому, що полемізує з вашим радикальним органом,— зауважує спокійно Гуркало.

— Полемізувати можна й треба, але справа в тому, як? А він намагається бути спеціалістом у всіх напрямках. Він може пускати блахмана яким жовтодзьобам, але не ображати серйозних читачів. І компанія підбирається у вас там, добродію Гуркало!

— Коли говорити про компанію, то мені здається, що кращої годі підібрати, ніж ваша вільнодумна, червона льожа. Піднімають гвалт в обороні хлопа, а самі по хлопських спинах дряпаються вгору.

Гуркало говорить сердито, морщить чоло, блискає очима.

— А ваша національна, на чіїх спинах лежить?— сміється іронічно Гнида.

— У нас хлоп має слово в партії, а у вас попки загорнули хлопа під реверенду, так що тільки видно босі хлопські ноги, а голова всюди попівська. Але це справи

принципові, добродію Гуркало, і тут ми їх не розв'яжемо.

— Ви можете тут тільки посваритися,—сміється Колянковський,— а в «Бесіді» повинна бути «згода в сімействі».

Всі три замовкають і скупчують увагу на газетах.

— А все ж позвольте, добродію Гуркало, довідатися, що це за нова комета? Ви повинні бути в курсі справи.

— Це новий секретар народньої ради, — бурмоче неохоче Гуркало.

— А-а-а! Це інша справа. Тепер мені вже зрозуміло. Людина рекомендує себе з громадського боку. Прийдеться на деякий час, поки він випишеться і порозумнішає, перестати читати ваш «Поступ». А де ж той ваш головатий п'янюга дівся?

— Виїхав із Львова.

— Значить, випхали патріоти. Наділили шматок вотчини і спустили в глухий кут. Так йому, нехай знає!

Гнида сміється голосно, йому помагає Колянковський.

— Значить, пішов на пенсію. Десь певно котромусь стовпові не догодив або на нагнітки ненароком наступив. Це стара історія.

— Він пішов на повіт, він має з тої округи кандидувати на посла.

— О, о, бачите! — сміється Колянковський. — Ви турбуєтесь про його, пане товаришу Гнидо, а він дістав компенсагу.

— А Товарицький — це Липницького зять, — додає твердше Гуркало.

— Зять? — Гнида здивовано. — Так ви зразу сказали б! Тепер ясно, як на долоні. Виходить, пане добродію, що у вашім «вацальнім» міністерстві сталися дуже серйозні зміни.

— Зате у вашому червоному все закам'яніло, — від'їдається Гуркало.

— Клопіт тепер демократам, — кипить Колянковський.

— Чому? — Гуркало сердито.

— Пануюча династія Липницьких збільшилась на одного нового члена. Треба викроїти для його якесь удільне князівство. Де ви його притулите?

— А вас голова болить? — питає Гуркало.

— Пан Колянковський не з вашої партії, — кидає Гнида. — А я мушу погратулювати вам, як представникові партії, з новим сонцем. Воно, правда, щойно сходить, але я радив би вам, пане Гуркало, купити собі синьо-жовтого

парасоля і накритися ним, щоб це сонце вас дуже не обсмажило.

Гнида й Колянковський посміхаються один до одного.

Гнида подає Гуркалові руку, щоб поздоровити його з новим партійним надбанням, але Гуркало не бачить.

— Пане Гуркало, — вашу руку! — сміється Гнида.

Гуркало хмуриться, відвертається від його й сердито ховає голову за газету.

Кінець першої частини.

Сканування: Ярошенко Олександр
м. Січеслав
2018 р.

Папір: ф. 82×110—60 кгр. 15264 арк. 1 арк. 164.864 лігер.

№ видання 14050. Здано в роботу 10/II — 32 р.
Підписано до друку 14/III — 32 р.

321 page

